

sociologický časopis

3

ROČNÍK 22

1986

ČSSN 0038-0288

ACADEMIA, NAKLADATELSTVÍ ČESKOSLOVENSKÉ AKADEMIE VĚD

Obsah

Sociální politika a zdokonalování systému plánovitého řízení sociálních procesů ●
Max Weber — klasik buržoazní sociologie ●
K teoreticko-metodologickým otázkám skúmania hodnotových orientací osobností ●

Teoreticko-metodologické poznámky k výzkumu hmotných podmínek života ●
Empirický výzkum pro řízení organizací. Cíle, závěrečné zprávy, komunikace s uživatelem ● Recenze ● Zprávy a informace

Sociologický časopis Социологический журнал Sociological Review Sociologische Zeitschrift Revue de Sociologie 3

Vedoucí redaktor:
prof. dr. Karel Rychtařík, DrSc.

Výkonná redaktorka:
dr. Eva Bártová, CSc.

Redakční rada:

prof. ing. Jaroslava Bauerová, CSc.

doc. dr. Vlastislav Bauch, CSc.

dr. Vladimír Dubský, CSc.

dr. Jiří Dvořák, CSc.

dr. Pavel Dvořák, CSc.

doc. dr. Blanka Filipcová, DrSc.

prof. dr. Rudolf Franěk, CSc.

ing. Ivan Hálek, CSc.

doc. dr. Marie Huláková, DrSc.

doc. dr. František Charvát, DrSc.

doc. dr. Karel Kára, CSc.

člen korespondent Jaroslav Kohout

dr. ing. František Kutta, DrSc.

dr. Jiří Linhart

dr. Antonín Matějovský, CSc.

dr. Přemysl Maydl, CSc.

doc. dr. Jan Sedláček, CSc.

doc. ing. Miroslav Štráchal, CSc.

Věra Urbanová, CSc.

prof. dr. Antonín Vaněk, DrSc.

prof. ing. František Zich, CSc.

Adresa: Praha 1, Jilská 1;

tel.: 24 93 91-5, 1. 331, 333

Obsah č. 3/1986

STATI

- Kutta F.*: Sociální politika a zdokonalování systému
plánovitého řízení sociálních procesů. 209
- Sedláček J.*: Max Weber — klasik buržoazní socio-
logie 220
- Krivý V.*: K teoreticko-metodologickým otázkám
skúmania hodnotových orientácií osobností. 240
- Vítečková J.*: Teoreticko-metodologické poznámky
k výzkumu hmotných podmínek života. 257

METODOLOGICKÁ RUBRIKA

- Čepelka O.*: Empirický výzkum pro řízení organiza-
cí. Čile, závěrečné zprávy, komunikace s uživa-
telem 269

RECENZE

- Čápoš Š.*: L. Hrzal a kol., Politika, revoluce a úloha
násilí 282
- Urbánek E.*: A. Vaněk, Kapitoly z dějin české a slo-
venské sociologie 284
- Krpata M.*: I. M. Slepencov, Naučnyj komunizm i
konkretnyje sociologičeskije issledovanija 286
- Linhart J.*: J. Musil a kol., Lidé a sídliště 288
- Kuzin J.*: M. Pittner, Regulace — řízení — vedení 292
- Řeháková B.*: L. Lebart, A. Morineau, K. M. War-
wick, Multivariate Descriptive Statistical Ana-
lysis. 295

ZPRÁVY A INFORMACE

- Vaněk A.*: Karel Galla pětáosmdesátiletý 298
- Lišková L.*: Valné shromáždění Československé
sociologické společnosti při ČSAV 299
- Růžička R.*: Kolokvium Ústavu pro filozofii a socio-
logii ČSAV k soudobým úkolům vědeckovýzkum-
né činnosti. 305
- Machoň L.*: Mezinárodní vědecká konference
„Sociální politika a řízení sociálních procesů“ 311
- Franěk R.*: Sociální efektivnost empirických sociolo-
gických výzkumů. 313
- Honcák J.*: Zpráva o soutěži mladých pracovníků
Ústavu pro filozofii a sociologii ČSAV o nejlepší
vědeckou práci 317

Sociální politika a zdokonaňování systému plánovitého řízení sociálních procesů

FRANTIŠEK KUTTA
Ústav pro filozofii a sociologii,
Praha

1. Společenská podstata sociální politiky

Politika je spolu s ideologií, kulturou a právem podstatnou součástí společenské nadstavby, která se týčí nad materiálně technickou a ekonomickou základnou společnosti.

Mezi politikou a ostatními stránkami společenské existence je složitý systém zpětných vazeb, na míře jehož postižení závisí i efektivnost plánovitého řízení, které je nástrojem převodu politických idejí a záměrů do společenské praxe.

Politika je určována charakterem politického systému, jehož rozhodujícím mocenským článkem je stát, který disponuje určitým systémem řízení jako nástrojem realizace politiky zcela určité vládnoucí třídy.

Realizace politiky této třídy je možná prostřednictvím řízení rozvoje materiálně technické a ekonomické základny. Každá politická moc se snaží využít techniky a ekonomiky pro cíle své vládnoucí třídy, technika a ekonomika sama však podléhá objektivním, na vůli této třídy nezávislým přírodním a společenským zákonitostem. Proto i efektivnost plánování a řízení společnosti je závislá na míře poznání a využití těchto objektivních zákonitostí, což určuje míru správnosti a společenské efektivnosti politiky.

V důsledku relativity společenského poznání existuje mezi ekonomikou a politikou dialektický, rozporný vztah. „Je to vzájemné působení dvou nerovných sil: na jedné straně ekonomického pohybu a na druhé straně nové politické moci, která usiluje o co nejvyšší samostatnost a která, jednou nastolena, je také nadána vlastním pohybem“ [Marx—Engels 1955 : 518].

Snaha o samostatnost politiky je však podřízena objektivním potřebám rozvoje ekonomiky. Společensky efektivní politika slouží rozvoji ekonomiky a je touto ekonomikou určována. Proto také V. I. Lenin zdůrazňoval, že „... Každá nadstavba (nevyhnutelně nutná, pokud není dokončeno odstranění tříd, pokud není vytvořena beztrždní společnost) slouží koneckonců výrobě a je určována koneckonců výrobními vztahy dané společnosti“ [Lenin 1955 : 78].

Politika je spjata s určitými *subjektivními, třídními zájmy* vládnoucí třídy, které mohou, ale nemusí být shodné s objektivními zákonitostmi vývoje, na čemž závisí i kladný či záporný vliv politiky na ekonomický a společenský rozvoj. V té souvislosti B. Engels zdůrazňoval, že „... zpětné působení státní moci na ekonomický vývoj může být trojího druhu: může směřovat *týmž směrem* a pak to jde rychleji, může směřovat *proti* a pak v dnešní době u každého velkého národa dříve či později ztroskotá, anebo může ekonomickému rozvoji určité směry odříznout a jiné předepsat — takový případ se nakonec redukuje na jeden z obou předchozích“ [Marx—Engels 1972 : 565-566].

Rozdílné zájmy vládnoucích tříd, závislé na zcela určité ekonomice, jsou základem podstatných rozdílů mezi politikou různých společenských systémů.

Tak v kapitalistickém společenském systému je politika vládnoucí buržoazie odrazem antagonistických rozporů mezi prací a kapitálem. Politika vládnoucí třídy kapitalistů je v oblasti ekonomické vedena v zájmu maximalizace zisků na základě

dosahování co nejvyšší nadhodnoty. V oblasti sociální pak se vládnoucí třída snaží minimalizovat mzdy a platy a určitá sociální opatření, která mají charitativní charakter, jsou výslednicí boje dělnické třídy za její práva, výslednicí dílčích ústupků buržoazie v rámci všeobecných vykořisťovatelských cílů.

Základem socialistické politiky je politický systém, v čele jehož institucionálních funkcí stojí komunistická strana, avantgarda vládnoucí dělnické třídy, jejíž třídní zájmy jsou totožné se zájmy všeho lidu. Další instituce socialistického politického systému, socialistický stát a masové organizace pracujících v čele s Revolučním odborovým hnutím a Socialistickým svazem mládeže, se řídí jednotnou politikou komunistické strany. Komunistická strana zaměřuje veškeré úsilí politických organizací, kolektivů i jednotlivců k využití všech podmínek rozvoje společenského bohatství, na němž se všichni podílejí podle svých zásluh. Politické vztahy, které se na základě politiky strany rozvíjejí, jsou důležitou základní podmínkou rozvoje veškerých společenských vztahů. Klasikové marxismu v té souvislosti zdůrazňovali, že „politické vztahy mezi lidmi jsou samozřejmě také sociální, společenské vztahy, jako jsou vůbec všechny vztahy mezi lidmi. Proto také všechny otázky týkající se vzájemných vztahů jsou otázkami sociálními“ [Marx — Engels 1958 : 308].

Sociální politika komunistické strany je určujícím činitelem pro politiku socialistického státu, Revolučního odborového hnutí a všech masových organizací pracujících, je určujícím činitelem charakteru celého systému řízení společenských procesů. Sociální politika komunistické strany je tedy těsně spjata s plánováním a řízením sociálních procesů. Z jedné strany je veškerý sociální rozvoj závislý na sociální politice strany, z druhé strany je realizace plánovaných úkolů spjata s ověřováním správnosti politických opatření a dalším zdokonalováním sociální politiky. Mezi sociální politikou a plánováním sociálních procesů je přímá zpětná vazba, zajišťující přeměnu politických idejí a opatření v materiální sílu společenského rozvoje.

2. Dvojí pojetí sociální politiky a sociálního plánu

Rozsáhlé diskuse o vztahu mezi ekonomickým a sociálním potvrzují vzájemné „prolínání“ sociální stránky do všech ostatních stránek společenské existence. Klasikové marxismu-leninismu proto dávali rovnítko mezi „sociální“ a „společenské“ a V. I. Lenin výslovně konstatoval: „Jak může existovat něco ekonomického, co by nebylo sociální“ [Lenin 1955 : 32].

Proto také autoři zásadní sovětské publikace *Socialnaja politika KPSS* konstatují, že „sociální v reálném životě neexistuje odděleně od jiných stránek společenského systému; sociální procesy a sociální vztahy jsou organicky vpleteny do celkové tkáně společenského života a rozvíjejí se v jednotě se všemi ostatními společenskými vztahy“ [Socialnaja 1979 : 13].

Zároveň však titíž autoři zdůrazňují, že „... teoretické vyčlenění sociálních vztahů a sociálních procesů je neobyčejně důležité a plodné, neboť dovoluje odhalit mnohotvárnost společenského života, vidět dialektiku rozdílných společenských procesů, tvořit politiku strany jak ve vztahu ke společnosti jako celku, tak k jednotlivým sférám společenského života“ (Tamtéž).

V základu vymezení sociální politiky a s ní spjatého sociálního plánování leží vztah mezi obecným, zvláštním a jednotlivým v rámci společenského rozvoje. Tento vztah je i základem dvojího vymezení sociální politiky a sociálního plánování.

V širokém slova smyslu se sociální politika a sociální plánování chápe ve smyslu celospolečenském, jako postižení všech stránek společenské existence politikou a plánem. Jde tu o jednotnou celospolečenskou politiku komunistické strany a socialistického státu, zahrnující komplexně stránku vědeckotechnickou, ekonomickou i nadstavbovou (rozvoj ideologie, kultury, práva atd.). Základem tohoto pojetí v praxi je národohospodářská politika, spjatá se všemi materiálně technickými zdroji

(rozvoj energetické, surovinové a technické základny) a celospolečenskými sociálními cíli, které jsou zároveň i mohutným zdrojem společenského rozvoje.

Široké pojetí sociální politiky a sociálního či celospolečenského plánování je základní a rozhodující, neboť obsahuje nutnou optimalizaci vazeb mezi všemi stránkami společenské existence a ve své reálné podobě zaručuje vysokou efektivnost společenského pokroku.

V *úzkém slova smyslu* se sociální politika a plán chápe jako postižení určité, sociální stránky společenského rozvoje, spjaté bezprostředně s rozvojem člověka a sociální struktury společnosti. Jde tu o svého druhu účelovou abstrakci části od celospolečenského celku.

Základem tohoto vymezení může být rozdíl mezi „ekonomickým“ rozdělováním podle množství, kvality a společenské užitečnosti práce a „sociálním“ společenským rozdělováním mimo tento obecně platný mzdový princip. V plánovací praxi je to rozdíl mezi „ekonomickým“ plánováním elementů výrobních sil a národohospodářských vztahů a „sociálním“ plánováním společenských vztahů v oblasti rozvoje socialistické sociálně třídní struktury a životního způsobu.

Oprávnění užšího pojetí politiky a plánu je dáno potřebou hlubšího poznání objektivní reality cestou jejího abstraktního rozdělení a hlubší analýzy. Jednotná politika a plán se člení podle jednotlivých stránek společenské existence (vědeckotechnická, ekonomická, sociální politika a plán) a podle potřeb společenské praxe (plán a politika finanční, kulturní, školská, populační atd.).

Rozdělení na politiku a plán ekonomický a sociální má své oprávnění i z hlediska zvláštností ekonomické a sociální analýzy. Ekonomická analýza je založena na všeobecném hodnotovém ekvivalentu, jehož prostřednictvím lze kvantifikovat kvalitativně rozdílné národohospodářské jevy. Naproti tomu složitá sociální analýza takového všeobecného ekvivalentu postrádá a sociální jevy je nutno často indikovat složitými heuristickými operacemi. Zároveň se však vzájemné objektivní vazby mezi ekonomickým a sociálním promítají i do analýzy, v níž řada ekonomických ukazatelů může sloužit jako indikátor sociálních jevů, a naopak řada sociálních indikátorů obráží i jevy ekonomické.

Sociální plán v *úzkém slova smyslu* představuje určitou část plánovacího systému. Jeho efektivnost spočívá v míře jeho provázání s ostatními částmi národohospodářského, výrobního a finančního plánu. Mezi užším a širším pojetím sociální politiky a sociálního plánu existuje těsná vazba a není v nich rozdíl pouze v kvantitě zahrnutých společenských elementů. Širší pojetí je oproti užšímu vyšší kvalitou. Teprve optimalizace a syntéza všech stránek společenské existence v jednotné sociální politice a plánu zajišťuje vysokou inovační, rozvojovou efektivnost společenského rozvoje jako celku i jeho jednotlivých částí.

3. Cíle a zaměření sociální politiky

Cíle sociální politiky i plánu jsou podřízeny obecné cílové funkci socialismu, kterou B. Engels formuloval takto: „Možnost zajistit společenskou výrobou všem členům společnosti existenci, jež nejen materiálně úplně postačuje a den ode dne se stává bohatší, nýbrž jež jim zaručuje i úplné svobodné rozvinutí jejich tělesných i duševních vloh“ [Engels 1949 : 245].

Toto pojetí dále rozvinul V. I. Lenin, když kritizoval Plechanovovu charakteristiku socialistického výrobního způsobu jako organizace zajišťující uspokojování potřeb celé společnosti i jejích členů. V. I. Lenin k tomu poznamenal: „To nestačí. Takovou organizaci zajistí možná i trusty. Jasnější by bylo „na účet celé společnosti“ (neboť to zahrnuje plánovitost a poukazuje na toho, kdo této plánovitosti udává směr), a ne pouze k uspokojování potřeb členů, nýbrž k zajištění *úplného* blahobytu a svobodného *všestranného vývoje* všech členů společnosti“ [Lenin 1953 : 48].

V souhlase s obecnou cílovou funkcí socialismu, která představuje i základní socialistickou zákonitost, je cílem sociální politiky komunistické strany *všestranný rozvoj osobnosti* všech občanů *na základě uspokojování jejich rostoucích hmotných a kulturních potřeb, na základě neustálého, všestranného růstu společenského bohatství.* Rozvoj úplného blahobytu je závislý na rozvoji socialistické ekonomiky, zvyšování efektivnosti společenské výroby na základě rozvoje vědeckotechnických, ekonomických a sociálních inovací. Tato sociální politika je zaměřena na rozvoj sociálně třídní struktury socialistické společnosti cestou odstraňování rozdílů mezi jejími třídami a skupinami, s cílem vybudování beztřídní společnosti, na rozvoj socialistické demokracie a účasti pracujících na řízení, na všestranný rozvoj socialistického životního způsobu.

Na základě cílových funkcí sociální politiky lze vymezit i její základní směry.

Sociální politika se především soustřeďuje na sféru základní životní činnosti člověka — *sféru práce*. Základním cílem je tu progresivní změna v obsahu a charakteru práce, naplnění jejího intelektuálního obsahu, zvýšení tvůrčího charakteru práce. Politika ve sféře práce je těsně spjata na jedné straně s *vědeckotechnickou politikou*, na druhé straně s *kádrovou a personální politikou*. Vědeckotechnický rozvoj v období komplexní mechanizace a automatizace výroby je objektivním základem postupné likvidace jednoduché ruční, málo kvalifikované, těžké a zdraví škodlivé práce, odstranění staré dělby práce a přechodu k vysoce kvalifikované tvůrčí práci. Z druhé strany je proporcionální rozvoj kádrové struktury podmínkou technického rozvoje. *Kádrová a personální politika*, založená na poznání objektivních zákonitostí rozvoje vztahů mezi vědeckotechnickým, ekonomickým a sociálním rozvojem, zajišťuje na jedné straně zdokonalování pracovní síly, na druhé straně její optimální využití tak, aby nedocházelo k plýtvání a nevyužívání práce. V současném období vývoje socialismu existují vedle sebe výroby různé technicko-organizační úrovně, podmiňující vedle potřeby vysoce kvalifikovaných kádrů i existenci masy málo produktivní ruční práce. Úkolem kádrové a personální politiky je nejen optimální rozmístování, ale i výchova kádrů k tvůrčí, iniciativní práci, právě tak jako vytváření podmínek pro tuto práci. Jde o neustálé zvyšování kvalifikace, způsobilosti k osvojování nových profesí a nových pracovních metod, nových druhů produkce, o rozvoj kolektivismu, iniciativnosti, disciplinovanosti, způsobilosti samostatného rozhodování a dalších progresivních znalostí a způsobilostí kádrů. Význam kádrové a personální politiky byl v ČSSR zdůrazněn i v samotném oficiálním názvu sociálních plánů, které se nazývají plány personálního a sociálního rozvoje.

Kádrová a personální politika je těsně spjata se *mzdovou politikou*, jejímž úkolem je zajistit odměňování podle množství, kvality a společenské užitečnosti práce s cílem co nejrychlejšího růstu produktivity práce, předstihujícího úhrnný růst mezd tak, aby stoupající koupěschopnost obyvatelstva byla zajišťována odpovídajícím množstvím a kvalitou spotřebních statků a služeb. Úkolem mzdové politiky je zvyšování stimulační a regulační role mzdového systému, spjatého se systémem prémiovým, který kromě funkce reprodukční musí zajišťovat hmotné a morální stimulování k vyšší pracovní výkonnosti a ekonomické efektivnosti, hospodárnosti, zvyšování kvality výrobků a kvalifikace samotných pracovníků.

Důležitým úkolem sociální politiky ve sféře práce je *zdokonalování ochrany a bezpečnosti práce*, snižování nemocnosti a úrazovosti, která je zdrojem narušování organizace práce, růstu nákladů na udržování pracovní síly a snižování efektivnosti společenské práce a výroby.

Výsledkem vynakládání práce ve výrobě je rozvoj *sféry spotřeby*. Cílem sociální politiky v této sféře je všestranné zvyšování úrovně a zdokonalování struktury spotřeby materiálních statků a služeb, zvyšování jejich kvality a rozšiřování jejich sortimentu. Stále větší význam má uspokojování nehmotných potřeb kulturních

v širokém slova smyslu kultury práce, umění, sportu. Socialistická politika je zaměřena proti projevům konzumní společnosti, vedoucí k hypertrofii hmotné spotřeby, ke škodlivé, nadměrné hmotné spotřebě spojené s omezením pohybových aktivit. Nadměrná spotřeba je spjata s nadměrným a samoučelným růstem výroby zbytečných, zdraví škodlivých výrobků. Problematika rozvoje společenské spotřeby je složitá, založená na vývoji motivací a potřeb. Stále výrazněji vystupuje nutnost plánování a řízení nejen spotřeby samé, ale i motivací a tvorby potřeb, spjaté s rozsáhlým výchovným, osvětovým, propagačním ovlivňováním vzniku potřeb a progresivních změn v celém socialistickém životním způsobu.

Sociální politika je spjata s *politikou zdravotní*, jejímž cílem je boj proti nemocnosti a rozvoj zdravého, fyzicky a duševně vyspělého pokolení.

Změny v obsahu a charakteru práce a s nimi spjaté změny v kádrové struktuře jsou základem změn v celé *sociálně třídní struktuře* společnosti, jejíž vývojová regulace je předmětem sociální politiky a plánovitého řízení sociálních procesů.

Ve všech socialistických zemích byly odstraněny podstatné sociální rozdíly mezi třídami a sociálními skupinami. Další proces homogenizace sociálně třídní struktury se uskutečňuje cestou postupného odstraňování rozdílů v obsahu práce a velikosti příjmů a spotřeby, cestou sblížování základních forem socialistického vlastnictví. Sociální politika se zde orientuje na důsledné dodržování socialistického principu odměňování podle množství, kvality a společenské užitečnosti práce, na racionální využívání prostředků ze společenských spotřebních fondů a sblížování příjmové úrovně tříd a skupin cestou především zvyšování vzdělání a kvalifikace obyvatelstva.

Prvořadou pozornost je třeba věnovat rozvoji jednotlivých subjektů sociálně třídní struktury, a zvláště pak rozvoji jejich aktivity a iniciativy. Především je nutno napomáhat realizaci historického poslání a vedoucí role *dělnické třídy* cestou rozvíjení její účasti na všech formách řízení a správy, napomáhat sblížování úrovně vzdělání a kvalifikace mezi dělnickou třídou, rolnictvem a inteligencí cestou rozvoje materiální a morální motivace k vysoce výkonné a kvalifikované práci.

V podmínkách budování rozvinutého socialismu roste objektivně *úloha mládeže* v rozvoji sociálně třídní struktury a progresivních změnách v obsahu a charakteru práce. Ekonomickou aktivitu mládeže je třeba orientovat na řešení problémů změn ve struktuře národního hospodářství na základě rychlého vědeckotechnického rozvoje technologicky progresivních výrobních odvětví a oborů. Rozvoj motivace a tvůrčí iniciativy mládeže je závislý na celé řadě sociálních opatření. Jde tu o zajištění mladé pracovní síly byty, jeslemi, mateřskými školami, službami, rekreací atd. Zároveň je třeba věnovat pozornost sociální pomoci mládeži při jejím vyrovnávání se s rychlými změnami v životním způsobu, spjatými se vstupem do pracovní sféry a zakládáním rodiny. Mezi rozměrem zdrojů nabízených státem (jako jsou různé druhy půjček), zdrojů ze širších rodin (pomoc rodičů) a vlastních zdrojů mladých rodin je třeba hledat optimální cesty tak, aby se zvyšoval podíl vlastního ekonomického zabezpečení mládeže. Souvisí to s vytvářením optimálních modelů aktivní životní dráhy jednotlivců, založených na urychlování proudění kádrů k vyšším stupňům kvalifikace a řídicím funkcím.

Sociální rozvoj mládeže je bezprostředně spjat s *rozvojem rodiny*, která zůstává vedle pracovního kolektivu základní buňkou socialistické společnosti. Základním úkolem sociální politiky v této sféře je optimalizace tří základních funkcí rodiny — funkce biologicko-reprodukční, hospodářsko-spotřebitelské a socializačně kulturní, která se v systému rodinných funkcí postupně dostává do popředí.

Optimalizace základních funkcí rodiny je závislá především na řešení *sociálního rozvoje žen*. Jde tu v podstatě opět o optimalizaci tří základních sociálních funkcí ženy — mateřské, profesionální a společensko-politické. Proto je nutno zvláště v období, kdy mateřská funkce je v rámci životního cyklu ženy nejvýraznější, vytvářet pro ni optimální podmínky v oblasti práce i v oblasti rodiny. V zabezpečová-

ní sociálního rozvoje žen a rodin se odráží celá škála úkolů sociální politiky, úpravami pracovních režimů počínaje, přes různé formy pomoci mladým rodinám až k zajišťování rychlého rozvoje sociální infrastruktury jako podmínky zjednodušení domácí práce.

Nemalou pozornost je třeba věnovat i sociálnímu zajištění osob v *postproduktivním věku*, jejichž podíl přibývá se zvyšující se zdravotní péčí a kulturou životního způsobu. V této části sociální struktury se skrývá velké bohatství životní zkušenosti, kterou je třeba využívat přiměřeně zdravotní úrovni a míře seberealizace každého jednotlivce. Kromě řešení problémů volného času je pro tuto sociální skupinu nutno vytvářet možnosti dodatečného zapojení do společenského pracovního procesu.

V období budování rozvinutého socialismu, spjatého s rychlým vědeckotechnickým rozvojem, výrazně vzrůstá úloha *pracovního kolektivu*. Nezbytnost sociálního rozvoje kolektivů pracujících si vynutila i vznik prvních forem sociálního plánování v socialistických organizacích. Společenská role pracovních kolektivů je vysoce vyzdvížena v nové Ústavě SSSR a Zákonu o pracovních kolektivech, které právně vymezují úlohu, práva a povinnosti pracovních kolektivů v rozvoji socialistické společnosti. Pracovní kolektiv jako základní buňka socialistické společnosti je významným subjektem sociálně třídní struktury a veškeré společenské reprodukce, odráží se v něm komplexně souhrn společenských vztahů v jednotě všech jejích vědeckotechnických, ekonomických a sociálně politických stránek.

Rozvoj pracovních kolektivů je spjat s rozvojem socialistické demokracie, s neustálým rozšiřováním jejich sociální subjektivity formou účasti na plánovitém řízení sociálních procesů. Jde tu o účast pracovních kolektivů na rozvoji socialistické organizace práce a racionalizace, na rozvoji pracovní iniciativy a socialistické soutěžení ve všech jeho formách individuálních a kolektivních, na zdokonalování mzdového systému a systému normování práce a výroby, na rozvoji vynálezeckého a novátorského hnutí, na tvorbě, realizaci a kontrole plnění plánů a programů sociálního rozvoje. Aktivita a iniciativa pracovního kolektivu napomáhá řešení jak pracovních, tak mimopracovních podmínek všestranného rozvoje pracujících, realizovaných jak v rámci primárních kolektivů, tak na úrovni podnikové, nadpodnikové a územní, kde pracovní kolektiv působí prostřednictvím svých zástupců, návrhů a doporučení řídicím orgánům. Péče o všestranný rozvoj pracovních kolektivů, jejich subjektivity, iniciativy a tvůrčí aktivity je jedním ze základních úkolů sociální politiky.

V druhé polovině našeho století neustále vzrůstá úloha sociální politiky při *ochraně a tvorbě životního prostředí*. Životní prostředí jako souhrn přírodních a společenských, materiálních a kulturních hodnot je základem existence a rozvoje člověka a společnosti, v jeho rámci se vytvářejí podmínky pro reprodukci všech složek výrobních sil a pro všechny životní činnosti člověka.

S velkou naléhavostí tu vystupuje potřeba ochrany a tvorby *přírodního prostředí*, jehož úroveň je limitujícím faktorem veškerého rozvoje společnosti. Narušení ekosystémů rostoucím znečištěním půdy, ovzduší a vod vede k rozsáhlým ekonomickým a sociálním škodám, mobilizujícím politiku v této sféře směrem k preventivním opatřením, na jejichž základě se ochrana a tvorba životního prostředí vůbec a přírodního prostředí zvláště musí stát součástí jakékoli výrobní činnosti. Ochrana a tvorba životního prostředí se musí stát nedílnou součástí sociálně ekonomických prognóz, programů a plánů. Hodnocení efektivnosti antidevastačních opatření se musí podřídit sociálním a ekologickým kritériím, promítnutým do systému sociálních a ekologických norem, jejichž plnění musí být závazné pro všechny řídicí orgány. Péče o přírodní prostředí se musí stát součástí činnosti podniků, resortů a územních celků, pracovní kolektivy socialistických organizací musí být na plnění ukazatelů zachování přírodního prostředí hmotně i morálně zainteresovány. Cílevědomě je nutno v této

sféře zdokonalovat výchovně vzdělávací systém a na ochranu a tvorbu přírodního prostředí orientovat občanskou iniciativu.

Další složkou životního prostředí je *prostředí hmotné*, jehož základem je rozvoj obytného prostředí, spjatý s rozvojem celé sociální infrastruktury, zajišťující obyvatelstvo dodávkou energie a vody, maloobchodní sítí, kulturně osvětovými a tělovýchovnými zařízeními a zařízeními zdravotní a sociální péče. Dodržení určité optimální proporcionality mezi všemi složkami životního prostředí, prostředí přírodního, hmotného a pracovního je důležitým předpokladem rozvoje socialistického životního způsobu.

Socialistický životní způsob jako široký komplex činností, jimiž lidé utvářejí a uspokojují své potřeby, společenských vztahů a s nimi spjatých hodnot, norem a idejí je integrovaným výrazem a výslednicí všech sociálních jevů společenské reprodukce. Životní způsob komplexně odráží kvalitativní charakteristiky společenského blahobytu v rámci společenské formace. Proto i socialistický životní způsob je systémem historicky nejvyšších potřeb, vztahů a hodnot, jejichž třídní obsah je určen dělnickou třídou. Jejich zájmy, principy, normy a hodnoty tvoří světónázorový základ životního způsobu. Jednota socialistického životního způsobu vyplývá z jednotných sociálně ekonomických podmínek společenského systému, třídní a skupinové modifikace životního způsobu závisí na odlišnosti konkrétních pracovních a životních podmínek jednotlivých tříd a vrstev.

Péče o rozvoj socialistického životního způsobu, který představuje integrovanou a integrující cílovou funkci společenského rozvoje, je nejvyšším, souhrnným úkolem sociální politiky.

Ekonomickým základem rozvoje životního způsobu je *rozvoj životní úrovně*, odrážející stupeň uspokojení potřeb lidí. Tento ekonomický základ je v životním způsobu modifikován nadstavbovými stránkami společenské existence, faktory sociálně politickými, kulturně estetickými a morálními v nejširším slova smyslu. Péče o rozvoj životního způsobu musí vycházet ze zajištění neustálého růstu životní úrovně, jejímž základem je výroba užitečných hodnot pro uspokojování potřeb obyvatelstva. Proto i jedním ze základních předpokladů rozvoje životní úrovně i životního způsobu je růst produktivity práce a efektivnosti výroby, stimulovaný rozdělovací a mzdovou politikou. Základními úkoly v této oblasti jsou: stanovení trendů zkracování pracovní doby, umožňované růstem produktivity práce, zajišťujícím rozšiřující se prostor pro svobodný a všestranný rozvoj člověka; určení proporce mezi příjmy pracovními a příjmy ze společenských spotřebních fondů; zajištění optimálního rozdělování podle socialistických principů odměňování a sociální spravedlnosti.

Oblast příjmů je podřízena socialistickému principu odměňování podle práce vyžadující náležitou diferenciaci podle zásluh, v oblasti rozdělování ze společenských fondů převládá snaha po sociální homogenizaci všech tříd a skupin sociálně třídní struktury. Optimalizace vztahů mezi sociální diferenciací a homogenizací tak, aby docházelo k motivaci pracujících k vlastnímu sebezrozvoji a zároveň k rozvíjení jejich přínosu a vztahu ke společnosti, je jedním ze základních úkolů sociální politiky.

V rámci formování socialistického životního způsobu tu jde o orientaci zájmů a motivací na ty hodnoty, které směřují ke kultivaci životních potřeb a osobnosti člověka. V pracovní sféře to znamená posilování vztahů pracovníků k produktivní a kvalitní práci a zvyšování efektivnosti výroby, upevňování jejich vztahů jak s primárním kolektivem, tak s kolektivem celého závodu a s celou společností. Důsledným odstraňováním těžkých a zdraví škodlivých prací prostřednictvím vědeckotechnických a organizačních opatření a přechodem na vyšší formy dělby práce je nutno napomáhat vzrůstu přitažlivosti práce jako základní osobnostní potřeby a prostoru pro společenskou aktivitu. S tím souvisí i stimulace rozvoje vzdělání, kvalifikace a tvůrčí iniciativy a aktivity pracujících po celé období jejich pracovní kariéry.

V mimopracovní oblasti jde rovněž o kultivaci motivací a potřeb směrem od forem pasivních k aktivním formám kulturně vzdělávacím a k odpočinku rekreací a sportem. V zájmu rozvoje socialistické demokracie je třeba cílevědomě rozšiřovat účast všech občanů na společensko-politickém životě. Vysoká míra této účasti vytváří příznivé klima pro rozvoj pozitivních motivací a aspirací, zvyšování kulturně-politické úrovně, pohotové řešení nedostatků i pro boj proti protispolečenským, sociálně patologickým jevům, jako je byrokratismus, protekcionářství, korupce a zločinnost. Rozvoj socialistického životního způsobu je závislý především na optimálním rozvoji všech tříd a skupin sociálně třídní struktury, jejich postupné homogenizaci při zachování zásad příjmové diferenciaci podle zásluh, na optimálním rozvoji socialistických pracovních, rodinných a teritoriálních kolektivů na základě sladování pracovních, rodinných a občanských povinností každého příslušníka socialistického společenství.

4. Hlavní směry zdokonalování systému plánování a řízení sociálních procesů jako rozvojového prostředku realizace sociální politiky

Plánování a řízení sociálních procesů je mohutným nástrojem realizace sociální politiky. Představuje dynamický, s rozvojem socialismu a jeho potřeb se rozvíjející systém, který svým obsahem, rozsahem a celkovou povahou musí odpovídat potřebám konkrétní etapy společenského rozvoje. Současná etapa rozvoje socialismu od převážně extenzivního k intenzivnímu ekonomickému růstu a budování rozvinutého socialismu je charakterizována značnými změnami v rozšířené společenské reprodukci, které si vynucují i podstatné progresivní změny v sociální politice a celém systému plánovitého řízení sociálních procesů.

Jestliže v počátcích budování socialismu v důsledku snah o rychlé odstranění buržoazní diskriminace dělnické třídy a založení základních sociálních jistot obyvatelstva v podmínkách poměrně nízké úrovně jednoduchých potřeb se sociální politika vyznačovala značnou mírou charitativních prvků a poměrnou jednoduchostí, nevyžadující rozsáhlý, komplexní systém sociálního řízení, pak v současné době rozsáhlé úkoly sociální politiky, zahrnující všechny stránky společenské existence ve vazbě na rozvoj přírodního prostředí, nejsou splnitelné bez odpovídajícího systému řízení sociálních procesů, postihujícího komplexně, systémově všechny komponenty sociální politiky.

Změny v rozšířené reprodukci probíhají v historii neobyčejně krátkých údobích tak, že systém řízení sociálních procesů oproti nim zastarává a vyžaduje podstatné změny. Uskutečnění těchto změn vyžaduje cílevědomý, dlouhodobý a plánovitý přístup. Proto je nutno do tradičního plánovacího systému začlenit nový *subsystém metaplánování*, obsahující prognózu a dlouhodobý program zdokonalování samotného řídicího systému ve všech jeho komponentách.

Stoupající význam plánovitého řízení životního prostředí si vynucuje rozšíření pojmů tradičních disponibilních zdrojů o další, jimiž jsou půda, voda, vzduch a informace. Je nutno tyto zdroje ocenit a zacházet s nimi jako se zdroji tradičními (suroviny, energie, kádry etc.).

Široké využití nových intenzivních zdrojů společenského růstu vyžaduje přechod od plánování podle dosažených výsledků k plánování podle skutečných nových možností. Tento obtížný inovační úkol vyžaduje, aby v plánovací praxi byl propracován pojem „společenský metapotenciál“ a cílově programová metoda plánování.

Pojem *společenský metapotenciál* je třeba chápat jako interakci dílčích zdrojů technických a ekonomických, které jsou popisovány řadou tradičních plánovacích ukazatelů a nových netradičních zdrojů ekologických a sociálních. Převážně exploatační cíle využívání zdrojů by se měly přeměnit v *cíl komplexní rozšířené reprodukce veškerého společenského metapotenciálu*. Základem tu je princip optimalizace vazeb

mezi ekonomickou, sociální a ekologickou reprodukcí na základě rozvoje celého sociálně ekonomického mechanismu.

Cílově programový princip se do oblasti řízení sociálních procesů promítá jako konkretizace obecné vědecké, systémové metody, postihující ve vnitřní jednotě a logické návaznosti všechny stupně a články výzkumu, počínaje cílovým úmyslem a konče realizací dosažených výsledků. Požadavky cílově programové metody určují i vznik rozvinutého komplexního řídicího systému, vycházejícího z prognózy, přes program, plán a projekt až do sféry realizační.

Společenský rozvoj je stále více závislý na realizaci inovací nejvyššího řádu, jejichž časový horizont daleko překračuje tradiční horizont pětiletých plánů. To souvisí s požadavkem *prodloužení plánovacího horizontu*. Snahy po prodloužení časového horizontu plánu však narážejí na zákonitost vzrůstající neurčitosti a nahodilosti společenských jevů, která prohlubuje rozpor mezi stochastickým charakterem společenského objektu a stroze deterministickým charakterem plánových modelů. Odtud i nutnost vzniku a rozvoje *prognostického systému*, jehož cílem je postihnout pravděpodobné vývojové trajektorie společnosti v dlouhodobém časovém rozměru, nedostupném pro stroze vybilancovaný plán. Obsahem prognóz jsou vícevariantní, vědecky založené podklady pro strategické úvahy rozhodovací sféry, které ústí ve stanovení systému cílů generálních programů a dlouhodobých plánů. Vývoj prognostického systému je založen na nepřetržité prognostické činnosti, za níž se časový horizont prognózy postupně posunuje a jejíž cílové funkce se zpřesňují na základě poznatků získaných praktickým plněním prognózou založených programů a plánů. Mezi prognostickým a plánovacím systémem jako „samoučícími se“ systémy existuje tak přímá zpětná vazba zajišťující zvyšování úrovně prognózy, programu i plánu.

Prvořadá úloha celé škály vědeckotechnických, ekonomických a sociálních inovací, které jsou základem společenského pokroku, zdůrazňuje úlohu *programového systému* v plánovitém řízení sociálních procesů. Základem programového systému jsou dlouhodobé generální programy ideově politické, národohospodářské a sociální, vytyčované sjezdy komunistických a dělnických stran, které představují komplexní strategická východiska a směry společenského rozvoje i rozvoje systému plánovitěho řízení společenských procesů, jejichž dalším rozpracováním vznikají dlouhodobé programy jednotlivých národohospodářských odvětví, komplexů, územních celků i jednotlivých velkých inovací. Systém programů se tak diferencuje na programy generální, odvětvové a meziodvětvové, regionální a cílové. Předností programů je jejich schopnost postihnout řešení společenského rozvoje dlouhodobě a komplexně, od jejich cílově abstraktní podoby až po konkrétní realizační parametry — a to pod vedením odpovědného gestora s delegovanými pravomocemi, přesahujícími tradiční řídicí struktury. Programový systém tak odpovídá požadavkům progresivních strukturálních změn, které jsou jedním z rozhodujících intenzivních činitelů společenského růstu v období budování rozvinutého socialismu.

Nejbližše realizační fázi sociálních inovačních procesů je *projektování společenských procesů*. Geneze projektování ukazuje postupný růst jeho komplexnosti: od projektování technického, technologického a urbanizačního rozvoje k projektování velkých sociálně ekonomických systémů, pro něž se ujímá název „sociální projektování“. Sociální projektování sleduje dvojjediný cíl:

1. Zabezpečení optimálních podmínek vzniku nových či rekonstruovaných společenských objektů.

2. Zabezpečení optimálních podmínek práce a života lidí v těchto objektech, včetně eliminace negativních jevů spojených s jejich vznikem.

V *plánovacím systému* se prosazují dva vzájemně spjaté principy: princip komplexnosti a princip diferenciací. *Princip komplexnosti* se prosazuje ve čtyřech rovinách:

1. Komplexnost v postižení podstatných stránek společenské existence.
2. Komplexnost v postižení cílů a je zajišťujících zdrojů.
3. Komplexnost v postižení vazeb mezi odvětvově resortní vertikálou a územní horizontálou řízení.
4. Komplexnost v postižení celých inovací od vzniku invence až po realizaci.

Princip diferenciacie zdůraznil před více než dvaceti lety Oscar Lange, když zdůvodnil nutnost přechodu od představy plánu jako jediného globálního modelu k systému modelů. Základem tohoto pojetí je poznání, že celospolečenská reprodukce je vyšší kvalitou celé řady dílčích reprodukcí v jednotlivých odvětvích národního hospodářství a územních celcích, které je třeba analyzovat nejen z hledisek celku, ale i jejich reprodukčních specifík.

V současné době se zdůrazňuje zvláště diferenciacie územní, neboť v rámci celospolečenské reprodukce budou hrát stále větší roli různé formy vznikajících a rozvíjejících se odvětvově územních komplexů. V tradičních územních celcích, kde se komplexně realizují sociální aktivity, existují rozsáhlé rezervy ve využití místních zdrojů jak materiálních, tak v možnostech mobilizace místní tvůrčí aktivity a iniciativy obyvatel.

Princip diferenciacie je v územních celcích nutno kombinovat s agregací dosavadních historicky vzniklých plánovacích nástrojů v jednotné sociálně ekonomické plány založené na systému vědeckotechnických, ekonomických, sociálních a ekologických programů.

Národohospodářské sociálně ekonomické plány tvoří jádro celého systému řízení sociálních procesů. Jsou probilancovaným, hierarchicky strukturovaným modelem budoucího rozvoje, koordinujícím cíle a zdroje celého systému programů a projektů, který zahrnuje jen určitou, rozhodující část společenských aktivit. Sociálně ekonomický plán tak zahrnuje sféru programovaných, projektovaných a jiných aktivit, určuje rozměry cílů a zdrojů systému programů a projektů a zajišťuje progresivitu i realnost jejich plnění.

Realizace plánovaných cílů se bezprostředně týká *sféry implementace*, zajišťující optimální realizaci inovací cestou urychlování proudění a využívání inovačních informací.

Tento proces je závislý především na *zdokonalování informační základny a rozvíjení způsobů pronikání vědeckých poznatků do praxe*.

Hlavním úkolem v rozvoji informační základny plánovitého řízení sociálních procesů je odstranění disproporce mezi technicko-ekonomickou a sociálně ekologickou ukazatelovou a normativní základnou urychleným rozvojem sociálních a ekologických ukazatelů, norem a normativů, bez nichž není možno důsledně přejít od převážně technologického a ekonomického plánování k plánování sociálně ekonomickému. Mimořádná složitost rozvoje celé sociální sféry si vynucuje i podstatné zdokonalení a rozvoj *modelování sociálních procesů* a systémů počítačové techniky, zvláště pak *automatizovaných systémů řízení*.

Zároveň je třeba zdokonalovat všechny kanály, jimiž proudí informace o vědeckých invencích a inovacích do společenské praxe. Kromě publikačních výstupů zde jde o *rozvoj expertizního systému*, využívajícího znalostí odborníků z oblasti výzkumné, rozhodovací i praktické, *rozvoj systému výuky*, zvláště na středních a vysokých školách, a *rozvoj poradenského systému*. Expertiza, výuka a poradenství umožňují zpětnou informaci o ověření správnosti vědeckých poznatků praxí a formulaci nových společenských objednávek pro vědecký výzkum. Proto je expertní ocenění obsahem celé řady fází tvorby prognóz, programů, projektů i plánů sociálního rozvoje.

Tak jak se na základě rozvoje společenské rozšířené reprodukce rozvíjí sociální politika, musí se v souladu s ní zdokonalovat i systém plánovitého řízení sociálních procesů tak, aby postihoval a zahrnoval všechny aspekty a úkoly sociální politiky a

celý společenský inovační proces komplexně — od rozvoje vědeckého poznání až po realizaci vědeckých poznatků ve společenské praxi.

To vyžaduje respektování řady nových principů a využívání metod spjatých s realizací všeobecného cíle sociální politiky — všestranného rozvoje člověka a socialistického životního způsobu na základě rozvoje základních principů socialistického řízení — demokratického centralismu a sociální spravedlnosti.

Literatura

- Engels, B.: *Anti-Dühring*. Praha, SNPL 1949.
Lenin, V.I.: *Spisy*, sv. 6. Praha, Svoboda 1953.
Lenin, V.I.: *Spisy*, sv. 32. Praha, Svoboda 1955.
Lenin, V.I.: *Spisy* sv. 36. Praha, Svoboda 1957.
Marx, K. — Engels, B.: *Spisy*, sv. 30. Praha, Svoboda 1955.
Marx, K. — Engels, B.: *Spisy*, sv. 4. Praha, Svoboda 1958.
Marx, K. — Engels, B.: *Spisy*, sv. 37. Praha, Svoboda 1972.
Socialnaja politika KPSS v uslovijach razvitogo socializma. Moskva, Gospolitizdat 1979

Резюме

Ф. Кутта: Социальная политика и совершенствование системы планового управления социальными процессами

Очерк расчленяется на 4 проблемных раздела.

Первый раздел посвящен проблематике общественной сущности социальной политики в ее отношении к остальным общественным сферам, особенно экономической. Экономическая и социальная политика образуют единство, основанное на постижении развития всех сторон общественной жизни.

Во втором разделе автор дает анализ понимания социальной политики в отношении к социальному планированию и характеризует содержание понимания социального в широком и узком смысле слова, анализирует взаимоотношения между этими двумя понятиями.

Третья часть посвящена содержанию социальной политики, включающей область труда, потребления, социально-классовой структуры в отношении к ее основным субъектам (рабочий класс — крестьянство — интеллигенция, молодежь, семья и трудовой коллектив), охраны и формирования окружающей среды. Интегрированным выражением всех социальных явлений является образ жизни. Автор определяет функции социальной политики во всех этих сферах.

В последнем разделе дается оценка системы планового управления социальными процессами как средства реализации социальной политики и намечаются главные направления ее дальнейшего развития.

Summary

F. Kutta: Social Policy and Improvement of the System of Planned Control of Social Processes

The paper is divided into four problem areas.

In the first part attention is paid to the social substance of social policy in its relation to other social spheres, in particular to the economic sphere. Economic and social policy form a unity based on the comprehension of the development of all the aspects of social existence.

The second part brings an analysis of the conception of social policy in relation to social planning. The content of the conceptions of the social in the broader and in the narrower sense of the word is characterized here, and relations between these two conceptions are analyzed.

The third part is devoted to the content of social policy which involves the areas of work, consumption, social-class structure in relation to its basic subjects (working class — farmers — intelligentsia, youth, family and working collective), conservation and planning of the living environment. An integrated expression of all social phenomena is the way of life. The paper delimits the functions of social policy in all these areas.

In its last part the paper evaluates the system of the planned control of social processes as a means of the realization of social policy and points to the main trends of its further development in the sense of expanding its complexity and system character.

Práce věnované nejružnějším aspektům života a díla nejvýznamnějšího německého buržoazního sociologa přelomu devatenáctého a dvacátého století Maxe Webera dnes už značně překračují rozsah toho, co Weber sám napsal. Přitom to byl autor až neuvěřitelně plodný, o čemž svědčí téměř 150 knih a statí, které během svého relativně krátkého života publikoval [viz Kozyr-Kowalski 1967 : 513—525]. Weberovy stěžejní práce jsou stále znovu vydávány, a to nejen v němčině, ale také v celé řadě dalších jazyků. Weberovi věnovali mimořádnou pozornost mnozí vlivní nemarxističtí autoři současnosti a nedávné minulosti.(1) S potěšením lze konstatovat, že v posledních letech byly publikovány i práce snažící se vyrovnat s Weberovým dědictvím z marxisticko-leninských pozic.(2)

Je svým způsobem paradoxní, že čím více se buržoazní sociologie vzdaluje době Weberova života, tím většího významu v ní tento autor nabývá a tím větší zájem vyvolává. Nejvýstižněji a nejlapidárněji tuto situaci charakterizoval R. Aron, když nazval Maxe Webera „naším současníkem“ [Aron 1967 : 564]. Před marxistickým badatelem stojí v souvislosti s analýzou ohlasu Weberova díla v současné buržoazní sociologii otázka, čím si tento mimořádný vliv, nesporně překonávající vliv všech ostatních klasiků buržoazní sociologie, vysvětlit. Aniz bychom si činili nárok na vyčerpávající odpověď, domníváme se, že zde hrají rozhodující úlohu tři hlavní příčiny.

1. Max Weber výrazně a zcela novým způsobem přispěl k tomu, co si nemarxističtí autoři představují pod pojmem zvědečtění sociologie. Celý dosavadní vývoj buržoazní sociologie je možné mimo jiné chápat jako neustále opakované úsilí a pokusy o vytvoření sociologie jako vědy, která by díky svým metodám, poznatkům, funkcím i vlivu měla stejně uznávané postavení a působila na společenskou praxi stejně významně jako přírodní a technické vědy. K této otázce přistoupil Weber pod vlivem německé novokantovské filozofie úplně jiným způsobem než jeho předchůdci Comte a Spencer i než jeho současníci z řad naturalistických redukcionistů. Weberem propracované pojetí sociologie jako disciplíny, která je sice vědou v pravém slova smyslu, ale budovanou na jiných teoretických a metodologických základech než vědy přírodní, je mnoha současnými buržoazními sociologickými směry akceptováno a rozvíjeno.

2. Weber výrazně ovlivňuje současnou buržoazní sociologii svým pojetím sociologie jako nehodnotící vědy. Myšlenku, že sociologie má být čistě objektivní, nezaujatou, nadtřídní, nadstraníckou, všepjatnou, všem stejně sloužící a nikomu nestraníčí vědou nacházíme už u A. Comta, H. Spencera, E. Durkheima, V. Pareta i dalších zakladatelů a klasiků buržoazní sociologie, u žádného z nich však nebyla propracována do takových podrobností a zdůvodněna s úsilím o takovou mnoho-

(1) Například T. Parsons [1966], R. Bendix [1962], R. Aron [1967], L. Coser [1970], T. Abel [1970], E. Baumgartner [1964], H. H. Gerth a C. W. Mills [1948] aj.

(2) Jde zejména o knihy a studie S. Kozyra—Kowalského [1967; 1975; 1979; 1984], J. Lewise [1975], I. S. Kona [1963; 1964], J. N. Davydova [1980], F. P. Gajděnkové [1982], A. G. Zdravomyslova [1976; 1981], I. I. Antonoviče [1980], F. Charvátka a J. Večerníka [1978], A. Vaňka [1975], M. Havelky [1976], E. Urbánka [1976] aj.

strannost jako u Webera. Uvážíme-li, že ideál tzv. vědecké objektivity se v průběhu vývoje buržoazní sociologie stal „profesionální ideologií“ [Szacki 1981, část 2 : 516] velké většiny jejích reprezentantů a je zastáván dodnes, nepřekvapí nás, že právě touto stránkou svého učení vstupuje Weber mezi soudobé buržoazní sociology jako jejich velký současník.

3. Weberovo dílo žije a nabývá stále na významu díky své polemice s marxismem. Weber nebyl běžným odpůrcem marxismu, jakých jsou mezi buržoazními ideology stovky. Jeho polemika s Marxem měla některé zvláštní rysy, vyplývající z toho, že Marxova tehdy dostupná díla znal a že měl ambici, aby jeho sociologie, jak se sám vyjádřil, byla „pozitivní kritikou historického materialismu“. S jistou nadsázkou lze napsat, že Weber chtěl k Marxovi zaujmout takový postoj, jaký zaujal Marx k Hegelovi, tzn. dialekticky ho překonat. Weber uznával, že v Marxově díle je řada myšlenek, které mají trvalou vědeckou hodnotu. Ty je správné uchovat, je však třeba odvrhnout Marxův teoretický systém založený především na tezi, že společenské vědomí je koneckonců určováno společenským bytím. Tento způsob kritiky marxismu, který bývá někdy nazýván selektivním, protože dílčí marxistické teze uznává, ale odmítá to, co je v marxismu základní, a proto nutně zásadně odlišné od buržoazní ideologie, je dnešní buržoazní sociologii rovněž velmi blízký.(3)

Slovenský překlad(4) výboru z Weberova díla [Weber 1983], který sestavil a vystižnou předmluvou, jež je zatím jednou z nejrozsáhlejších marxistických studií o Weberovi u nás, uvedl F. Novosad [1983], je významným edičním činem, neboť kromě menší Weberovy studie *Politika jako povolání*, která byla do češtiny přeložena a vydána roku 1929, jsme z Weberova bohatého díla žádnou jinou práci v češtině ani ve slovenštině k dispozici neměli. Slovenský překlad je o to záslušnější, že obsahuje právě ty Weberovy stati, respektive části jeho knih, které jsou vskutku reprezentativní výpovědí o Weberových názorech na takové klíčové otázky, jako je předmět a metoda společenskovědního zkoumání vůbec a sociologie zvláště, jako je vztah sociologie a sociální i politické praxe a jako je problém hodnocení ve společenských vědách. Výbor obsahuje rovněž klasické Weberovo pojednání *O některých kategoriích chápající sociologie* z roku 1913, v němž jsou vysvětleny a analyzovány klíčové weberovské pojmy „lidské jednání“, „pospolité jednání“, „očekávání“, „šance“, „smysl jednání“, „účelně racionální jednání“, „jednání orientované podle hodnoty“, „zespolečenštění“, „společenské jednání“, „účelový spolek“, „souhlas“, „institute“ a „svaz“. Dále je ve výboru obsažena Weberova přednáška z roku 1918 *Věda jako povolání*, která počátkem dvacátých let vyvolala díky některým svým tezím v buržoazní sociologii značný ohlas a reagovali na ni ve svých knihách a statích mimo jiné Erich von Kahler, Ernest Troeltsch, Artur Salz a Max Scheler [k tomu viz Musil 1966]. Konečně výbor umožňuje čtenáři seznámit se i s některými základními Weberovými myšlenkami z děl *Protestantská etika a duch kapitalismu* a *Hospodářská etika světových náboženství*, která se mimo jiné zabývají problematikou vzniku a vývoje kapitalismu a jsou názornou ukázkou Weberovy polemiky s materialistickým pojetím dějin.

Výbor z Weberových děl dává tak všem, kdož se u nás hlouběji zabývají sociologickou teoretickou a metodologickou problematikou, zejména pak studentům a mladým pracovníkům v oboru sociologie, možnost konfrontovat svoje marxistické názory s názory jednoho z nejreprezentativnějších a nejvzdělanějších buržoazních

(3) Žádná z těchto tří námi uvedených příčin by se ovšem nemohla uplatnit, pokud by jejich základ netvořily sociální potřeby současné buržoazie, která se obdobně jako v době Weberova života z třídních důvodů prostřednictvím svých čelných ideologických představitelů stále znovu a znovu snaží „zvědecktit“ sociologii, zbavit ji hodnotících funkcí a „vyvracet“ marxismus.

(4) Jeho autorem je Ladislav Kiczko.

sociologů minulosti, hledat přesvědčivou argumentaci v polemice s ním a pokusit se odpovědět na otázky, které vytyčil (příčemž to ve své většině jsou otázky smyslu-
plné a v mnohém dodnes aktuální), způsobem, jenž by překonal Weberovy přístupy
a přispěl k rozvoji marxistické sociologie, což je hlavním smyslem našeho zájmu
nejen o Webera, ale o všechny významné buržoazní sociology minulosti. Výstižně
to v poslední době vyjádřil například Karel Rychtařík v Besedě za kulatým stolem
časopisu Sociológia, když prohlásil: „Kritika buržoazních teorií by neměla končit
odhalením jejich nedostatků. Měla by se dotáhnout až do pozitivního rozpracování
dané problematiky“ [Sociológia 1984: 436]. A dále „...nejdůležitější podmínkou
skutečné kritiky je její pozitivní zakotvení, neboť pouhé rozšiřování kritizované
problematiky ještě nevede ke kvalitativnímu posunu našeho poznání. Kritika
ve smyslu dialektické negace je nevyhnutelnou podmínkou každého poznávacího
postupu. Kritika sama nemůže být motivem, je podmínkou poznání, jehož smyslem
je pozitivní přínos. Na základě kritiky chceme postřehnout a zhodnotit podstatné
momenty poznávacího procesu, dosáhnout jeho kvalitativní změny“ [tamtéž : 442].
Splnit tento požadavek je ovšem při pěstování dějin buržoazní sociologie a při kritice
její současné podoby to nejtěžší a nejnáročnější.

Pokusme se nyní, vedeni těmito záměry a cíli, zaujmout marxistické stanovisko
ke třem výše uvedeným okruhům problémů, jimiž se Weber kromě jiného zabýval
a jejichž řešením výrazně ovlivnil a dodnes ovlivňuje buržoazní sociologii, tak jak
o tom svědčí a mohou být pro nás východiskem právě jeho názory obsažené ve zmíně-
ném slovenském výboru.

1. Sociologie jako věda vnášející řád do chaosu sociální skutečnosti

Klíčem k pochopení Weberova pojetí sociologie, její výstavby, metodologie a vztahu
k sociální a politické praxi jsou některé jeho názory na charakter společenské reality,
jinak řečeno jeho názory na sociální ontologii. Weber na rozdíl od hegelovské tra-
dice a marxismu na straně jedné a pozitivismu, zejména v jeho naturalistickore-
dukcionistické podobě na straně druhé, nepovažuje sociální realitu za něco, co je
určitým způsobem vnitřně uspořádáno, podléhá jistým pravidelnostem a zákoni-
tostem a může být tudíž lidským subjektem poznáváno (příčemž toto poznání
má ráz odrážení objektivní reality) a na základě tohoto poznání rovněž přetvářeno,
nýbrž pod vlivem novokantovství dospívá k závěru, že naše poznání není nic jiného
než vnášení určitých myšlenkových struktur do sociálního světa, který sám o sobě
je chaotický a neuspořádaný. „Osudem kulturní epochy, která jedla ze stromu
poznání“, napsal Weber, „je toto: musí vědět, že *smysl* světového dění nemůžeme
vyčíst ani z nejdokonalejšího výsledku jeho zkoumání, ať je jakkoli zdokonalené,
ale že musíme být schopni sami jej vytvářet...“ [Weber 1983 : 49]. Weber pole-
mizuje s názorem, že „... účelem každé vědy je uspořádat látku do systému pojmů,
jejichž obsah se ... dá získávat a pomalu zdokonalovat pozorováním empirických
pravidelností, vytvářením hypotéz a jejich verifikací ...“ [tamtéž : 105]. Tato
koncepce je podle něho principiálně nenapadnutelná jen „na půdě anticko-scho-
lastické teorie poznání, kde pojmy se chápou jako představy, které jsou *odrazy*
„objektivní“ “ skutečnosti“ [tamtéž]. Budeme zajisté souhlasit s Weberem, že „jak-
mile se pokusíme zpřítomnit si způsob, jak před námi život bezprostředně vystupuje,
nabízí se nám přímo nekonečná rozmanitost procesů, vynořujících se za sebou
a vedle sebe a plynoucích „v“ “ nás i „mimo“ “ nás. A absolutní nekonečnost
této rozmanitosti intenzivně trvá zcela nezmenšeně i tehdy, když se soustředíme
na izolovaný jednotlivý „objekt“ “ ... , jakmile se seriózně pokusíme toto „jed-
notlivé“ “ třeba jen popsat *vyčerpávajícím způsobem ve všech jeho individuálních
složkách*, nemluvě už o zachycení jeho kauzální podmíněnosti“ [Weber 1983 : 66–67].
Nemůžeme však akceptovat závěr, který z toho Weber vyvozuje, když píše: „Proto

celé myšlenkové poznání nekonečné skutečnosti konečným lidským duchem spočívá v mlčky přijatém předpokladu, že předmětem vědeckého zájmu je vždy pouze konečná část této skutečnosti, že jen tato část má být „podstatná“ a v tomto smyslu „hodná poznání“ [tamtéž : 67]. Lidský duch je samozřejmě konečný, pokud je jeho nositelem jednotlivé lidské individuum, které — byť sebegeniálnější — může svým poznáním obsáhnout pouze nepatrnou část objektivní reality. Tato „konečnost“ je však překonávána kontinuitou poznání lidských generací a neustálým zdokonalováním poznávacích nástrojů, jež je ve všech oblastech lidského vědění nesporné a prokazatelné.(5) Nelze souhlasit ani s Weberovým tvrzením, že pouze ta část skutečnosti, na niž se v daném okamžiku zaměřuje badatelský zájem, je podstatná a hodná poznání, a to proto, že „podstatnost“ je objektivní vlastností samotné reality, a nerozhoduje o ní nezávisle na předmětu poznání subjekt.

Nerozhodují-li o tom, co je podstatné, a tudíž hodné poznání samy vlastnosti objektivní reality, čím se pak řídí subjekt při výběru oné části skutečnosti, kterou zkoumá? Zatímco v přírodních vědách lze podle Webera „rozhodující charakteristický rys najít v „zákonitém“ opakování určitých příčinných vazeb“ [tamtéž], ve společenských vědách tomu tak není, i když to mnozí mylně předpokládají. „Za „vědy o kultuře“ jsme označili takové disciplíny, které se snažily poznávat kulturní význam jevů života. Význam určité podoby kulturního jevu a důvod tohoto významu nelze zjistit, zdůvodnit a pochopit na základě žádného ani nejdokonalejšího systému pojmů vyjadřujících zákony, protože význam předpokládá vztah kulturních jevů k hodnotovým idejím. ... Nepatrná část individuální skutečnosti zkoumané v určitém okamžiku je poznamenána naším zájmem, podmíněným hodnotovými ideály, pouze tato část má pro nás význam a má jej proto, neboť je ve vztazích, jež jsou pro nás důležité svými vazbami s hodnotovými idejemi“ [Weber 1983 : 71—72]. O tom, kterou část sociální reality badatel zvolí, aby ji zkoumal, rozhoduje tedy její badatelem pocíťovaný (tudíž subjektivní) význam. Ten pak vyvolává badatelův zájem.

Význam však nemají jevy sociální skutečnosti samy o sobě, ale pouze v souvislosti s hodnotami, které lidé vyznávají. Proto podle Webera „neexistuje žádná úplně „objektivní“ vědecká analýza kulturního života nebo „sociálních jevů“ ... nezávisle na speciálních a „jednostranných“ hlediscích, podle nichž tyto jevy — výslovně, nebo mlčky, vědomě, nebo nevědomě — vybíráme jako předmět zkoumání, analyzujeme a při výkladu rozčleňujeme“ [tamtéž : 66]. Ve společenských vědách podle Webera neexistuje a nikdy nebude existovat nějaké jednotné hledisko, které by umožnilo, aby společenské poznání bylo všemi příslušníky společnosti akceptováno ve stejné podobě. Všechna hlediska a také všechny poznatky o společnosti mají dílčí, partikulární charakter a s touto skutečností je třeba se smířit. „Systém věd o kultuře, i když jen ve smyslu nějaké definitivní, objektivně platné, systematizující fixace otázek a oblastí, o nichž mají tyto vědy kompetentně hovořit, by byl sám o sobě nesmyslem; při každém takovém pokusu se vždy může dospět pouze k seřazení mnoha specificky odlišných, vzájemně mnohonásobně heterogenních a disparátních hledisek, z nichž realita pro nás v určitém okamžiku byla nebo je „kulturou“, tj. byla nebo je ve své specifičnosti významná“ [tamtéž : 81].

Na první pohled je zřejmé, že tento závěr vede k poznávacímu relativismu, který je v rozporu se snahou o objektivní poznání, jež je základem každé vědy. To si Weber uvědomuje a hledá z této situace východisko, neboť mu nejde o to, dokazovat, že věda o společnosti není možná, ale o to, že ji nelze pěstovat po vzoru přírodních věd, respektive že základem jejich poznávacích postupů není odrážení sociální

(5) Tím nechceme říci, že tato „konečnost“ bude někdy překonána absolutně. V této souvislosti pouze připomínáme známou Engelsovu a Leninovu myšlenku o asymptotickém přibližování se absolutní pravdě prostřednictvím pravd relativních.

reality v lidském vědomí. Tento rozpor mezi Weberovou snahou o objektivnost společenskovědního poznání, bez něhož je jakákoli věda nemyslitelná, a mezi vědomím tohoto autora, že poznávací hlediska v přístupu k sociální realitě jsou nejednotná a často nesmiřitelná, vyústil v rozlišení tzv. hodnotících soudů a vztahu k hodnotě. Zatímco hodnotících soudů se badatel, pokud chce zůstat vědcem a nechce se přeměnit v politického vůdce nebo proroka, musí v rámci své čistě vědecké činnosti přísně vystríhat, bez vztahu k hodnotě se neobejde, neboť by tím ztratil nástroj vyčlenění objektu svého zájmu z chaosu významově nerozčleněné objektivní reality. Nezapomínejme, že bez vztahu k hodnotě nelze vymezit předmět zkoumání společenských věd, jímž je kultura, definovaná Weberem jako „konečný výsek ze smyslu — prázdné nekonečnosti světového dění, který je obdařen smyslem a významem“ [tamtéž : 76]. Tento výsek lze konstituovat jen tehdy, vztáhneme-li jej k nějaké hodnotě, kterou vyznáváme. Při vytýčování badatelského problému, při tom, když rozhodujeme, na co se zaměřit a co ponechat stranou, co je významné a co význam nemá, co smysl má a co jej postrádá, se sociolog podle Webera bez odvolání na určitou hodnotu neobejde. Přitom výběr těchto hodnot je prováděn značně libovolně. Znamená to, že v této fázi se badatel nijak podstatně neliší od neodborníků, kteří ve svém každodenním životě často neuvědoměle a bez snahy o objektivitu různé společenské jevy hodnotí. V okamžiku, kdy je předmět zkoumání takto zvolen, splnil vztah k hodnotě své poslání, a povinností badatele podle Webera je přistupovat k předmětu maximálně objektivně a zejména se nevyslovovat pro žádný dílčí ideál, žádné dílčí hledisko vzájemně bojujících skupin.(6)

Základním nástrojem takto objektivně pěstované sociologie a společenských věd vůbec, osvobozených od hodnotících soudů, je tzv. ideální typ. Ideální typ je podle Webera určitou syntézou, která nám poskytuje ideální obraz jistého jevu nebo procesu. „Tento myšlenkový obraz spojuje určité vztahy a procesy historického života do vnitřně nerozporného univerza *myšlenkových* souvislostí. Obsahově má tato konstrukce charakter utopie o sobě, která byla získána *myšlenkovým* stupňováním určitých elementů reality. Její vztah k empiricky daným faktům života spočívá pouze v tom, že tam, kde se v realitě konstatují nebo předpokládají jako v nějakém stupni účinné souvislosti takového druhu, jaké jsou abstraktně zobrazeny v oné konstrukci . . . , můžeme si *specifčnost* této souvislosti pragmaticky *znázornit* a pochopit na *ideálním typu*“ [tamtéž : 86—87]. Ideální typ je podle Webera cenný a přímo nenahraditelný pro heuristiku a pro zobrazování. Není však ani hypotézou, ale má tvorbu hypotéz usměrňovat, a není zobrazením reality, ale má mu poskytovat jednoznačné výrazové prostředky. Ideální typ není ovšem ani jakýmsi průměrem fakticky existujících jevů. „Získává se jednostranným *vystupňováním jednoho* nebo *několika* hledisek a sloučením množství difúzních a diskrétních *jednotlivých* jevů, vyskytujících se jednou více, jednou méně a místy vůbec ne, které se slučují s jednostranně zdůrazňovanými hledisky do vnitřně jednotného *myšlenkového*

(6) Pro lepší pochopení na první pohled ne zcela jasného Weberova rozlišení hodnotících soudů a vztahu k hodnotě můžeme uvést určitý příklad. Upozorňujeme však, že nepochází od Webera a je na základě Weberových intencí zkonstruován námi. Vztahem k hodnotě je determinována skutečnost, že badatel připisuje z nějakého, v podstatě arbitrárního důvodu veliký význam v rozvoji hospodářského života, dejme tomu náboženské etice. Z toho pak plyne, že se ve své výzkumné činnosti zaměřuje především na studium náboženství. Musí se však vyvarovat toho, aby se snažil rozhodnout, zda je správnější být věřícím či ateistou, nebo které náboženství je „lepší“, a nabádal lidi ke vstupu do řad určité církve. V takovém případě by do vědecké práce vnášel hodnotící soudy, což je nepřipustné. Může tak podle Webera samozřejmě činit ve svém každodenním životě, ale musí výslovně upozornit, že jeho hodnotící soudy v této oblasti nemají s jeho vědeckou činností nic společného, zejména pak, že jeho vědecká činnost není jejich zdůvodněním.

obrazu. Ve své pojmové čistotě tento myšlenkový obraz ve skutečnosti empiricky nikde nenajdeme, je to *utopie* ...“ [tamtéž : 87].

Ideálních typů téhož jevu nebo procesu se dá vytvořit vždy více nebo dokonce mnoho. Přitom ani jeden se nepodobá druhému a ani jeden není odrazem sociální reality. Každý z nich si však může dělat nárok na platnost, tj. na zobrazení „ideje“ určité skutečnosti „potud, pokud ze skutečnosti opravdu vybral určité, ve své *specifičnosti významné* rysy naší kultury a uspořádal je do jednotného ideálního obrazu“ [tamtéž : 88].

Weber uvádí, že například „všechna zobrazení „„podstaty““ křesťanství jsou ideální typy, které mají vždy a nevyhnutelně pouze velmi relativní a problematickou platnost, mají-li být považovány za historické zobrazení empiricky daného, ale mají vysokou heuristickou hodnotu pro zkoumání a vysokou systematickou hodnotu pro zobrazení, používáme-li je jako pojmový prostředek pro *porovnávání a měření reality*“ [tamtéž : 95].

Jakkoli Weberova konstrukce ideálního typu, jejíž hlavní rysy jsme se pokusili reprodukovat, je pro nás v důsledku svých v podstatě novokantovských gnozeologických východisek nepřijatelná, nelze na druhé straně popřít, že obsahuje určité racionální jádro. Toto racionální jádro spočívá podle našeho názoru v tom, že mezi pojmem a skutečností, kterou odráží, neexistuje nikdy úplná totožnost. Pojem je vždy pouze přibližným odrazem reality, nikdy realitu plně nevyčerpává. Weber však tuto nedokonalost našeho poznání absolutizuje v tom smyslu, že mezi realitou a pojmem neexistuje žádná nutná závislost. To pak ústí v jeho nesprávné tvrzení, že tatáž skutečnost může být v lidském vědomí zachycena celou řadou různých ideálních typů, z nichž žádný si nemůže činit nárok na větší vědeckou hodnotu.

Někteří autoři upozorňují na to, že odhlédneme-li od nesprávných gnozeologických východisek Weberovy konstrukce ideálních typů, je možné zjistit určitou podobnost mezi ideálními typy a Marxovým pojmem teoretické abstrakce, jejímž výsledkem byly klíčové kategorie marxistické politické ekonomie, filozofie i vědeckého socialismu. Tak například O. Lange napsal: „Metodologie ideálních typů se do jisté míry podobá ... teoretickým ekonomickým modelům založeným na vědecké abstrakci, jak jí používal Marx“ [Lange 1966 : 105]. Na tento fakt můžeme ovšem pouze upozornit, aniž bychom se pokusili o jeho další analýzu. V každém případě však ten, kdo se dnes ve společenských vědách velmi významnou teorií modelů a modelování zabývá, musí se s Weberovým dědictvím v této oblasti vyrovnat a musí rovněž zaujmout stanovisko ke vztahu ideálních typů a marxovské teorie abstrakce. Nemůžeme však souhlasit s Weberovým tvrzením, „že všechny specificky marxistické „„zákony““ a konstrukce vývoje — pokud jsou teoreticky bezchybné — mají ideálně typický charakter“ [Weber 1983 : 101], a to proto, že v Marxově pojetí jsou pojmy „myšlenkovou reprodukcí skutečnosti“, nikoli libovolně tvořenými konstrukcemi.

Základní problém zpochybňující možnost praktického uplatnění poznatků získaných prostřednictvím ideálních typů i Weberovy sociologie jako celku spočívá v tom, že Weber všechny závěry sociologického zkoumání relativizuje takovým způsobem, že se nemohou stát základem a oporou přeměny sociální skutečnosti. Jasně to vyplývá z Weberovy myšlenky, že při tvorbě ideálních typů „nikdy nelze apriorně rozhodnout, *zda* tu jde o čistou hru myšlenek, nebo o vědecky plodnou tvorbu pojmů; i zde existuje pouze jedno měřítko: měřítko úspěšnosti pro poznávání konkrétních kulturních jevů v jejich souvislosti, příčinné podmíněnosti a v jejich *významu*“ [tamtéž : 89]. „Tyto pojmy jsou útvary, v nichž konstruuujeme souvislosti použitím kategorie objektivní možnosti a které naše školená *fantazie*, orientovaná na skutečnost, *posuzuje* jako adekvátní“ [tamtéž : 91].

Postavení sociologa tváří v tvář úkolu, který by měl jako vědec plnit, je tedy

ve Weberově pojetí krajně problematické a závěry, k nimž dospívá, neobyčejně nejisté. Vyplyvá to, jak jsme viděli, z několika příčin:

1. Sama sociální realita, kterou zkoumá, je nekonečně bohatá, rozmanitá a proměnlivá, přičemž se objektivně nevyznačuje žádnými hlubšími souvislostmi, pravidelnostmi, opakovatelnostmi a zákonitostmi.

2. Sociologické poznání nemůže být tudíž odrážením skutečnosti, v němž by cílem bylo co nejadekvátnější proniknutí k podstatě zkoumaných jevů a procesů. Nic takového, jako je podstata sociální skutečnosti, objektivně neexistuje.

3. Nejsou-li pojmy jako základní nástroje vědeckého poznání myšlenkově složitě konstruované, ale konečkonců sociální realitou podmíněné odrazy podstatných stránek společenského života, neexistuje žádné spolehlivé vodítko jejich utváření ani kritérium jejich pravdivosti. Jsou tvořeny značně libovolně, pouze na základě vyznávaných hodnot a fantazie badatele.

4. Je pochopitelné, že poznávací pluralita v oblasti sociologie a společenských věd vůbec je za této situace nevyhnutelná a že v závislosti na vyznávaných hodnotách mohou různí sociologové dospívat a skutečně dospívají i k protikladným pojmovým znázorněním téže skutečnosti. Tento rys je nikoli přechodným, ale trvalým a nepřekonatelným rysem sociologického poznání. Sociologie tak nutně postrádá neodmyslitelnou vlastnost každé vědy, tj. kumulativnost poznatků.

5. Takto chápáná sociologie se nemůže stát nástrojem přeměny světa a není to ani jejím posláním. Weber to mnohokrát explicite vyjádřil, například tvrzením, že „úlohou zkušenostní vědy nikdy nemůže být zjišťování závazných norem a ideálů, aby se z nich mohly odvozovat recepty pro praxi“ [tamtéž : 44], nebo větou, že „empirická věda nemůže nikoho naučit, co *má*, ale pouze co *může* a podle okolností, co *chce*“ [tamtéž : 46].

Pokusme se nyní odpovědět na otázku, jaké byly hlavní příčiny, jež Maxe Webera vedly k zaujetí názorů, jež byly výše stručně reprodukovány. Zdá se, že je lze shrnout asi takto:

Weberovo zdůrazňování specifičnosti a složitosti poznání společnosti ve srovnání s poznáním přírody je reakcí na zjednodušená pojetí sociologické teorie a metodologie, pěstovaná pozitivistickými směry druhé poloviny devatenáctého a počátku dvacátého století. Nezapomínejme, že v této době zaujímají v buržoazní sociologii významné místo krajně zjednodušující směry naturalistického redukecionismu, navažující zejména na Spencerovo dílo, avšak dovádějící některé naturalistickoevolutivistické myšlenky tohoto autora k absurdním závěrům. Sama o sobě celkem plodná myšlenka, že sociologie by měla dosáhnout stejné exaktnosti, metodologické i teoretické propracovanosti a praktické aplikovatelnosti jako bouřlivě se rozvíjející přírodní vědy, byla sociologickým naturalistickým redukecionismem z vulgarizována v tom smyslu, že mezi sociologií a přírodními vědami neexistuje z hlediska předmětu zkoumání i metod přístupu k němu žádný podstatný rozdíl a že je možné badatelské postupy, jež se osvědčily v nejrozvinutějších přírodních vědách, beze zbytku přenést do sociologie.

Takovéto krajně zjednodušené pojetí sociologie muselo nutně vyvolat mezi buržoazními autory neorientovanými pozitivisticky odpor. Setkáváme se s ním i u Maxe Webera, poučeného a výrazně ovlivněného tradicemi německé filozofie, zejména představiteli tzv. historické školy, dále W. Diltheyem a novokantovci W. Windelbandem a H. Rickertem. Představitelé německé historické školy (politiků ekonomové W. Roscher, K. Knies a G. Schmoller, historikové J. G. Droysen a F. Meinecke aj.) dospěli v opozici vůči pozitivistickému naturalismu k závěru, že zobecňující přístup k dějinám a společnosti musí být nahrazen individualizujícím pozorováním. Historické fakty musejí být předmětem zkoumání ve své jedinečnosti, nikoli pouze jako exempláře obecných druhů a kauzálních řetězců. V pojetí těchto

autorů se ve společenských vědách na rozdíl od věd přírodních mění rovněž vztah subjektu a objektu, mezi nimiž podle pozitivistů existuje jasná hranice. „Společenské poznání je nevyhnutelně historickým *sebepoznáním* člověka patřícího do určité epochy, kultury, národa, sociální skupiny atd. Toto poznání je chápáno jako exprese života, nikoli jako odrážení skutečnosti nezávislé na pozorovateli. Odtud pojem *světového názoru* (*Weltanschauung*), charakteristický pro tuto myšlenkovou soustavu, zkoumaný v kategoriích „historické adekvátnosti““, a nikoli pravdy a nepravdy v klasickém chápání“ [Szacki 1981, část 2 : 474].

Z toho plyne rovněž názor, že pro humanitní obory jsou zcela nevhodné poznávací nástroje typické pro naturalistickou filozofii vědy. Musí zde být uplatněn jiný postup, který je vymezován jako porozumění (*Verstehen*). Subjekt ve svém vědomí sociální realitu neodráží, ale protože je sám její součástí, chápe ji, rozumí jí. Avšak vzhledem k tomu, že toto porozumění má často intuitivní ráz, že se řídí různými hodnotami a že je výrazně podmíněno individuálními zkušenostmi, nelze se ve společenskovědním poznání vyhnout relativismu.

I sami někteří nemarxističtí autoři poukazují na to, že tento relativismus je svědectvím úpadku původně pro buržoazní myšlenkové směry typického úsilí o hluboké, všestranné a objektivní poznání sociální reality, projevem ztráty důvěry v kumulativní ráz společenského vědění, a tím i koneckonců projevem nevěry ve společenský pokrok.

Nelze popřít, že Weberův odpor k pozitivistickému naturalistickému redukcionismu je po mnoha stránkách oprávněný. Racionální jádro tohoto odporu spočívá v tom, že postupy a poznatky z oblasti poznání přírody nelze vskutku mechanicky přenášet do poznání společenskovědního. Vztah subjektu a objektu má ve společenských vědách jiný charakter než ve vědách přírodních. Subjekt je v sociologickém zkoumání vždy tak či onak součástí objektu, nemůže k němu nikdy, pokud jde o klíčové a podstatné otázky společenského života, zaujmout zcela nezaujatý a nehodnotící postoj. Do sociologického poznání se vždy složitě promítají diferencované a často protikladné zájmy, hodnoty, cíle i požadavky jeho nositelů. Weber, poučený historií sociálního vědění, konstatuje, že tomu tak vždycky bylo, v čemž má pravdu. Domnívá se ovšem, že tomu tak také vždycky bude, a to proto, že společenská realita je nekonečně složitá a mnohotvárná a proto, že neexistuje takový přístup k ní, který by mohl být z vědeckého hlediska zdůvodněn jako jedině možný, a tudíž jedině pravdivý: „... „světové názory““ nikdy nemohou být produktem neustále postupujícího zkušenostního vědění a ... nejvyšší ideály, které na nás nejvíce působí, se v každé době prosazovaly jen v boji s jinými ideály, které jsou pro jiné lidi právě tak posvátné jako naše pro nás“ [Weber 1983 : 49–50]. Přitom možnost tohoto diferencovaného přístupu je dána charakterem subjektu a tím, že vždy volí mezi různými hodnotami, přičemž na volbě hodnot se lidé nikdy nemohou shodnout.

Pokud bychom přistoupili na Weberovo stanovisko, museli bychom vskutku souhlasit s tím, že sociologické poznání má jen relativní hodnotu se všemi praktickými důsledky, k nimž takovéto tvrzení vede. Výhodiskem z této slepé uličky weberovské gnozeologie a metodologie je pouze uznání dvou základních skutečností, k nimž dospěla marxistická filozofie a sociologie a které Weber pochopitelně nemohl akceptovat, neboť právě mj. v polemice s nimi se rodily jeho nejdůležitější teze. Je to uznání toho, že lidské poznání, včetně sociálního, má charakter odrazu, tzn. že klíčové nástroje vědeckého poznání, jakými jsou pojmy, pokud jsou správně vytvořeny, nejsou libovolnými výtvary subjektu, ale zachycují podstatné stránky objektivní reality, i když nikdy ne v celé její bohatosti a jednorázově, a že difference v přístupu k sociální skutečnosti a její často diametrálně odlišné hodnocení není způsobeno pouze libovůlí sociálně nezakořeněného subjektu, ale je sice složité, ale nakonec vždy podmíněno místem subjektu ve společenské struktuře, tudíž koneckonců jeho třídním postavením.

Myšlenku, že vliv určitého společenského zájmu transformovaného v teoretické rovině do určitého světového názoru na poznání sociální skutečnosti musí být vždy jednostranný, zkreslující, negativní, a tudíž vědecky nežádoucí, sdílí Weber se všemi ostatními významnými buržoazními sociology své doby, jakými byli Durkheim, Pareto i jiní. Je to v jistém smyslu klíčová idea veškeré buržoazní sociologie, ať už pozitivisticky či humanisticky orientované, znemožňující připustit, že za určitých okolností nemusí mít zájem a světový názor na poznání zkreslující vliv a může je naopak prohlubovat. Marxova idea rozvinutá Leninem, že *dlouhodobý a podstatný* třídní zájem proletariátu jako třídy, která díky svému sociálně ekonomickému postavení nepotřebuje v sociální realitě cokoli zakrývat a umožňuje tak svým ideologickým představitelům relativně nejpresnější poznání společenské skutečnosti, byla ovšem pro Webera z gnozeologických i třídních důvodů nepřijatelná.

Weberova snaha, ostatně stejně jako obdobná snaha Durkheimova a Paretova, maximálně zdokonalit poznávací nástroje sociologie, a tím sociologii zvědečtit, měla samozřejmě své racionální jádro. Každá vědecká disciplína se koneckonců dopracovává stále adekvátnějších poznatků o skutečnosti díky pokroku svých metod a technik v nejširším slova smyslu. Ve společenských vědách vůbec a v sociologii zvláště však toto samo o sobě nestačí. Právě třídní rozpolcenost všech podstatných stránek společenské reality od okamžiku vzniku tříd, která není subjektivním výmyslem, ale „přírodovědecky“ přesně zjiitelnou a neodmyslitelnou vlastností sociální skutečnosti způsobuje, že pravdivost sociologického poznání není jen záležitostí subjektivní snahy badatelů a dokonalosti jejich vědecké výbavy. Naopak, jsou-li zájmy třídy, z jejichž pozic k řešení stěžejních otázek společenského života sociolog přistupuje, a světový názor, který v důsledku toho vyznává, v objektivním rozporu s pravdivým poznáním, pak „jeho inteligence, postřeh a intelektuálně poctivé úmysly tu pomohou ... v základních bodech jen zdůraznit a učinit líbivější a přitažlivější deformované a ideologické pojetí faktů“ [Goldmann 1967 : 23]. To je případ všech velkých, nesmírně vzdělaných a intelektuálně mimořádně vyspělých buržoazních sociologů, včetně Webera. Z hlediska subjektivních předpokladů jim nechybělo nic, aby se stali výjimečnými postavami ve svém oboru. Protože však v třídně rozděleném světě má každý *klíčový* poznatek týkající se společnosti nezávisle na vůli svého nositele třídní povahu, nemůže žádný sociolog, nechce-li klamat sám sebe, zaměřovat své úsilí pouze na zdokonalování „neutrálních“ metod a technik. Musí si zároveň klást otázku, komu jeho odborná činnost slouží. Jak jsme viděli, Weber se snažil dokázat, že cílem sociologie nemůže být praktická přeměna světa, ba — jak ještě ukážeme — ani hodnocení stěžejních otázek společenského života. To patří k největším omylům tohoto badatele.

Omyl, který naopak někdy hrozí nám, kteří se hlásíme k marxisticko-leninským teoretickým a metodologickým východiskům, spočívá v tom, že se nejednou domníváme, že stačí vyznávat vědecký světový názor, abychom bez většího úsilí vyřešili všechny základní otázky společenského života a poměrně jednoduše vyvrátili poznatky i postupy buržoazních sociologů. Někdy zapomínáme, že vědecký světový názor je sice nezbytnou, nikoli však postačující podmínkou pravdivého poznání sociální reality. Ruku v ruce s ním musí jít perfektní zvládnutí konkrétní sociologické metodologie, umožňující přesné a všestranné zachycení struktury a dynamiky současné společenské skutečnosti. Jinak zůstaneme u nic neříkajícího opakování obecných frází, které nijak neobohacují naše poznání, nemohou být prakticky užitečné a nemohou ani zpětně rozvíjet naše obecná světonázorová východiska.

Touto otázkou se v několika svých statích v souvislosti s řešením aktuálních problémů výstavby a zdokonalování rozvinuté socialistické společnosti zabýval v poslední době K. Ryehtařík a mj. velmi přesně napsal: „Osobní přesvědčení, čestnost, schopnost obhájit základní pravdy marxismu jsou sice nutným, ale ne-

dostatečným předpokladem. Základní i tady zůstává otázka, jak se nám podařilo teoreticky postihnout reálný stav, jeho dynamiku a jak jsme naplnili objektivně dané a perspektivní potřeby našeho hnutí. ... Ve společenskovědním poznání ... nezřídka trpíme představou, že filozofii — jako nejobecnější teoretickou disciplínu — a její zákony, pojmy a kategorie, můžeme bezprostředně aplikovat i bez pomoci jiných méně obecných společenskovědních disciplín, že pochopení základních filozofických kategorií nám dává návod k bezprostřednímu poznání a odhalení konkrétních příčin každého společenského jevu“ [Rychtařík 1985 : 14].

Je příznačné, že Weberův odpor k tomu, aby „sociologie dávala návody k řešení praktických otázek“, nebyl koneckonců podmíněn ani tak čistě teoretickými, ale spíše politickými postoji tohoto autora. Jak známo, Weber vyznával v podstatě liberální politické postoje. Ty se projeví v jeho sociologii v ideji, že vždy je a bude nutná pluralita přístupů k otázkám společenského života i odpovědi na ně. Někdy se zjednodušeně tvrdí, že tento postoj byl zaměřen jen proti marxismu s jeho tezí o možnosti adekvátního poznání společenské skutečnosti pouze z pozic dělnické třídy. Weberův postoj byl však i reakcí na některé velmi agresivní pravičácké tendence v Německu prvních desetiletí našeho století, snažící se nevybíravými prostředky omezit liberálně chápanou autonomii a svobodu vědy.

Weberovo postavení při řešení teoretických i praktikopolitických problémů bylo — jak jsme viděli — velmi často ambivalentní. Přesně a lapidárně to vyjádřila sovětská autorka P. P. Gajděnková: „Dvojznačnost Weberovy teoretické pozice je v souladu s dvojznačností a nedůsledností sociálně politického postavení německého buržoazního nacionálního liberalismu. Koncem devatenáctého a počátkem dvacátého století musela buržoazie v Německu bojovat nejen proti pravicově konzervativním silám, jak tomu bylo dříve, ale i proti mnohem levicovějším a radikálnějším silám, než byla sama. Mentalita německé buržoazie, ohrožované feudálně junkerskou vrstvou, která ještě neodešla ze scény, a nastupujícím proletariátem, byla vyjádřena ve Weberově politické orientaci“ [Gajděnková 1982 : 332].

Jistá ambivalentnost se objevuje u Webera ještě v jedné věci, která v této souvislosti musí být zaznamenána. Jde totiž o to, že ne všechno, co Weber jako metodolog sociologie, tudíž i jako teoretik sociálního poznání hlásal, plně ve své výzkumné práci uplatňoval. To ostatně neplatí jen o něm, ale setkáváme se s tím i u jiných vynikajících buržoazních sociologů, jak o tom píše například J. Szczepański: „Ve společenských vědách a v sociologických systémech zvláště velmi často pozorujeme, že metodologická reflexe není často na úrovni empirických a výzkumných prací. Weberovy výzkumné práce jsou nesporně pro sociologii daleko důležitější než pouze načrtnuté metodologické koncepce“ [Szczepański 1967 : 349—350]. U nás na tutéž otázku nedávno upozornil J. Střítecký, přičemž dodal, že tyto „heuristicky cenné diskrpance přímo zvou ke kritickému vytěžení“ [Střítecký 1984 : 553].

2. Sociologie jako „hodnotově neutrální“ věda

Původním podnětem Weberových teoreticky značně propracovaných úvah o sociologii jako „hodnotově neutrální“ vědě byly, jak se zdá, některé rysy života na německých univerzitách, jak se projevovaly na přelomu devatenáctého a dvacátého století [viz o tom podrobněji Kozyr-Kowalski 1967 : 45 a n.]. Weber ve jménu svého liberálního světového názoru kritizoval ty vysokoškolské učitele, kteří z klerikálních a pravicově konzervativních pozic používali svých přednášek k obhajobě politického systému vilémovského Německa a využívali tak svého nadřazeného postavení ve vztahu ke studentům k šíření názorů, jež se Weberovi musely jevit jako zpátečnické, protože se stavěly proti rozvoji kapitalismu v Německu. Weber v této souvislosti píše, že „ze všech druhů prorokování je v tomto smyslu právě „osobně“ „zabarvené profesorské prorokování zcela nesnesitelné. Vždyť je to bez-

příkladný stav, když mnozí státem pověřeni proroci nekází na ulicích nebo v kostelích či jinde na veřejnosti nebo v soukromí, v osobně vybraných konventiklech určitého vyznání víry, ale činí si nárok v údajně objektivním, nekontrolovatelném, diskuse zbaveném a především před jakýmkoli rozporem pečlivě chráněném tichu posluchárny, privilegované státem, hlásat ve „jménu vědy“ „směrodatná katedrová řešení světonázorových otázek“ [Weber 1983 : 169—170]. Weber dodává, že profesori nesmějí zneužívat toho, že student, chce-li v životě něčeho dosáhnout, musí navštěvovat vzdělávací instituce a být tudíž pod vlivem učitelů. Jejich povinností je probudit a vycvičit ve studentech schopnost chápat, myslet a získat poznatky, ale nevštěpovat jim vlastní světový názor, nadto pochopitelně chráněný před námitkami. Chce-li profesor vedle své akademické dráhy dělat také politickou kariéru, nesmí k tomu zneužívat vysokoškolskou katedru a má pro tento účel zvolit přiměřené jiné prostředky a prostředí, jako jsou noviny, časopisy, různá shromáždění a spolky, přístupné každému občanu a umožňující kritiku.

Weber píše, že by „*principiální* uplatnění práva katedrového hodnocení bylo důsledné pouze tehdy, kdyby se zároveň poskytla záruka, že se na katedře mohou uplatňovat *všechna* hodnocení různých stran“ [tamtéž : 172]. Tak tomu pochopitelně není, neboť proti takto vyslovenému požadavku je okamžitě postaven oficiální názor, „že univerzita je státní ústav pro výchovu vzdělaných úředníků „*„věrných státu“*““ [tamtéž : 173].

Weber neváhá v této souvislosti uvést příklady diskriminace, k níž na německých univerzitách docházelo a které svědčily o tom, že při obsazování docentských a profesorských míst nerozhodují především schopnosti, ale loajální vztah vůči existujícím politickým poměrům. Příslušník sociální demokracie, člověk známý svými marxistickými názory, ale i odpůrce klerikalismu, popřípadě příslušník diskriminované náboženské menšiny neměli na univerzitní dráhu naději.

Weber dokonce píše, že „právě rozhodující a nejdůležitější otázky praktickopolitických hodnocení jsou dnes v důsledku politických poměrů z kateder německých univerzit *vyloučeny*“ [tamtéž : 174], přičemž má konkrétně na mysli například otázku, zda je dnešní oficiální názor na postavení monarchie v Německu slučitelný se světovými zájmy národa a s prostředky, jimiž se tyto zájmy realizují. A protože právě o takovýchto otázkách se na katedrách nesmí svobodně jednat a diskutovat, Weber uzavírá, že se mu zdá, „že pro reprezentanty vědy existuje jediný důstojný postup, *mlčet* i o takových hodnotových problémech, jejichž projednávání se jim laskavě povoluje“ [tamtéž].

Uvedené Weberovy kritické soudy na adresu německých akademických poměrů sehrály ve své době nesporně pokrokovou úlohu. Z liberálně buržoazních pozic usilovaly o odstranění konzervativních a klerikálních principů ve výuce i v obsazování akademických funkcí a udělování akademických titulů. Weberovy postoje v těchto otázkách nelze ovšem charakterizovat jako jakýsi třídně nezakotvený abstraktní humanismus. Tento autor, který se otevřeně prohlašoval za „třídně uvědomělého buržu“¹, neusiloval o radikální změnu ani na německých univerzitách, ani v žádné jiné oblasti společenského života. Byl pouze přesvědčen — a to ze stanoviska liberálně nacionalistické německé buržoazie správně — že kapitalismus je systémem, který především v důsledku svého racionalismu vytváří optimální předpoklady fungování všech stránek společenského života. Proto je zapotřebí odstranit veškeré překážky, jež mu v Německu stavěly do cesty z feudalismu přežívající konzervativní síly, zejména velcí pozemkoví vlastníci a klerikálové. Ze stejného stanoviska ovšem kritizoval i německou sociální demokracii a dělnické revoluční hnutí, neboť i ony — ovšem z jiných pozic — oslabují buržoazii, a tím brání rozvoji kapitalismu.

Z uvedeného je zřejmé, že Weberova teorie sociologie jako „hodnotově neutrální“

vědy se zrodila ze zcela reálných praktickopolitických poměrů. A je do určité míry paradoxní, že Weberovy úvahy o nepřipustnosti hodnotících soudů v sociologii vyrůstají z jeho vlastního velmi vypjatě negativního hodnocení situace na německých univerzitách.

Pokusme se nyní stručně reprodukovat stěžejní Weberovy názory na otázku hodnocení v sociologii a ve společenských vědách vůbec. Vyjdeme z Weberovy definice hodnocení, která zní takto: „ „ „ „Hodnoceními“ “ je třeba rozumět . . . „ „ „praktická“ “ ocenění nějakého jevu, který se dá ovlivnit naším jednáním, jako zavržení-hodného nebo přijatelného“ [tamtéž : 166]. Znamená to, že Webera zajímá jen hodnocení takových skutečností, na něž můžeme mít vliv. Pouze v tomto případě může totiž naše hodnocení svými důsledky změnit nějakou stránku sociální skutečnosti. Přitom právě v této změně vidí Weber určité nebezpečí a riziko. Odpovědnost za charakter změny nemůže na sebe vzít sociologie. V takovém případě by se totiž jako věda stavěla za jedno z možných praktických řešení, jichž je však vždy celá řada. Překročila by tím Weberem stanovený práh své kompetence, neboť by porušila svou „hodnotovou neutralitu“. To, pro jaké praktické jednání se člověk rozhodne, je už jen jeho záležitostí. Je to věc jeho svědomí a osobního světového názoru. Věda mu může pouze pomoci, aby si uvědomil, že všechno jeho jednání, respektive pasivita znamená ve svých důsledcích postavit se za určité hodnoty, a tím zároveň i proti jiným hodnotám. Rozhodnout se však musí člověk sám. Věda mu v tom podle Webera nijak nepomůže: „Neexistuje žádný (racionální nebo empirický) vědecký postup, který by zde mohl rozhodnout. *Naše* přísně empirická věda si vůbec nemůže činit nárok, že ušetří jedince této volby, a proto by ani neměla vzbuzovat zdání, že je toho schopná“ [tamtéž : 187].

Věda tak vlastně v nejdůležitějších záležitostech ponechává člověka „na holičkách“, bez pomoci. Weber si to uvědomuje a akceptuje to. Je to součást lidského údělu a postavení člověka ve světě. „Kdo není schopen tento osud doby mužně snášet, tomu je třeba říci, ať se raději vrátí, mlčky, bez obvyklé veřejné reklamy renegátů, prostě a jednoduše do široce a milosrdně otevřené náruče starých církví. Nebudou mu to zazlívát. Tak či onak bude muset přinést „ „ „intelektuální oběť“ “ — to je nevyhnutelné. Když to skutečně udělá, nebudeme ho za to hanět. Neboť takováto oběť intelektu je mravně přece jen něco jiného než obcházení povinnosti prosté intelektuální korektnosti, které nastupuje tehdy, když člověk nemá odvahu objasnit si vlastní zásadní postoje a tuto povinnost si ulehčuje slabošskými relativizacemi“ [tamtéž : 253—254].

Nechává-li věda člověka takto bez pomoci, k čemu mu vlastně je? Není pak zbytečná? V žádném případě, říká Weber. Poskytuje každému, kdo se na její služby obrátí, čtyři důležité věci: 1. poznatky o technice, jak se život, vnější věci, ale i jednání lidí dají zvládnout prostřednictvím kalkulace, 2. metody a nástroje myšlení i cvičení myšlení, 3. prostředky objasnění otázek a konečně 4. prostředky umožňující člověku, aby uvážil konečný smysl jednání; jinak řečeno, věda je schopna mu ukázat, jaké důsledky bude mít jeho jednání, bude-li postupovat určitým způsobem, pro nějž se, jak už víme, musí ovšem sám rozhodnout. Věda tak podle Webera může člověku „pomoci uvědomit si zásadní axiomy tvořící základ obsahu jeho chtění, uvědomit si zásadní měřítko hodnocení, z nichž nevědomě vychází, nebo — aby-
chom byli důslední — z nichž by musel vycházet“ [tamtéž : 46].

Mezi hodnocením, které vždy používá argumentace apelující na náš cit a naši schopnost nadehnout se pro konkrétní praktické cíle, kulturní formy a kulturní ideály nebo na naše svědomí, a mezi vědou, jejíž argumentace apeluje na naši schopnost a potřebu myšlenkově uspořádat empirickou skutečnost způsobem činícím si nárok na platnost zkušenostní pravdy, existuje podle Webera nepřekonatelný rozdíl. To neznamená, že by věda s hodnotícími soudy vůbec nepřicházela

do styku. Zabývá se jimi jako svým předmětem, sama je však nesmí obsahovat, a to proto, „že platnost praktického imperativu jako normy na jedné straně a pravdivostní platnost empirického konstatování faktů na druhé straně spočívá v absolutně heterogenních rovinách problematiky“ [tamtéž : 179].

Weber si však dobře uvědomuje, že ve vědecké činnosti je někdy velmi těžké empirické konstatování od praktického hodnocení oddělit. „My všichni“, píše, „podepsaný zastávce tohoto požadavku, právě tak jako ostatní, to neustále porušujeme“ [tamtéž : 175]. Je-li tomu tak a existuje-li množství různých světových názorů a v důsledku toho také mnoho značně odlišných hodnocení, nebyla by potom schůdnější jiná cesta k vědecké pravdě, jež by spočívala v hledání jakéhosi průměru mezi nimi? Weber si tuto otázku kladl a odpovídá na ni jednoznačně záporně: „ „ „Střední cesta“ “ *není ani o vlas víc vědeckou pravdou než nejextrémnější ideály stran zprava či zleva. Nikdy se zájem vědy nepoškozuje trvalejší a více, než když nechceme vidět nepohodlné fakty a reality života v jejich tvrdosti*“ [tamtéž : 50].

Pokusme se nyní k těmto Weberovým názorům zaujmout kritické stanovisko. Na prvním místě je třeba se zmínit o jistém paradoxu, který v otázce hodnocení Weberova sociologie jako celek obsahuje. Výše jsme vysvětlili specifickou Weberovu pojetí poznání sociální reality. Vzhledem k tomu, že tato realita je sama o sobě vnitřně nerozčleněným a nediferencovaným chaosem, neposkytuje objektivně badateli žádný návod, kterou její část učinit přednostně předmětem zkoumání jako nejvýznamnější. Badatel musí toto rozčlenění provést sám na základě svého subjektivního hodnocení. Tuto operaci Weber ovšem nenazývá hodnocením, ale vztahem k hodnotě. Samo terminologické rozlišení však nemůže změnit nic na faktu, že hned první krok při poznávání společenské reality spočívá v určitém hodnocení. Volba objektu zkoumání je pokaždé provedena na základě jistých obecně teoretických a metodologických preferencí, jež mají vždy výrazně hodnotící zabarvení. Argumentovat ve prospěch „hodnotově neutrální“ sociologie z weberovských gnozeologických pozic je mnohem těžší než z pozic pozitivistických a vede to nutně uvnitř weberovského myšlenkového systému k téměř neřešitelným paradoxům a rozporům.

Sám Weber, jak jsme viděli, upozorňuje, že oddělit empirické konstatování od praktického hodnocení je někdy těžké. K tomu můžeme dodat, že to není těžké jen v důsledku subjektivní nedokonalosti samotného badatele, ale především v důsledku objektivních vlastností sociální reality, která je vždycky vnitřně rozporná a už sám její popis proto obsahuje jisté hodnocení. Je přece zřejmé, že popisuje-li například Marx v *Kapitálu* čistě objektivně a na základě dat získaných převážně ze statistik institucí kapitalistického státu postavení dělnické třídy, je to nutně zároveň určité hodnocení odsuzující kapitalistické poměry, přičemž by text nemusel obsahovat ani jeden hodnotící soud. Podobných příkladů z děl samotného Webera a i z děl současných buržoazních sociologů, pokud přesně popisují některé stránky objektivní reality světa kapitalismu a rozvojových zemí, bychom mohli uvést celou řadu. Znamená to, jak správně vystihl například polský marxista S. Kozyr-Kowalski, že ve společenských vědách existuje často taková kategorie soudů, „které fungují současně jako popisy i hodnocení“ [Kozyr-Kowalski 1967 : 77]. Tyto soudy obsahují hodnocení, ale zároveň nepostrádají empirický smysl, neboť popisují určitou objektivní sociální realitu a mohou tudíž být považovány za pravdivé nebo nepravdivé. Znamená to zpochybnění běžného názoru, že hodnocení nemají žádnou logickou hodnotu. Kromě toho se ukazuje, že hranice mezi popisem a hodnocením skutečnosti, mezi výpovědí o skutečnosti a výpovědí o postoji badatele vůči této skutečnosti jsou mnohem méně ostré, než to předpokládá Weberův požadavek „hodnotově neutrální“ vědy. Badatel tedy není schopen zbavit určité empirické popisy hodno-

tíctého smyslu. Může se jediné pokusit změnit jejich hodnotící zabarvení. Pak se však zpronevěruje postulátu „nehodnotící vědy“.

V této souvislosti upozorňuje Kozyr-Kowalski ještě na jednu důležitou věc, která má při kritice Weberova postulátu „hodnotově neutrální“ vědy kardinální význam. Polský marxista píše: „Uznáme-li, že se v hodnotících prvech, které propustují výsledky vědeckých bádání, projevuje třídní povaha společenských věd, pak pojem třídní povahy těchto věd nevylučuje možnost, že dospívají k objektivním, pravdivým a adekvátním empirickým konstatováním“ [tamtéž : 80]. Toto tvrzení je nesmírně závažné proto, že zdůvodněně popírá Weberovu základní myšlenku o nemožnosti objektivního poznání dosahovaného z pozic jakéhokoli světového názoru. Ukazuje se, že sám fakt ovlivnění našeho poznání světovým názorem a fakt jeho třídního zakotvení nemusí být v rozporu s pravdou. Záleží ovšem na tom, o jaký světový názor a o jaké třídní zakotvení jde. Dějiny sociálního myšlení a společenských teorií dokazují, že největší naději na adekvátní postižení podstatných stránek společenského života měli vždy ti myslitelé, kteří k sociální realitě přistupovali z pozice třídy, jež v důsledku svých podstatných a dlouhodobých zájmů neměla zapotřebí jakkoli poznání skutečnosti zkreslovat, respektive považovat řešení určitých otázek za tabu.

Bez povšimnutí nelze ponechat Weberův názor, že společenská věda nemůže člověku poskytnout návod, jak měnit sociální skutečnost, že rozhodnutí o charakteru změny je čistě subjektivní záležitostí každého individua a že kdo není schopen tento těžký úděl snášet, může najít útočiště v „náruči starých církví“, které — jak známo — jsou schopny takovéto návody poskytnout. Je tomu opravdu tak, že člověk má na vybranou pouze ze dvou možností: buď zůstat na půdě vědy, a pak nemít v řešení klíčových otázek společenského a individuálního života žádnou objektivní a racionální oporu, nebo tuto půdu opustit, takovou oporu získat, ovšem za cenu propadnutí víře a iracionalismu?

Pokud bychom na takovéto stanovisko přistoupili, znamenalo by to popírat základní smysl existence vědy, jímž je poznávání a v nejširším slova smyslu přetváření skutečnosti ve prospěch člověka. Protože různí badatelé a různé společenské skupiny chápou tento „prospěch“ odlišně, rozecházejí se i názory na to, jaký charakter a směr by ono přetváření mělo mít. Marx a Lenin ve svých dílech dokázali, že nejbližší „prospěchu člověka“ jsou taková řešení, která mění skutečnost v souladu s dlouhodobými a podstatnými zájmy dělnické třídy. Tím zároveň popřeli objektivistickou a liberalistickou myšlenku, že všechny „světové názory“ jsou stejně pravdivé i lživé a že žádný z nich se nemůže stát oporou člověka při změně reality. Právě díky tomuto spojení vědeckosti a třídnosti je — jak známo — marxismus-leninismus zásadním zlomem ve vývoji názorů na společnost. Poskytuje jedincům i společenským skupinám návod na změnu skutečnosti, aniž by to znamenalo propadnout víře a iracionalismu.

Existuje přesto ve Weberově výše uvedeném názoru určité racionální jádro? Lépe řečeno, vytyčuje tento Weberův názor jistou smysluplnou otázku, kterou bychom se měli zabývat z marxistických pozic? Domníváme se, že ano. Sám fakt, že marxismus-leninismus je první vědeckou metodologií a teorií v dějinách sociálního myšlení, neznamená, že dává přesný návod na řešení každé konkrétní situace, která před individuální a společenskými skupinami, jež se k němu hlásí, stojí. Věda, má-li zůstat vědou, musí mít obecný charakter; to znamená, že existuje vždy rozpor mezi touto obecností vědecké teorie a metodologie a mezi konkrétními otázkami, které vyvolává praxe.(7) Marxistická společenská věda je v obecné rovině přesným

(7) Tímto objektivně nutným rozparem nesmí být ovšem omlouvána neudržitelná tendence nahrazovat studium konkrétních problémů naší společnosti scholastickým teoretizováním, odtrženým od potřeb společenské praxe, tendence úniku od reálné skutečnosti.

postižením otázek vývoje společnosti i přesným metodologickým nástrojem, Při řešení konkrétních každodenních praktických například politických otázek je ovšem nutné tyto obecné principy určitým způsobem aplikovat. A zde skutečně mnohé závisí na subjektivním rozhodnutí jedince, protože možných konkrétních řešení je i v rámci marxisticko-leninských obecných teoretických východisek vždy více. Tak do praktického politického rozhodování nutně vstupují i jiné kvality subjektu než znalost marxisticko-leninské teorie a metodologie. Proto i pro politika řídicího se vědeckým světovým názorem není politika pouze záležitostí vědeckého rozhodování, ale je také uměním, tzn. že v ní uplatňuje nejen postupy získané vědeckým studiem, ale rovněž životní zkušenosti, osobní dovednosti, někdy dokonce i to, co bychom mohli velmi obecně a asi nepřiliš přesně nazvat instinktem apod. Z toho ovšem vyplývá, že ani vědecký světový názor nezabavuje politika (a obdobně ani žádného jiného člověka) morální odpovědnosti za vlastní rozhodnutí (právě proto, že možných řešení je vždy více), i to, že rovněž člověk subjektivně se hlásící k marxismu-leninismu se může dopouštět chyb a omylů.

Problematika „hodnotové neutrality“ sociologie má samozřejmě celou řadu dalších filozofických, politických i morálních aspektů, jimiž by bylo možné se zabývat. Stejně tak bychom mohli poukázat i na další stránky Weberových názorů na tuto otázku a kriticky se s nimi vypořádat. Na tomto místě nám však nešlo a ani nemohlo jít o to, vypořádat se s touto problematikou relativně vyčerpávajícím způsobem, nýbrž pouze v hlavních rysech naznačit cestu jejího řešení.

3. Weberova kritika historického materialismu -- nepřekonaný vzor pro současnou buržoazní sociologii

Weberovo dílo nemůže být plně pochopeno a vyčerpávajícím způsobem analyzováno, nepřihlédne-li se k tomu, že bylo reakcí na marxismus a polemikou s ním. Skutečnost, že řada stěžejních problémů, jimiž se Weber zabýval a které se snažil řešit, byla inspirována marxismem, je důkazem velkého vlivu Marxova díla na společenský život jako celek i na buržoazní sociologii koncem devatenáctého a počátkem dvacátého století. Svědčí o tom, že Marxovy názory, zprvu jeho odpůrci z řad představitelů akademické buržoazní sociologie bagatelizované a přehlížené, si postupně i v těchto kruzích získávaly respekt a vyvolávaly polemiku.

Implicitní a někdy i explicitní polemikou s materialistickým pojetím dějin byly vlastně všechny Weberovy teoretické i metodologické teze, jimiž jsme se zatím v naší stati zabývali. Slovenský překlad výboru z Weberova díla poskytuje však čtenáři po této stránce ještě další důležitý materiál. Jde zejména o Weberovo hodnocení významu sociálně ekonomických jevů pro život společnosti, o jeho pojetí geneze a hlavních rysů kapitalismu, o vztah tohoto autora k dělnické otázce a k socialismu.

V řešení všech těchto otázek se Weber s marxistickým přístupem rozchází. Jeho postup při zdůvodňování vlastního stanoviska a při kritice Marxe je velmi charakteristický. Kromě vysloveně politických problémů, kde je ve vztahu k marxismu nesmiřitelný, v ostatních oblastech marxistická řešení jednoznačně neodmítá, ale v souladu se svým relativistickým a liberalistickým stanoviskem je považuje za jedna z možných, respektive za řešení dílčí, která sama o sobě nejsou sice správná a adekvátní, ale pokud budou korigována jinými postupy, je možné je tolerovat, a dokonce se z nich někdy i poučit.

Tento způsob kritiky marxismu je z hlediska třídních zájmů buržoazie velmi účinný a pro liberálně demokraticky orientované příslušníky inteligence za kapitalismu neobyčejně přitažlivý. Vyvolává totiž domněnku, že vůči marxismu se zde postupuje zcela seriózně, uznávají se jeho zásluhy o vývoj teorie společnosti, zároveň se však „objektivně“ a kriticky — jak je ve vědě nutné — poukazuje na jeho

nedostatky. Vzniká tak dojem, že všechno skutečně vědecké je z marxismu převzato a stává se součástí vědy o společnosti, která postupně nabývá univerzálního charakteru. Ve společenské vědě nemá tudíž smysl nadále o marxismu jako samostatném směru hovořit. Bez ostrých invetiv a útoků se tak dosahuje toho, o co všichni odpůrci marxismu vždy usilovali: má být rozpuštěn v buržoazním vědění. Většina takto orientovaných kritiků marxismu je upřímně přesvědčena o třídní neutralnosti svého postoje a o tom, že sledují vskutku čistě vědecké zájmy.

Stěžejním bodem Weberovy polemiky s marxismem je otázka úlohy duchovních a materiálních faktorů v životě společnosti. Protože materialistické pojetí dějin znamenalo zásadní převrat v názorech na společnost a stalo se východiskem řešení všech ostatních základních sociálních otázek v rámci marxismu, je pochopitelné, že všichni odpůrci marxismu vždy polemizovali a i dnes polemizují právě s jeho tezemi. Weber ovšem roli sociálně ekonomických faktorů nepřehlíží. Svědčí o tom například tato jeho myšlenka: „Základní skutkový stav, na který se vážou všechny jevy označované v nejširším smyslu jako „sociálně ekonomické““, je ten, že naše fyzická existence podobně jako uspokojování našich nejideálnějších potřeb všude naráží na kvantitativní omezenost a kvalitativní nedostatečnost vnějších prostředků a že jejich uspokojování vyžaduje plánovitou péči a práci, boj s přírodou a zespolečnění s lidmi“ [Weber 1983 : 57]. V souvislosti se svou specifickou novokantovsky orientovanou gnozeologií však neváhá dodat, že tato kvalita nepřísluší sociálně ekonomickým jevům objektivně, ale že ji spíše podmiňuje zaměření našeho poznávacího zájmu. Znamená to, že při jiném zaměření tohoto zájmu dostane se úloha sociálně ekonomických faktorů do pozadí.

Kromě toho sám pojem „hospodářských jevů“ Weber značně relativizuje. Píše, že jejich okruh je nestálý, nedá se přesně vymezit „a nějaký jev si vůbec zachovává kvalitu „hospodářského jevu““ pouze potud a pouze do té doby, dokud se náš zájem zaměřuje výlučně na ten význam, který má daný jev pro materiální boj o existenci“ [tamtéž : 58].

Weber prohlašuje, že *analýza sociálních jevů a kulturních procesů* ze speciálního hlediska jejich *ekonomické* podmíněnosti a dosahu byla tvůrčím a plodným vědeckým principem a při opatrném používání a osvobození se od dogmatické zaujatosti jím i v dohledné době zůstane“ [tamtéž : 62]. Materialistické pojetí dějin jako světový názor nebo jako společný jmenovatel kauzálního vysvětlování historické skutečnosti je však třeba podle něho co nejrozhodněji odmítnout.

Tyto obecné úvahy Weber ve své badatelské činnosti prakticky uplatňoval, velmi názorně zejména ve svých dílech *Protestantská etika a duch kapitalismu* a *Hospodářská etika světových náboženství*. V prvním z těchto děl se například dočteme toto: „Pro ty, jejichž kauzální svědomí se neuspokojí bez ekonomické („materialistické“), jak se, žel, ještě stále říká) interpretace, je třeba poznamenat, že vliv hospodářského vývoje na osud náboženských myšlenkových obsahů pokládám za velmi významný ... Ale tyto náboženské myšlenkové obsahy se vůbec *nedají dedukovat* „ekonomicky“, neboť představují ... právě nejmohutnější plastické elementy „národních charakterů“ a mají tedy i svou vlastní zákonitost i donucovací moc čistě v sobě“ [tamtéž : 345].

Zároveň však nelze tvrdit, jak se to někdy nesprávně při zjednodušeném výkladu Weberových názorů činí, že by se tento autor subjektivně hlásil k idealistickému pojetí dějin. Svědčí o tom například tento Weberův výrok: „... nemůže být přirozeně naším úmyslem postavit na místo jednostranně „materialistické“ právě tak jednostranně spiritualistickou kauzální interpretaci kultury a dějin. *Obě jsou stejně možné*, ale oběma stejně málo posloužíme historické pravdě, budou-li si činit nárok nebýt přípravnou prací, ale závěrem zkoumání“ [tamtéž : 360].

Je poněkud překvapující, že Weber, ačkoli dobře znal v jeho době dostupná

Marxova základní díla, nepolemizuje ani tak s nimi, jako spíše s některými zjednodušenými interpretacemi marxismu, jak se rozšířily zejména mezi teoretiky německé sociální demokracie a II. internacionály na přelomu devatenáctého a dvacátého století.

Marx především nikdy netvrdil, že všechny společenské jevy mají pouze jednu, tj. ekonomickou příčinu. Stejně tak materialistické pojetí dějin neprohláší, že všechny historické události a všechny mimoekonomické struktury jsou produktem hospodářského života. Marxisté také nikdy nepopírali, že formy společenského vědomí, včetně náboženství, jsou relativně samostatné, mají své vlastní vývojové zákonitosti i „donucovací moc“. Obdobně nelze tvrdit, že k poznání nadstavbových složek stačí analýza ekonomiky, z níž se tyto složky rodí, aniž by bylo nutné zkoumat a studovat je samé.

Zabývat se Weberovou kritikou materialistického pojetí dějin a marxismu vůbec má i dnes svůj smysl, a to proto, že rovněž současné buržoazní formy této kritiky stereotypně opakuji tytéž argumenty. Polský autor Kozyr-Kowalski, jehož předmluvu k polskému výboru Weberových prací ze sociologie náboženství považujeme za doposud nejhlubší marxistickou kritickou analýzu Weberových výtek na adresu marxismu, zcela výstižně napsal: „Ve Weberově době byla sice jeho kritika historického materialismu brutální deformací jak teoretického myšlení, tak i badatelské praxe tvůrců této teorie společnosti, Marxe a Engelse, ukázala však na určité slabé stránky způsobu pojetí, pěstování a šíření marxistického myšlení teoretiky spjatými s německou sociální demokracií a II. internacionálou. Dnes se však tato kritika stala brzdou rozvoje samotného nemarxistického myšlení, ospravedlněním běžných schémat myšlení o společnosti jako celku i o jejích dějinách“. Weberovské paradigma kritiky historického materialismu mělo donedávna určitou hodnotu jako nástroj odhalování těch formalistickoverbalistických deformací Marxovy a Leninovy teorie, jež byly produktem období kultu osobnosti a dogmatismu. „Dnes se stává stále více svědectvím nepřímé podmíněnosti nemarxistické sociologie a obecné teorie společnosti nejvulgárnějšími a vědecky nejméně hodnotnými interpretacemi historického materialismu“ [Kozyr-Kowalski 1984 : 52—53].

Vrcholem, k němuž M. Weber ve své polemice s marxismem dospěl a který ani současní buržoazní kritikové marxismu v podstatě nepřekonali, je tzv. teorie faktorů. Jejím základem je myšlenka, že žádný společenský jev ani sociálně historický proces není důsledkem pouze jedné příčiny. Tato teorie může být chápána jako kritika marxismu jen za cenu jeho neuvěřitelného zjednodušení. Kozyr-Kowalski správně uvádí, že „vědecká nobilitace tak triviální a povšechné myšlenky je samozřejmě nemožná bez radikální deformace smyslu všech těch stanovisek v teorii společenské formace, která se týkají *vzájemných vztahů* mezi efektivitou vlastní různým substrukturám globální sociální struktury, a zejména problému podmíněnosti efektivity vlastní jednomu typu struktur (například náboženství, ideologii, morálce a vědě) efektivitou jiného typu struktur (například geografického prostředí, demografických vztahů, biologické dědičnosti a ekonomické struktury). Pouze tehdy, jsou-li historickému materialismu připsány nepřiliš rozumné myšlenky (že všechno bylo zroeno hospodářstvím, že poznání hospodářské struktury zbavuje badatele potřeby poznat náboženství, vědu či stát, neboť jejich základní znaky se dají vydedukovat z hospodářství a že věda, stát a materiální násilí se nevyznačují žádnou sociálně historickou efektivitou), umožňuje uznat „teorii faktorů“ „za nejvyšší stupeň vývoje vědeckého rozumu a zakrýt její slabiny, kterých není málo“ [tamtéž : 53—54].

Když se Weber zabýval stěžejní otázkou materialistického pojetí dějin, tj. vztahem ekonomické a duchovní struktury, neučinil předmětem své kritiky autentické názory jeho tvůrců, ale spíše určitou jejich jednostrannou a zjednodušenou inter-

pretaci. Jenom díky tomu mohl napsat, že „takzvané „materialistické pojetí dějin“ ve starém geniálně primitivním smyslu například Komunistického manifestu vládne dnes už snad jen v hlavách laiků a diletantů“ [Weber 1983 : 62]. Je paradoxní, že mimo jiné právě tímto svým znevažujícím výrokem Weber nechtěně a nevědomě dokázal platnost toho, co chtěl diskreditovat. Máloco totiž svědčí přesvědčivěji o třídní a tudíž sociálně ekonomické zakořeněnosti vědomí i těch nejerudovanějších představitelů buržoazie než tato myšlenka.

Literatura

- Abel, T.: *The Foundation of Sociological Theory*. New York, Random House 1970.
- Antonovič, I. I.: *Buržaznaja sociologičeskaja teorija. Kritičeskij očerk osnovnych napravlenij, koncepcij, kategorij. Čast I. Etapy evolucii*. Minsk, Vyšejšaja škola 1980.
- Aron, R.: *Les étapes de la pensée sociologique*. Paris, Gallimard 1967.
- Baumgarten, E.: *Max Weber. Werk und Person*. Tübingen, J. C. B. Mohr 1964.
- Bendix, R.: *Max Weber. An Intellectual Portrait*. New York, Doubleday and Co. 1962.
- Coser, L. A.: *Preface*. In: Mitzman, A.: *The Iron Cage. An Historical Interpretation of Max Weber*. New York 1970.
- Davydov, J. N.: *Max Weber i krizis zapadnoevropejskogo racionalizma*. In: *Něomarksizm i problemy sociologii kultury*. Moskva, Nauka 1980.
- Gajdénková, P. P.: *Sociologie Maxe Webera*. In: *Dějiny buržoazní sociologie 19. a začátku 20. století*. Praha, Svoboda 1982.
- Gerth, H.H. — Mills, C.W.: *Introduction. Man and his Work*. In: *From Max Weber. Essays in Sociology*. London 1948.
- Goldmann, L.: *Humanitní vědy a filozofie*. Praha, Svoboda 1967.
- Havelka, M.: *Kritické poznámky ke koncepci racionality a svobody u Marxe a Webera*. Sociologický časopis 1976, č. 3.
- Charvát, F. — Večerník, J.: *Třídy a vrstvy v buržoazní sociologii*. Praha, Svoboda 1978.
- Kon, I.S.: *Kritický nástin filozofie dějin 20. století*. Praha, Nakladatelství politické literatury 1963.
- Kon, I.S.: *Pozitivizm v sociologii*. Leningrad 1964.
- Kozyr — Kowalski, S.: *Max Weber a Karol Marks. Socjologia Maxa Webera jako „pozytywna krytyka materializmu historycznego“*. Warszawa, Książka i Wiedza 1967.
- Kozyr — Kowalski, S.: *Postowie. „Gesellschaft ohne Wirtschaft“: formy recepcji Maxa Webera w socjologii amerykańskiej*. In: Bendix, R.: *Max Weber. Portret uczonego*. Warszawa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1975.
- Kozyr — Kowalski, S.: *Klasy i stany. Max Weber a współczesne teorie stratyfikacji społecznej*. Warszawa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1979.
- Kozyr — Kowalski, S.: *Weberowska socjologia religii a teorie społeczeństwa jako całości*. In: Weber, M.: *Szkice z socjologii religii*. Warszawa, Książka i Wiedza 1984.
- Lange, O.: *Politická ekonomie. Obecné otázky*. Praha, Academia 1966.
- Lewis, J.: *Max Weber and Value-free Sociology. A Marxist Critique*. London, Lawrence and Wishart 1975.
- Musil, J.: *Názory Maxe Webera na funkci vědy ve společnosti*. Sociologický časopis 1966, č. 4.
- Novosad, F.: *Začiatky buržoaznej reflexie všeobecnej krízy kapitalizmu*. In: Weber, M.: *K metodológii sociálnych vied*. Bratislava, Pravda 1983.
- Parsons, T.: *The Structure of Social Action*. New York, The Free Press 1966.
- Rychtařík, K.: *Čeho je dnes zapotřebí*. Tvorba č. 1, 3.1. 1985.
- Sociológia v súčasnom ideologickom boji*. Sociológia 1984, č. 4.
- Strátecký, J.: *Sedláček Jan: Východiška Durkheimovy sociologie (recenze)*. Sociologický časopis 1984, č. 5.
- Szaeki, J.: *Historia myśli socjologicznej, część 2*. Warszawa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1981.
- Szczepeński, J.: *Socjologia. Rozwój problematyki i metod*. Warszawa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1967.
- Urbánek, E.: *Ke kritice sociologických koncepcí jednání*. Sociologický časopis 1976, č. 3.
- Vaněk, A.: *Sociální struktura. Kritika buržoazní a revizionistické teorie*. Praha, Univerzita Karlova 1975.
- Weber, M.: *K metodológii sociálnych vied*. Bratislava, Pravda 1983.
- Zdravomyslov, A. G.: *Max Weber i jeho „preodolenije“ marksizma*. Sociologičeskije issledovanija 1976, č. 4.
- Zdravomyslov, A. G.: *Predisloviye*. In: Lewis, J.: *Marksistskaja kritika sociologičeskich koncepcij Maxa Webera*. Moskva, Progress 1981.

Резюме

Я. Седлачек: Макс Вебер — классик буржуазной социологии

Стимулом написания данного очерка явилось издание избранных произведений Вебера на словацком языке, под общим названием «К методологии социальных наук» (Братислава, 1983), представляющее в условиях Чехословакии важный эдичионный почин, так как кроме небольшого очерка «Политика как профессия», ни в чешском, ни в словацком переводе пока не вышла ни одна работа Вебера.

Автор очерка ставит своей целью ответить на вопрос почему творчество Вебера имеет исключительное влияние в современной буржуазной социологии. Не претендуя на исчерпывающий ответ, он считает, что решающую роль здесь играют три главные причины:

1. Тот факт, что М. Вебер выразительно и совершенно новым способом содействовал формированию того, что немарксистские авторы представляют себе под понятием обеспечения научного характера социологии. Разработанное Вебером понимание социологии как дисциплины, которая является, правда, наукой в подлинном смысле слова, но строится на других теоретических и методологических основах, чем естественные науки, разделяется и развивается многими современными буржуазными социологическими направлениями.

2. Вебер оказывает выразительное влияние на современную буржуазную социологию своим пониманием социологии как не оценивающей науки. Ни у одного из предшественников Вебера и его современников из рядов немарксистских социологов, разделявших этот постулат, данное понимание не было разработано столь детально и обосновано со стремлением к такой многогранности, как у Вебера. Если принять во внимание, что идеал т. н. неоценочной нейтральной науки в ходе развития буржуазной социологии стал в известном смысле «профессиональной идеологией» значительного большинства ее представителей, то нас не удивит, что именно этим аспектом своего учения вступает Вебер в число современных буржуазных социологов и роли их великого современника.

3. Творчество Вебера живет и приобретает все большее значение благодаря своей полемике с марксизмом. Вебер не был обычным противником марксизма, а именно потому, что у него проявлялась амбиция превратить свою социологию в «позитивную критику исторического материализма». Вебер признавал, что в учении Маркса имеется ряд идей с постоянной научной ценностью. Их необходимо сохранить, но в то же время отбросить теоретическую систему Маркса, основанную прежде всего на тезисе, что общественное сознание в конечном счете определяется общественным бытием. Этот способ критики марксизма, иногда называемый селективным, так как он признает частные марксистские тезисы, но отвергает то, что является основным в марксизме и поэтому неизбежно принципиально отличным от буржуазной социологии, также весьма близок современным буржуазным социологам.

В очерке все эти три стороны творчества Вебера подвергаются критическому анализу; автор стремится вскрыть их социальную и гносеологическую основу, он указывает, в чем с марксистской точки зрения состояло определенное рациональное ядро некоторых взглядов Вебера, и стремится извлечь из критической оценки мыслей этого бесспорно крупного буржуазного автора определенные стимулы для развития современной марксистской социологии.

Summary

J. Sedláček: Max Weber — A Classic of Bourgeois Sociology

An impulse for the elaboration of the present paper was given by the publication of the Slovak translation of an anthology of Weber's work under the heading *K metodológii sociálnych vied* (*Contribution to the Methodology of Social Sciences* — Bratislava 1983). Under Czechoslovak conditions this is a significant editorial act considering that, with the exception of the minor study *Politika jako povolání* (Politics as a Vocation), no other work by Weber has so far been published in either a Czech or a Slovak translation.

The paper's aim is to provide an answer to the question why Weber's work is of such an extraordinary significance in present-day bourgeois sociology. Making no pretense to an exhaustive answer, the author believes three main causes to play a decisive role:

1. The fact that Weber contributed in an explicit and entirely new manner to what non-Marxist authors have in mind under the concept of the scientification of sociology. Weber's conception of sociology as a discipline which, though being a science in the proper

sense of the word, is developed on different theoretical and methodological foundations than natural sciences, has been accepted and developed by many contemporary bourgeois sociological trends.

2. Weber strongly influences the bourgeois sociology of our time by his conception of sociology as non-evaluating science. In none of Weber's predecessors and contemporaries from among non-Marxist sociologists professing the same postulate has this conception been elaborated in such detail and substantiated with so serious an attempt at multi-laterality as in Weber. Considering that, in the course of the development of bourgeois sociology, the ideal of the so-called value-neutral science has become in a certain sense the „professional ideology“ of the greater part of its representatives, it is not surprising that this very aspect of his doctrine makes Weber join present-day bourgeois sociologists as their great contemporary.

3. Weber's work is alive and continues gaining in importance thanks to its polemics with Marxism. Weber was no common opponent of Marxism: he was filled with the ambition to make his sociology a „positive criticism of historical materialism“. Weber admitted that a number of ideas developed in Marx's work are of a lasting scientific significance. These should rightly be accepted but it is necessary to reject Marx's theoretical system based primarily on the thesis that social consciousness is ultimately determined by social being. This manner of criticizing Marxism, sometimes designated as selective because it accepts partial Marxist theses, simultaneously rejecting that which is fundamental in Marxism and of necessity substantially different from bourgeois sociology, is also extremely sympathetic to contemporary bourgeois sociologists.

The present paper subjects the above three aspects of Weber's work to detailed analysis, strives to disclose their social and gnoseological basis, points to a certain rational core in some of Weber's notions from the Marxist point of view, and endeavours to draw certain stimuli for the development of present-day Marxist sociology from the critical evaluation of the notions of this indisputably significant bourgeois author.

Z pozície sociológa sa chceme v tejto štúdii pozrieť na „klasickú“ problematiku hodnotových orientácií. V centre pozornosti budú teoreticko-metodologické otázky.

Nazdávame sa, že pri hľadaní referenčného rámca problematiky hodnotových orientácií možno využiť *teóriu dispozícií*, ako ju rozpracovali Jadov a kol. [1979]. Táto hlboko rozpracovaná a pozoruhodná teória, založená aj na široko koncipovanom výskume, získala v sovietskej sociológii a sociálnej psychológii značný vplyv. Ukazuje sa, že regulatívne funkcie hodnotových orientácií osobností nevystupujú izolovane, ale že hodnotová orientácia predstavuje súčasť širšieho a zložitejšieho systému dispozícií. Chápeme to tak, že tieto dispozície sú pripravené „k použitiu“ zo strany osobnosti pre jej relatívne samohybnú činnosť; sú výrazom jej dosiahnutej orientácie a samy ju orientujú pri výbere spomedzi existujúcich možností. V koncepcii V. A. Jadova hodnotové orientácie spolu so všeobecnou zameranosťou záujmov osobnosti na isté sféry skutočnosti predstavujú vyššiu úroveň celej hierarchie dispozícií. Táto vyššia úroveň koordinuje a riadi nižšiu úroveň tzv. zovšeobecnených sociálnych postojov („ustanovok“) a tie zasa obdobne vystupujú vo vzťahu k nižším, tzv. situačným postojom; opačný funkčný vzťah neplatí. V systéme dispozícií vyššia úroveň, najmä zameranosť záujmov, dominuje a organizuje celý systém orientácií osobnosti v sociálnej skutočnosti. „...vyššie zložky tu nesú zodpovednosť za harmonizáciu nižších zložiek, nie však natoľko strnulú harmonizáciu, aby to bránilo pružnému situačnému správaniu; najmä z tohto dôvodu situačné sociálne postoje sa vyznačujú značnou autonómiou v rôznych dispozičných štruktúrach“ [Jadov a kol. 1979 : 81]. Reálne správanie subjektu nie je ovplyvnené iba tou-ktorou dispozíciou, adekvátnou danému „úseku“ správania. Na jeho reguláciu sa zúčastňuje systém dispozícií ako celok; teda nie iba situačné sociálne postoje, ale aj všeobecnejšie dispozície (medzi ktoré sa radia aj hodnotové orientácie). Správanie osobnosti predstavuje „tendenciu, v rámci ktorej jednotlivé činy sa buď priamo zhodujú s istou všeobecnou ‚osou‘ alebo kolíšu okolo nej; smer ‚osí‘ je určený vyššie umiestnenými dispozíciami“ [Jadov a kol. 1979 : 176]. Vyššie dispozície tak dominantne pôsobia nie iba pri usporadúvaní nižších dispozičných útvarov, ale aj pri usporadúvaní aktov správania osobnosti.

V takomto širšom rámci, kde sa nám však žiada ešte osobitne vyzdvihnúť princíp relatívnej samohybnosti jednotlivcov a sociálnych systémov, možno dobre skúmať problematiku hodnotových orientácií. V tejto štúdii nám bude teória dispozícií slúžiť predovšetkým ako kontext; využijeme však tiež viaceré pozoruhodné idey Jadovovej koncepcie.

Problematika hodnotových orientácií nie je výlučným vlastníctvom sociológie. Špecifikom sociologického prístupu tu zrejme je, že hodnotové orientácie nás zaujímajú v tom svojom aspekte, kde prinášajú svoju čiastkovú informáciu o stave, kvalite, smerovaní sociálneho systému, o efektívnosti či neefektívnosti v ňom uplatňovaných mechanizmov, o zhode spoločenských a individuálnych orientácií, presvedčení a smerovaní, o vhodnosti či nevhodnosti týchto individuálnych faktorov spoločenského diania, o situácii v jednotlivých spoločenských skupinách a prostrediach. S tým potom súvisí, že pri sociologickom skúmaní hodnotových orientácií

sa nemusíme sústreďovať na tie problémy a tie výpovede, ktorých relevanciu by som nazval — s vedomím zjednodušenia — intra-individuálnou. Pri sledovaní hodnotových orientácií by sme mali tieto identifikovať nielen vo vzťahu k mikroprostrediu, k mikrorovine sociálneho života (napr. k svojmu zdraviu, rodine, povolaniu a pod.), ale aj vo vzťahu k makrorovine (k ekonomickým, politickým a ideologickým princípom a skutočnostiam spoločenského života). Tieto orientácie by sme mali zachytávať tak v dimenzii každodennosti, ako aj v ich stránke historicity. Konečne, špecifickým, aspoň dodnes charakteristickým znakom sociologického skúmania hodnotových orientácií, napr. oproti prístupu psychologickému, je zrejme tiež nižší stupeň štandardizácie a kodifikovanosti používaných výskumných postupov, indikátorov a batérií otázok. Tento znak môže byť výsledkom nespokojnosti s dosahovanými výsledkami a s postupmi, ktoré k nim vedú.

Pochopiteľne, aj v tomto prípade platí, že spomínané maximálne úlohy sociologického prístupu sa nevzťahujú nevyhnutne na každý jednotlivý sociologický výskum, prieskum či anketu. Ciele sú vo väčšine prípadov omnoho skromnejšie, zväčša totiž zistiť v skúmanom prostredí existujúce preferencie spomedzi vybraných a predkladaných „hodnôt“. Skromnosť cieľov však prekáža menej než malá objavnosť zistení. To posledné totiž ľahko môže viesť k nesprávnemu záveru, že skúmanie hodnôt v sociológii je lapaním nepolapiteľného a ako také nemá tu mať miesto. Iným, závažnejším faktom, nad ktorým sa už nedá prejsť jednou vetou, je skutočnosť, že v poslednom čase i viacero špičkových výskumníkov s rozvinutou metodologickou reflexiou sa kriticky zamýšľa nad validitou výsledkov výskumov hodnotových orientácií. Kriticky upozorňujú napr., že „doterajšie metodiky a techniky skúmania hodnotových orientácií neumožňujú hlbšiu analýzu a... dosiahnuté výsledky sú viac či menej zjednodušením, popri prípade skreslením danej skutočnosti“; „dochádzame stále k obdobným záverom bez ohľadu na demografickú a sociálnu štruktúru skúmanej populácie“ [Holda-Čermáková 1980 : 412, 413]. Neraz výskumníci dochádzajú k dramatickému záveru, že výskumné zistenia sú skôr *metodologickým artefaktom*, než pravdivým odrazom skutočnosti. Takýto záver, pravda, v hypotetickej podobe, uvádzajú napríklad Holda-Čermáková [1980 : 418].

Použijeme ostro ladenú formuláciu o metodologickej artefaktualnosti výskumných zistení ako východisko našich ďalších úvah. Ostrosť a možno až priostrosť východiskovej formulácie neprekáža: vedie nás priamo k odkrývaniu slabých miest a snáď nám pomôže pristaviť sa i tam, kde by sme inak chybu prehliadli či mávli nad ňou rukou.

Skutočnosť, že výsledky výskumov hodnotových orientácií sa často vyznačujú nízkou validitou, je viacnásobne podmienená. Príčinou sú nedostatočne rozpracované momenty, či už teoretickej alebo metodologickej povahy. Poukážeme v ďalšom na niektoré *problémy* takéhoto charakteru, kedy ich nesprávne či nedostatočné riešenie vedie k zjednodušeniam a chybám, ktoré sa môžu i kumulovať. Vopred zdôrazňujeme diskusný charakter predkladaných úvah. Širšie rozvinutie niektorých myšlienok a tvrdení možno nájsť v štúdiu Krivý [1984]. Pri našich úvahách vychádzame z toho, že podľa možnosti treba vždy — a pri narazení na teoreticko-metodologickú bariéru ďalšieho postupovania to platí obzvlášť — prinajmenšom: 1. explikovať zamlčané predpoklady, 2. identifikovať slabé miesta (ktoré sú buď nepochybne slabými alebo aspoň v tomto zmysle prichádzajú do úvahy), 3. systematicky vysvetliť, v čom spočíva ich nedostatočnosť. Predkladané úvahy sú pokusom v takomto smere.

1. Problémy viažuce sa priamo k hodnotám a k hodnotovým orientáciám

1.1. Problém rôznorodosti

Hodnoty sú z hľadiska, ktoré nás teraz zaujíma, tým, na čo sa sociálny subjekt orientuje ako na čosi dôležité, významné. Hodnoty, ako vystupujú v živote jednotliv-

cov, skupín a spoločností, nie sú však rovnorodé, aby sme ich mohli jednoducho zachytiť a zobraziť či umiestniť na jednom a tom istom kontinuu, rebríčku, ale sú rôznorodé. Znamená to, že medzi nimi sa nachádzajú také, ktoré majú rozmanitú kvalitu a nemôžeme ich priamo, bezprostredne porovnávať v zmysle ich vyššieho či nižšieho umiestnenia. Ich rôznorodosť sa prejavuje aj v tom, že inak vznikajú, majú iné miesto v štruktúre osobnosti, inú motivačnú silu, iný status a dôsledky, funkcie a snád sú aj spojené s inými mechanizmami.

Najznámejším vydelením rôznorodých hodnôt je rozlíšenie hodnôt-cielov a hodnôt-prostriedkov (instrumentálnych hodnôt), ako to robia napríklad Jadov a kol. [1979] a viacerí ďalší. Niečo je pre nás významné samo osebe, je to cieľovou hodnotou, niečo iné zasa iba ako nástroj, prostriedok pre dosiahnutie tohto cieľa. Neprekvapuje, že väčšiu prestíž mávajú obvykle hodnoty-ciele; svoju činnosť však jednotlivci častejšie zameriavajú bezprostredne na hodnoty-prostriedky. Jadov a kol. [1979 : 52] uvádzajú, že hodnoty-prostriedky sú menej stabilné než hodnoty-ciele; v porovnaní s nimi sa vyznačujú tiež väčšou individuálnou rozrôznenosťou a v tomto zmysle väčšou neurčitosťou hodnotových štruktúr. Striktné a definitívne rozlíšenie uvedených dvoch druhov hodnôt je však sotva možné, pretože stabilitu obrazu „ruší“ dialektika života — dialektika cieľov a prostriedkov. Dosiahnutie bližších cieľov je spravidla prostriedkom pre dosiahnutie cieľov vzdialenejších. Najdôležitejšie prostriedky zasa môžu vyžadovať toľko energie a priťahovať toľko pozornosti sociálneho subjektu, až začnú objektívne dominovať a aj vo vedomí subjektu môžu začať byť chápané ako cieľ sám osebe.

Ossowski [1967] rozlišuje niekoľko dvojíc rôznorodých hodnôt a tieto dvojice považuje vždy za hodnotové škály, ktoré nie sú priamo, bezprostredne porovnateľné. Popri predchádzajúcich rozlišuje ďalej hodnoty pocitované a hodnoty uznávané, ako aj hodnoty výnimočné a hodnoty každodenné. Utváranie škály pocitovaných hodnôt vymedzuje v závislosti na emocionálnych reakciách jednotlivcov (čo sa nám nezdá byť najšťastnejším spôsobom charakterizácie); oproti tomu hodnoty uznávané sú prejavom uznania zo strany hodnotiacich jednotlivcov, ich presvedčenia o objektívnom význame príslušných skutočností pre dané sociálne prostredie. Nazdávame sa, že podstatu rozdielu vystihuje presnejšie rozlíšenie osobných a neosobných hodnôt, ako ho uvádzame o niečo ďalej. Hodnoty výnimočné charakterizuje S. Ossowski zasa ako tzv. vyššie hodnoty, ktoré sú v danom prostredí vysoko cenené, a preto jednotlivci radi zdôrazňujú a nezriedka i predstierajú svoj pozitívny vzťah k nim. Oproti tomu hodnoty každodenné sú skôr hodnotami malého kalibru, ktoré sa viažu na javy skôr súkromného charakteru. Hoci u mnohých jednotlivcov práve ony dominantne ovplyvňujú každodennú činnosť, nebývajú spravidla príliš vystavované na obdiv verejnosti. Uvádzané hodnoty rôznych typov možno porovnávať iba za istých podmienok. Čiastočne ich možno porovnať vzhľadom k istému spoločnému kritériu ako je vynaložený čas, peniaze a pod. Adekvátnejšie a spoľahlivejšie však bude také porovnanie, ktoré sa bude opierať o skutočnú voľbu v navodenej či nenavodenej situácii — nepochybne totiž sociálny subjekt býva v živote nezriedka donútený vyberať si a voliť aj medzi hodnotami rôznych typov. S vedomím, že mnoho otázok rôznorodosti hodnôt zostáva otvorených, treba vysloviť vo vzťahu k našej výskumníckej praxi prinajmenšom nasledovný záver: jednoduché usporadúvanie hodnôt rôznych typov do poradia na jedinom hodnotovom rebríčku z uvedených hľadísk neobstojí a stráca hodne zo svojej oprávnenosti.

Možno práve rôznorodosť hodnôt by pomohla z veľkej časti vysvetliť tie sociologicky neprijemné prípady, kedy výskumami získané obrazy hodnotových rebríčkov zlyhávajú v konfrontácii s dramaticky sa rozvíjajúcimi historickými udalosťami a správaním aktérov. Skutočné vyzdvihovanie tých-ktorých hodnôt do popredia a ich zapájanie do činnosti je totiž podmienené aj historickou situáciou a celkovým

charakterom podmienok, ku ktorým sa viažu diferencované vyhlídky na realizáciu hodnôt.

Psychológ J. Grác rozlišuje hodnoty: a) daným subjektom nepoznané, b) ním síce poznané, ale neuznávané, c) síce ním uznávané, ale neželané, d) hodnoty subjektom uznávané a želané. Motivačná sila posledne menovaných hodnôt je zjavná [Grác 1979 : 40 an.]

Podobne ako rôznorodé môžeme uviesť na jednej strane tzv. pozitívne hodnoty, t. j. tie, ktoré subjekt priťahuje, a na druhej strane hodnoty negatívne, t. j. tie, ktoré subjekt odpudzuje. Nepochybne činnosť jednotlivcov, skupín a sociálnych systémov možno popisovať nielen v kategóriách toho, čo ich priťahuje, ale aj toho, čo ich odpudzuje. Pritom v prípade pozitívnych a negatívnych hodnôt ide skôr o dva typy než o dve stránky jedného typu hodnôt. V dôsledku toho sociálny subjekt nemusí nevyhnutne odmietať protipól toho, čo vyzdvihuje. Výskumné zistenia A. A. Gorbatkova — ako uvádzajú Jadov a kol. [1979 : 49] — hovoria, že hierarchická štruktúra pozitívnych hodnotových orientácií osobnosti sa nekryje s hierarchickou štruktúrou záporných hodnôt. Obe predstavujú relatívne samostatné podštruktúry. S ich existenciou sú spojené tiež dva typy motivácie: úsilia dosiahnuť úspech a úsilia vyhnúť sa nezdaru. Nazdávame sa ďalej, že jednostranná výskumnícka sústredenosť na pozitívne hodnoty je ešte inak neoprávnená. V mnohých prípadoch totiž z logických či sociologických dôvodov ani nemôžeme hovoriť o protipóle danej hodnoty, a to preto, lebo ho jednoducho nieť (čo je protipólom športu, hudby, sexu a pod.?). Z uvedených dôvodov nám nepostačí dedukcia, ale potrebujeme zakomponované skúmanie celej oblasti negatívnych, odpudzujúcich hodnôt.

Ďalším príkladom hodnôt, chápaných ako rôznorodé v uvedenom zmysle, sú hodnoty osobné a hodnoty neosobné. Ich vzťah nie je vhodné charakterizovať ako vzťah „súkromných“ a „verejných“ hodnôt subjektom vyzdvihovaných. Ide skôr o to, že v prípade osobných hodnôt vystupuje do popredia význam istých skutočností práve pre daného jednotlivca, zatiaľ čo pri neosobných hodnotách sú to skutočnosti, ktorých význam v živote daného sociálneho celku sa uznáva, i keď trebárs osobné spojiwo je tu veľmi slabé. Význam zdravotníckych služieb či verejnej dopravy môže uznávať aj taký jednotlivec, ktorý ich nepoužíva a neočakáva použiť, prípadne iný, ktorý nemá s nimi osobne dobré skúsenosti. Poctivú a disciplinovanú prácu možno zasa vyzdvihovať, ale nezriedka s nevyslovenou výhradou, aby sa príslušná požiadavka nevzťahovala na samotného dotyčného jednotlivca. Rozdiel medzi neosobnou a osobnou rovinou hodnotového posudzovania skutočností budeme nakoniec ešte ilustrovať starším zistením z výskumu sociálnej kontroly [Hirner-Krivý-Schenk 1974]. Pri sledovaní tzv. spôsobov uvoľňovania konfrontačného napätia bolo vyčlenených šesť typov, ako môže pracovník reagovať pri zistení nedostatku: 1. nedostatok vyvolá v ňom napätie, ale pracovník mlčí; 2. hovorí o tom v úzkom kruhu; 3. vystúpi proti vinníkovi; 4. obráti sa na verejnú mienku v danom systéme; 5. mobilizuje vedenie podniku; 6. v záujme nápravy využíva viaceré z týchto spôsobov. Hodnotenie uvedených typov zo strany respondentov sa sledovalo práve na dvoch rovinách, na rovine neosobnej ako všeobecná preferencia a na rovine osobnej ako voľba, výber pre seba. Výsledky obsahuje tabuľka 1.

Ukazuje nepochybný posun osobného hodnotenia oproti neosobnému. Zatiaľ čo u 49 % respondentov rozdiel nebol, 51 % hodnotilo na uvedených dvoch rovinách rozdielne a mnohí si pre seba vyberali aj také spôsoby, ktoré vo všeobecnosti priamo odsúdili.

Záverom platí, že ak nepostihujeme hodnoty v ich rôznorodosti chápanej v uvedenom zmysle, znamená to, že získavame silne zjednodušený obraz skutočného rozloženia. Silu niektorých hodnôt preceňujeme, iných zasa podceňujeme; nezdôvodnene očakávame, že vystúpia v istých situáciách a súvislostiach, na ktoré však v skutoč-

Tabuľka 1. Neosobné a osobné hodnotenie spôsobov uvoľňovania konfrontačného napätia (preferencia v %)

Spôsob (typ)	neosobné hodnotenie	osobné hodnotenie (výber pre seba)
1	7,9	13,4
2	5,2	3,0
3	36,1	39,4
4	11,5	4,4
5	25,5	32,8
6	13,8	7,0
Spolu	100,0	100,0

nosti nie sú viazané. Navyše, iné charakteristiky než je „sila“ hodnôt prakticky ani nerozlišujeme, ponúkame preto sploštený obraz. Pravda, v konkrétnom výskume z viacerých dôvodov nie je jednoduché rešpektovať rôznorodosť hodnôt. Minimum, ktoré sme povinní urobiť ešte dovtedy, než začneme postihovať hodnoty aj v takto chápanej ich rôznorodosti, je to, aby sme si boli vedomí nášho zjednodušovania a upozorňovali naň.

1.2. Problém hierarchičnosti

Orientácie osobností, skupín i spoločností sa prejavujú zároveň na viacerých úrovniach všeobecnosti. V tomto zmysle sú teda viacúrovňovým či mnohoúrovňovým fenoménom. Celkove platí, že orientácie subjektu na rôznych úrovniach všeobecnosti medzi sebou súvisia. V konkrétnych prípadoch ale ich vzájomný vzťah môže byť aj porušený. Existuje dosť príkladov na to, že istá orientácia na všeobecnej úrovni sa spája s odlišnou a niekedy priam protikladnou orientáciou na menej všeobecnej či veľmi konkrétnej rovine. Vysoké vyznávanie hodnoty zdravia, ktoré zisťujú prakticky všetky výskumy, ešte nevylučuje toleranciu voči fajčeniu, nepravidelnému stravovaniu, nedostatočnému pohybu a nevylučuje ani honbu za rizikovou prácou s príslušným príplatkom. Jednotlivec vyznávajúci demokratické princípy v spoločnosti môže presvedčené a silne autoritársky vystupovať vo vlastnej rodine. Tieto a ďalšie prípady sú spôsobené popri inom aj uplatnením rozdielnej úrovne hodnotovej orientácie. Marody-Nowak [1983 : 18] vyzdvihujú ako príčinu diferencujúci vplyv spôsobov transformácie všeobecných hodnôt a aspirácií na konkrétnejšie úrovne a stavy skutočnosti. Jadov a kol. [1979 : 80] zistili, že nesúlad nachádzame najmä na najnižšej úrovni systému dispozícií, vo variantoch tzv. situačných sociálnych postojev. Konzistentnosť systému dispozícií, o ktorých V. A. Jadov uvažuje, býva teda najčastejšie porušovaná práve tu. Nie je to bezfunkčné: dovoľuje to pružné situačné správanie.

Väčšina výskumov hodnotových orientácií trpí na prílišnú všeobecnosť položiek, s ktorými pracujú. Nejasným sa tak stáva obsah, ktorý takýmto položkám respondent priisudzujú a taktiež transformácie, ktorým tieto položky podliehajú pri „zostupe“ na konkrétnejšie roviny. D. Holda so Z. Čermákovou zdôrazňujú preto potrebu pracovať vo výskumoch s položkami konkrétnejšími [Holda-Čermáková 1980 : 100].

V tejto súvislosti sami formulujeme potom požiadavku viacúrovňového či mnohoúrovňového prístupu k skúmaniu hodnotových orientácií. Takýto prístup by zisťoval

a zaznamenával hodnotové orientácie na viacerých úrovniach všeobecnosti: či sú tu sformované a ak sú, akú majú podobu.

Takúto požiadavku viacúrovňového skúmania hodnotových orientácií sme sa snažili rešpektovať vo výskume hodnotových orientácií a postojov študentov, ktorý sa v roku 1984 uskutočnil na Filozofickej fakulte UK v Bratislave v rámci širšieho výskumu svetonázorovej výchovy [Krivý 1985]. Vo výskume boli respondentom predložené na posudzovanie isté stimuly, ktoré sa ako indikátory vzťahovali k rôznym sledovaným oblastiam či okruhom života. Sledovali sa teda orientácie tak na úrovni všeobecných životných okruhov (napr. štúdium, povolanie, vzťah k druhému pohlaviu, kultúra, životná úroveň, šport, zdravie, hodnoty socialistickej spoločnosti a pod.), ako aj konkrétnejšie na úrovni dielčích stránok týchto oblastí či okruhov. Nazdávame sa, že týmto viacúrovňovým prístupom sa prehĺbila významovosť informácií: lepšie poznávame vnútornú naplnenosť všeobecných orientácií a z druhej strany sa zasa viac dozvedáme o základnom zarámovaní dielčích orientácií.

Ak postulujeme na tomto mieste požiadavku viacúrovňového sledovania hodnotových orientácií, sme si zároveň vedomí, že je diskutabilné, či na všetkých úrovniach všeobecnosti ide práve o orientácie hodnotové. Všeobecnejší problém vymedzenia hodnotových orientácií oproti iným, príbuzným a iba ťažko odlíšiteľným orientáciám sa tu prejavuje špecificky. Časť z toho, čo niektorí autori považujú za orientácie hodnotové, budú iní považovať za orientácie skôr záujmové, normatívne, aspiračné, potrebnostné a pod. Námietky druhých vedú niekedy prvých k takému postupu, v rámci ktorého sa orientácie týkajúce sa záujmov, noriem, aspirácií a pod. stávajú dimenziami, t. j. podriadenými súčasťami hodnotových orientácií. V našom špecifickom prípade k tomu pristupuje možné nahradenie hodnotových orientácií postojmi; ako charakteristický znak postojov — vo vzťahu k hodnotovým orientáciám — sa totiž uvádza ich väčšia konkrétnosť. Ak k všetkým týmto spomenutým nejasnostiam pridáme aj tú základnú komplikáciu, ktorá vyplýva z odlišného chápania hodnoty v axiológii, v ekonómii, v psychológii a v sociológii, nazdávame sa, že je tu dosť dôvodov pre to, aby sme hľadali nejaké zásadnejšie východisko. Možno uvažovať, že týmto východiskom by mohol byť pojem *sociálne orientácie*, ktorý by nám slúžil ako pojem všeobecný. V tomto zmysle i L. Ch. Džilavjan a I. A. Arakeljan chápu sociálnu orientáciu: tá zahŕňa i hodnotovú orientáciu [Obraz 1979 : 62]. Termín „orientácia“ je prevzatý z bežného jazyka, a preto aj v spojení s prívlastkom „sociálna“ zostáva mnohoznačným. Aspoň všeobecne však možno sociálne orientácie charakterizovať tak, že sú to orientácie sociálnych subjektov (individuálnych, skupinových, sociálnych) v sociálnom svete. Zahŕňajú Jadovove dispozície i orientáciu činnosti, vzťahujú sa bezprostredne nie iba k osobnostiam (ako uvádzané dispozície), ale aj priamo k skupinám a spoločenským celkom. Poznávanie týchto orientácií má prvoradú dôležitosť. Sociálne orientácie treba skúmať na rôznych dimenziách, v rôznych typických prejavoch a na viacerých úrovniach všeobecnosti. Až v ďalšom je potom dôležité, akým *druhom* sú tie-ktoré orientácie: či sú hodnotovou orientáciou, záujmovou orientáciou, aspiráciami, postojmi či podobne. Názor, že takéto rozlišovanie má až druhoradý význam, je čiastočne podopretý aj nasledovným výskumným zistením. „Oproti očakávaniam hranice medzi dispozičnými útvarmi rôzneho stupňa všeobecnosti sa ukázali byť nie natoľko určité a jasne vymedzené.“ [Jadov a kol. 1979 : 188]. Pritom uvedené rozlišovanie je takto dôležité iba vtedy, ak sa za slovnými rozdielmi nachádzajú aj rozdielne sociologické realie: zdroj vzniku, mechanizmus vznikania, hĺbka a šírka vybudovanosti, zapojenie do motivačnej štruktúry a pod., a najmä, pravda, odlišnosť povahy príslušného javu.

Rozvinutím a používaním pojmu sociálne orientácie by zrejme bolo tiež možné pojmovo zvýrazniť potrebu sociologického charakteru sociologického skúmania hodnotových orientácií i celej príbuznej problematiky.

Našou dnešnou hlavnou úlohou je ale analyzovať problémy súčasného skúmania a v ňom ide doposiaľ o skúmanie hodnotových orientácií.

1.3. *Problém mnohodomenzionálnosti*

Hodnotové orientácie považujeme za viacdomenzionálne skutočnosti. Všetky diskusie o tom, aké, ktoré dimezie sú rozhodujúce, ktoré teda treba aj vo výskumníckom zmysle vyzdvihnúť, na uvedenej skutočnosti nič nemenia, ale naopak ju podčiarkujú. Aj v tomto prípade potom platí, že ak pristupujeme k skúmaniu hodnôt a hodnotových orientácií „ako takých“, jednodomenzionálne, bez rozlíšenia vnútorných dimezií javu, platíme za to značnú daň: sme málo analytici, málo plastici, silne zjednodušujeme, ochudobňujeme vnútornú bohatosť javu.

Pomerne známe sú dimezie hodnotových orientácií, ktoré boli vyzdvihnuté a uplatnené v modeli D. O. S. A. (dôležitosť — očakávanie — spokojnosť — aktivita). Z inej voľby dimezií vychádza model Z. V. A. N. (záujem — význam — aspirácie — normy). Výsledky ich použitia hodnotia D. Holda so Z. Čermákovou ako nie uspokojivé [Holda-Čermáková 1980 : 95]. Nespokojnosť s doterajšími formami viacdomenzionálnych modelov ale ešte neznamená odmietanie samotnej myšlienky viacdomenzionálnosti, a teda ani zavrhnutie hľadania adekvátnejších postupov. Spomínaní autori sa v tomto zmysle zameriavajú na odkrývanie postojových zložiek hodnôt. Sami zasa navrhujeme a upozorňujeme na isté pozitívne možnosti modelu D. R. A. (dôležitosť — realizácia — aspirácie), keď práve na týchto troch dimeziách sme sa snažili aj empiricky postihnúť hodnotové orientácie. Na tomto modeli bola postavená diplomová práca [Rypák 1984], v rámci ktorej sa uskutočnil prieskum hodnotových orientácií vybraných skupín mládeže. Prevažne pozitívne skúsenosti z tohto jedného uplatnenia hovoria o úspornosti (úspora jednej dimezie oproti spomenutým štvordomenzionálnym modelom), o slušnej rozlišovacej schopnosti, o dobrom vnímaní špecifik jednotlivých dimezií zo strany respondentov. To hlavné, teoretická zdôvodnenosť, by sa mala, pravda, ešte poriadne preveriť v diskusií.

1.4. *Problém valencie*

Východiskom a zväčša aj záverom skúmaní hodnotových orientácií býva zisťovanie hodnotových hierarchií: ako sú jednotlivé sledované položky v prípade skúmaných jednotlivcov a skupín zoradené nad a pod sebou. Pre úplnejšie poznanie hodnotových orientácií je však žiaduce skúmať popri predchádzajúcom aj inú stránku problematiky, totiž valenciu hodnôt. Valenciu hodnoty tu chápeme ako *požadované množstvo* tejto hodnoty. (1) Výška umiestnenia hodnoty a jej valencia potom predstavujú dva aspekty sledovanej problematiky. Rezignujúc na poznanie valencie rezignujeme na úplnosť informácie. U niektorých jednotlivcov či skupín môžeme napríklad zistiť, že hodnota povedzme „rodinné kontakty“ sa nachádza nie príliš vysoko, až za viacerými inými, na rebríčku vyššie umiestnenými „hodnotami“. Pritom ale dotýčny

(1) Vychádzame pritom z chápaní, ktoré uvádzajú V. Brožík a J. Grác. Našej interpretácii však napovedajú skôr autormi uvádzané príklady než doslovné priame vymedzenia.

V. Brožík charakterizuje valenciu ako motivačnú intenzitu hodnoty. „Vysokú valenciu môžu mať aj hodnoty, ktoré nie sú vzácné, ale ktorých subjekt potrebuje veľmi mnoho.“ „... neplatí jednoznačne, že ten, kto si zaradil lásku na 1. miesto, potrebuje viac lásky, ako ten, kto si ju zaradil na 2. či 3. miesto. Znamená to len, že potrebuje viac lásky, podobne ako niekto potrebuje viac kultúru (pretože jej dosť nedostáva) a niekto naopak viac kultúry, pretože sa naučil ju využívať a jeho aspirácie sú relatívne veľmi vysoké“ [Brožík 1976: 199].

J. Grác vysvetľuje valenciu ako mocnosť hodnoty samej osebe. Uvádza príklad, kde jedinec A môže odsunúť peniaze na vedľajšie miesto, ale pritom má vyššie nároky na množstvo peňazí, ako jedinec B, u ktorého peniaze zaujímajú dominantné postavenie [Grác 1979: 53 an.].

jednotliviec či skupina môžu zároveň požadovať týchto kontaktov veľmi mnoho, možno tiež viac ako niekto iný, u ktorého hodnota rodinných kontaktov bola umiestnená na vyššom stupni rebríčka. Podobne by sa dali uvádzať ďalšie príklady s voľným časom, pracovnou výkonnosťou, deťmi, peniazmi a i. Z príkladov je popri inom zrejme to, že požadované množstvo hodnôt nemusí vždy korešpondovať s výškou umiestnenia tejto hodnoty na rebríčku subjektu. Z toho potom možno vyvodit nasledovný záver: poradie a valencia hodnôt sú dva komplementárne aspekty hodnotovej skutočnosti; preto je žiadúce zachytiť nie iba jeden, ale oba tieto aspekty.

1.5. *Problém celostnosti a zhlukov*

Hodnotové orientácie na určité existujúce či požadované oblasti a javy života neexistujú v skutočnosti spravidla v individuálnej rozdrobenosti a izolácii, ale sú u subjektu prepojené a tvoria určitú celistvú štruktúru. Význam dielčích orientácií nespočíva iba v tom, aká je každá z nich sama osebe; ich význam je nevyhnutne daný aj konkrétnym spojením s ostatnými orientáciami subjektu. Každá čiastková hodnotová orientácia má teda význam aj podľa toho, s akými ďalšími čiastkovými hodnotovými orientáciami je prepojená, a tiež podľa toho, ako, akými spôsobmi je s nimi prepojená. Nazdávame sa, že tu možno použiť ilustráciu uvádzanú v inej súvislosti geštalťistmi: tón v hudbe nadobúda zmysel až v istom spojení s ďalšími tónmi a konkrétny význam, zmysel bude rozličný podľa toho, akú kvalitu majú aj tieto ďalšie tóny a akým spôsobom sú navzájom spojené.

Z dobrých výskumov a tiež „zo života“ je známe, že vyzdvihovanie povedzme peňazí môže byť dôsledkom ich vyhrotenej potreby napríklad v období zariaďovania domácnosti, stavby rodinného domu a pod., ale že môže byť tiež dôsledkom deformovanej jednostrannej orientácie známej ako „konzumizmus“. Túžba po cestách do zahraničia môže mať zmysel rekreačný, zmysel poznávací, ale i zmysel prestížny, nakupovací až šmelinársky. Takéto a podobné významy jednotlivých vyzdvihovaných hodnôt sa stávajú zrejme až podľa zapojenia týchto hodnôt do celého komplexu. Bez poznania tohto komplexu, jeho zložiek a štruktúry nemôžeme zmysel zachytených článkov dostatočne vysvetliť.

Integrácia pôvodne dielčích hodnotových orientácií do celostného hodnotového systému je čiastkovým prejavom vývinu osobnosti či formovania skupiny.

Vedúce hodnoty v hodnotových systémoch považujeme za tzv. dominantné hodnoty. Ony v systéme dominujú, vtlačajú pečať ostatným hodnotám, ale aj celému systému, ony do istej miery „riadia“ fungovanie a význam ostatných „hodnôt“ v danom systéme. Nestačí ale všimnúť si iba dominantné hodnoty; dokonca výlučné sledovanie dominant by bolo škodlivé. „Presuny signalizujúce zmenu môžu nastávať na ďalších miestach hierarchie“ [Marody-Nowak 1983 : 9].

V už spomínanom výskume hodnotových orientácií a postojov študentov FF UK v Bratislave sme postupovali nasledovne: 1. prostredníctvom hodnotenia predkladaných vybraných výrokov, tvrdení zisťujeme samotné orientovanie študentov, t. j. smer orientácií, ich zameranie, „kvalitu“; 2. prostredníctvom druhokrokového výberu, ktorý uskutočnili samotní respondenti spomedzi tých orientácií, ktoré uviedli v prvom kroku, sledujeme mieru dôležitosti, význam, či „relatívnu váhu“ tej-ktorej orientácie u daného jednotlivca. Takto potom zisťujeme a rozlišujeme dominantnosť jedných a okrajovosť iných zaznamenaných orientácií jednotlivca.

Štruktúru hodnotových systémov si však predstavujeme ďalej ako komplikovanejšiu, ako istú usporiadanosť *zhlukov* hodnôt. Tieto zhluky hodnôt sú dielčiami komplexmi hodnôt, navzájom u subjektu pospájanými. V každom takomto zhluku potom môžu existovať isté dominantné hodnoty, ktoré „zafarbujú“ celý komplex. Práve vzájomné prepojenia hodnôt ale špecifikujú ich zmysel. Tieto zhluky sú zrejme spojené so špecifickými oblasťami a neraz i so špecifickými situáciami života. Vy-

svetlujú popri inom, prečo neraz „nižšia“ hodnota práve tým, že je tesnejšie spojená s dominantnou hodnotou, „vífazí“ nad „vyššou“ hodnotou, ktorej takéto úzke spojenie s dominantnou hodnotou chýba alebo je uvoľnené.

Zdá sa, že dosiaľ pričasto vytrhávame jednotlivé hodnoty a parciálne hodnotové orientácie z ich prirodzených štruktúr, do ktorých sú u sociálnych subjektov vsadené. Skúmame ich potom v takejto separovanej podobe, kedy nadobúdajú zmenený zmysel, využívame priemery a agregáciu, zisťujeme akúsi pozíciu jednotlivých „hodnôt“, ale zanedbávame štruktúru. „Rozhodujúcou podmienkou spoľahlivej interpretácie hodnotových štruktúr je vydelenie systémových ‚obrazov‘, a nie rangovanie súboru hodnôt a ich izolované skúmanie...“ [Jadov a kol. 1979 : 50]. „Ak chceme... porozumieť činnostiam, nestačí sa odvolávať na jednotlivé hodnoty, pretože tieto po vytrhnutí z kontextu dostávajú už odlišný význam.“ [Marody-Nowak 1983 : 24]. Cieľom by malo byť poznať práve prirodzené štruktúry spolu so zhľukmi, „hodnotovo-orientačnými syndrómami“, ktoré sú v nich vytvorené a s dominantnými hodnotami, ktoré tu majú vedúce postavenie. S tým sa spája väčšia potreba uplatniť typologické metódy, pravda, v spojení s koncepciou, ktorá existenciu prirodzenej štruktúry rešpektuje.

1.6. *Problém mechanizmov vyzdvihovania*

Vyzdvihnutie istých hodnôt a hodnotových orientácií subjektom — oproti iným hodnotám a hodnotovým orientáciám — sa môže uskutočňovať. zdá sa, dvoma mechanizmami, dvoma spôsobmi. 1. V nadväznosti na zjavne väčšiu objektívnu dôležitosť, prínosnosť. Inteligent pracujúci doma vyzdvihne zrejme vyššie žiadúcnosť, uznávanie písacieho stroja, než malotraktora; spoločenský systém fungujúci dôsledne na princípe výkonu vyzdvihne väčší vzdelanie než askriptívne znaky. 2. V dôsledku pocíťovania nedostatku príslušnej „hodnoty“. Ak sa realizácia istých potrieb sťažuje, ak sa stáva nesamozrejmom či dokonca problematickou, vedie to k stúpaniu pocíťovania jej významu. Chorí jednotlivci hodnotia zdravie vyššie než zdraví; zhoršovanie životného prostredia vedie k tomu, že táto otázka a problematika sa stáva významnejšou než v minulosti; celá problematika nedostatkového tovaru u nás má podobné hodnotové implikácie.

Z výskumníckeho hľadiska budú zrejme najdôležitejšími tie implikácie rozlíšenia uvedených mechanizmov, ktoré sa týkajú interpretácie, *vysvetľovania* zistení. Sociologicky je predsa významné, že niektoré spomedzi vyzdvihnutých hodnôt vďaka za svoju pozíciu pôsobeniu mechanizmu *A*, zatiaľ čo iné zasa pôsobeniu mechanizmu *B*. Významné je i to, že v jednej skupine a v jednom prostredí sa dostávajú do popredia hodnoty spojené prevažne s jedným mechanizmom, v inej skupine a v inom prostredí zasa hodnoty spojené s mechanizmom druhým.

2. Problémy viažúce sa k vzťahu hodnotovej orientácie a činnosti

2.1. *Problém motivačného pôsobenia*

Neraz sa vzťah medzi hodnotovou orientáciou a motiváciou zjednodušuje. Odhalenie hodnotovej hierarchie sa často implicitne chápe ako odhalenie motivačnej štruktúry. Neprihliada sa dostatočne na sprostredkujúce a rušivé činitele vo vzťahu medzi hodnotovou orientáciou, motiváciou a činnosťou. V tomto vzťahu sa tak umelo a nezdôvodnene zavádza „krátke spojenie“: aké sú vyzdvihnuté hodnoty, taká je motivácia a taká je i činnosť. To je riešenie nepochybne atraktívne, žiaľ, natoľko zjednodušené, až je nepravdivé.(2)

(2) V tomto zmysle kriticky posudzujeme nasledovné tvrdenie: „Hodnoty ustálené v kultúre či subkultúrach fungujú ako vzorec výberu individuálnej životnej trajektórie, opierajúc sa o systém noriem danej spoločnosti; tieto hodnoty sú prapríčinou procesov samoaktualizácie, ľudských činností“ [Kuśmierski 1980 : 253].

V skutočnosti: 1. niektoré spomedzi existujúcich hodnotových orientácií vôbec nemusia byť a nemusia sa ani v budúcnosti stať súčasťou motivačnej štruktúry osobnosti; 2. niektoré ďalšie môžu mať a spravidla aj majú akýsi „odložený“ motivačný význam, keď sa motivačne pôsobiacimi stanú až po dlhšom čase, v zmenených podmienkach; 3. motivačný význam iných orientácií môže byť zasa v dôsledku viacnásobného sprostredkovania významne „posunutý“ a 4. iba v niektorých, častejších či menej častých prípadoch sa stáva, že motivačná sila istých hodnotových orientácií je relatívne bezprostredná, okamžitá a zrejmalá.

Podobný rozdielny význam a motivačné pôsobenie tých-ktorých hodnôt a hodnotových orientácií sú pojmovo zachytené a obsiahnuté v tom, čo V. Brožík [Fronková-Brožík 1979 : 51] vyjadruje ako „predstavu životného optima“ a „úroveň aspirácií“. Predstava životného optima obsahuje tie hodnoty a hodnotové orientácie, ktoré vypovedajú o tom, čo daný subjekt uznáva za vhodné a žiaduce: „tak by to malo byť“, „toto by bolo dobré“. Takto subjekt vyzdvihuje žiadúcnosť istých vecí, „hodnôt“ bez toho, aby ho to nevyhnutne k niečomu zaväzovalo. Oproti tomu „úroveň aspirácií“ je tvorená hodnotami a hodnotovými orientáciami, ktoré sa vzťahujú k tomu, čo subjekt skutočne chce dosiahnuť, k čomu je preto pripravený aj čosi vykonať a vynaložiť sily (možno viac a možno menej). Jednotlivci a skupiny s navzájom podobnou predstavou optima sa môžu významne líšiť čo do úrovne svojich aspirácií a, pravda, tiež čo do činností naozaj realizovaných. Nasledujúca ilustrácia uvedeného principiálneho rozlíšenia je z demografickej problematiky: vo vzťahu k populačnej klíme sa v nej rozlišuje „ideálny“ počet detí (predstava optima) a plánovaný počet detí (úroveň aspirácií). V centre pozornosti je potom meniaci sa pomer týchto stránok v Československu za posledné desaťročia. „Pokiaľ terénne skúmania v 60. rokoch zisťovali, že väčšina rodín síce pre seba plánuje dve deti, za ideálnu však považuje trojdetnú alebo aj väčšiu rodinu, potom obdobné prieskumy začiatkom 80. rokov konštatujú, že „plánovaný“ a „ideálny“ počet detí v rodine sa v postojoch mladých žien stále viac stotožňuje. Model rodiny s dvoma deťmi jednoznačne dominuje v názoroch, plánoch i konkrétnom populačnom správaní“ [Aleš 1984].

Opätovne na tomto mieste aspoň pripomíname už uvedenú klasifikáciu hodnôt od J. Gráca [Grác 1979 : 40 an.]. Spomedzi vyčlenených štyroch druhov hodnôt práve posledný druh, hodnoty subjektom uznávané a želané, sa vyznačuje najväčšou motivačnou silou.

Bez dostatočného patričného rozlíšenia hodnôt a hodnotových orientácií opätovne zanedbávame tú skutočnosť, že orientácia subjektu na jednotlivé hodnoty, okruhy hodnôt, jej parciálne hodnotové orientácie majú raz takú a inokedy odlišnú motivačnú silu a, pravda, tiež odlišný význam, funkciu, dôsledky a pod. Tieto odlišnosti, rozdielne postavenie iba z veľmi malej časti, a preto nedostatočne zachytíme púhym usporiadaním hodnôt či hodnotových orientácií do tradičného hodnotového rebríčka.

2.2. *Problém sfér prejavov a komplementarity skúmania*

Hodnotové orientácie sa často skúmajú výlučne cez vedomie a vyvodzujú sa „absolútne“ závery. Parciálne sa tak nezdôvodnene povyšuje na komplexné.

V problematike hodnotových orientácií považujeme za rozhodujúci vzťah medzi hodnotovými orientáciami a činnosťou subjektu. Celkove platí, že tento vzťah je zreteľný, že teda hodnotové orientácie vplývajú na činnosť daného subjektu. Súlad hodnotových orientácií a činnosti je z hľadiska osobnosti cenný najmä vtedy, keď je dosahovaný na vyššej úrovni a v životných oblastiach prvoradej dôležitosti. Parafrázujúc myšlienku V. A. Jadova [Jadov a kol. 1979 : 192], takýto súlad možno dosahovať jednak aktívnou stratégiou, cestou pripodobňovania činnosti k existujúcim hodnotovým orientáciám, jednak stratégiou pasívnou, teda cestou zníženia úrovne

hodnotových orientácií na úroveň faktickej činnosti. V mnohých konkrétnych prípadoch, ako sme už mali možnosť vidieť, je však vzťah medzi hodnotovými orientáciami a činnosťou oslabený. Stretávame sa teda potom nielen s takými hodnotovými orientáciami, ktoré sa premietajú do činnosti, ale aj s inými, pre ktoré to neplatí. Na „druhej strane“ nachádzame činnosti, ktoré sú spoludeterminované hodnotami subjektu, ale aj iné činnosti, ktoré sú vyvolané k životu bez veľkého ohľadu na hodnotové orientácie subjektu a neraz priam napriek a proti nim.

V tejto súvislosti však pamätajme — aby naše očakávania neboli neprimerané — na Jadovovu myšlienku [Jadov a kol. 1979 : 176], podľa ktorej hodnotové orientácie a ďalšie vyššie umiestnené dispozície určujú skôr smer istej všeobecnej „osi“, tendencie činnosti, než smer a podobu jednotlivých aktov činnosti.

Hodnotové orientácie sa prejavujú vo vedomí a v činnosti. To sú ich dve základné sféry prejavov. Presnejšie formulujúc, niektoré hodnotové orientácie sa prejavujú vo vedomí, niektoré zasa v činnosti a niektoré zároveň vo vedomí i v činnosti. To potom vedie k tomu, že zo skúmania vedomia nevieme presne vyvodíť, ako sa zistené orientácie prejavujú či prejavia v činnosti, a naopak, na základe skúmania činnosti zasa nedokážeme presne posúdiť, nakoľko sú zistené orientácie zakotvené aj vo vedomí konajúceho subjektu.

Maximalistickou požiadavkou je komplementárne a synchrónne skúmať hodnotové orientácie jednak cez vedomie a jednak cez činnosť. Minimálnou požiadavkou, ktorú možno splniť okamžite a „bez prípravy“, je upozorňovať na limitácie, ktoré sú vlastné tomu bádatelskému a výskumníckemu prístupu, kde sa hodnotové orientácie „vidia“ a zisťujú prevažne či dokonca výlučne cez vedomie.

3. Problémy viažúce sa k správaniu osobnosti a k jej sociálnemu zaradeniu

3.1. *Problém rolovej štruktúracie*

Neraz zabúdame, že jednotlivec so svojou hodnotovou orientáciou nie je monolitom, ale že táto jeho hodnotová orientácia je spravidla štruktúrovaná, diferencovaná. Treba upozorniť prinajmenšom na jednu podobu tejto štruktúrovanosti, a to podľa vykonávaných sociálnych rol. Tak ako je jednotlivec spravidla nositeľom viacerých sociálnych rol — a to aj viacerých rol neokrajových — tak je spravidla aj jeho hodnotová orientácia viac alebo menej štruktúrovaná.

Požiadavky marxistického humanistického prístupu vyžadujú vychádzať z filozofickej predstavy zásadne jednotnej, celistvej osobnosti. To ale neznamená, že by sme nemali popri takých konkrétnych prípadoch, kde jednotlivec uplatňuje v rôznych svojich rolách hodnotovú orientáciu diferencovane, pritom primerane a v zásade celistvo, vidieť aj iné prípady (početnejšie alebo zriedkavejšie), kedy dochádza až k ostrej parcelácii hodnotovej orientácie osobnosti podľa vykonávaných sociálnych rol. (Pozri napr. [Brožík 1976 : 100], Aruťuňan [Obraz 1979 : 55—56]).

3.2. *Problém sociálneho začlenenia a skupinových noriem*

Spravidla dostatočne nezohľadňujeme (občas preto, že na to zabúdame, zväčša však z dôvodu menšej náročnosti) tú skutočnosť, že jednotlivec koná ako zaradený člen istej kolektivity. Potom ale tie teoretické či výskumnícke koncepcie, ktoré takto postupujú, majú obmedzenú platnosť, keďže sú založené na silne zjednodušenom — vyjadrenom či zamlčanom — predpoklade.

Pri riešení tejto otázky sa žiada skúmať predovšetkým objektívne spoločenské zaradenia jednotlivcov. Tie totiž vysvetľujú z veľkej časti genézu individuálnych hodnotových orientácií, t. j. vznik a formovanie toho, čo títo ľudia *chcú*. Mnohí autori v tejto súvislosti vyzdvihujú najmä význam mikroprostredia: napríklad Aruťuňan [Obraz 1979], Pogosjan [Obraz 1979], [Aleksejeva 1980], [Blinov — Titma 1985]. Zároveň však sociálne začlenenie vysvetľuje aj to, ako títo ľudia konajú *musia*.

Ponúkajú sa aj iné možnosti, ako postupovať pri riešení uvedeného problému. Medzi tieto možnosti patrí skúmanie skupinových hodnôt a noriem, skúmanie referenčných skupín, referenčných prostredí a pod. Nazdávame sa, že menovite skúmanie platných, prijímaných *skupinových noriem* býva podceňované a skúmanie individuálnych hodnotových orientácií zasa preceňované. Aktuálne individuálne správanie je totiž, zdá sa, v rozhodujúcej miere určované s ohľadom na platné skupinové normy, a to často i vtedy, keď tieto skupinové normy nie sú v plnom súlade s vlastnou individuálnou hodnotovou orientáciou. Je to čiastočne tiež problém konformity, a to najmä konformity tzv. vonkajšej. Ako uvádza G. A. Pogosjan, „... osobnosť nemusí byť nositeľom hodnôt kolektívu, ale pritom sa môže impulzívne pridŕžovať skupinových noriem v správaní. V takých prípadoch hovoríme o konformnom správaní...“ [Obraz 1979 : 45]. Jednotlivci tu nepresvedčene prispôsobujú svoje správanie vonkajšiemu tlaku, požiadavkám okolia a pod. Jednou z podôb alebo súčasťou takéhoto mimikri je tiež verbálny konformizmus: jednotlivci chcú ukázať, že vedia, „čo sa patrí“, aké hodnoty sa v danom prostredí „nosia“. Takto vyzdvihované hodnoty slúžia na udržanie vlastného priestoru, na zlepšenie dojmu a prípadne až ako súkromná falošná ideológia.

Pravda, z hľadiska skúmania osobnosti možno proti takejto reklame, ktorú robíme skupinovým normám, namietat prínajmenšom nasledovne: nevedno, aká je ich dosažnosť, nevedno, či vplyv skupinových noriem na jednotlivca zostane takpovediac časovo a miestne uzavretý, alebo či bude svojim významom ďalekosiahlejší, čo by znamenalo, že normy danej skupiny ovplyvnia jednotlivca aj pre jeho pobyt v inom prostredí a po opustení skupiny. Táto námietka má svoje zdôvodnenie; hlbšiu odpoveď na danú otázku ponechávame tu otvorenú. Ale v iných prípadoch, kedy v popredí je úloha charakterizovať isté prostredie, istú skupinu — a to je úloha, s ktorou by sa sociológ mal stretať častejšie — v týchto prípadoch sa zdá byť skúmanie skupinových noriem veľmi vhodnou cestou. Iba ťažšia zachytiteľnosť skupinových noriem môže vysvetliť ich časté opomínanie v porovnaní s individuálnymi hodnotovými orientáciami. Neprihovárame sa za úplnú zmenu centra pozornosti; prihovárame sa za jej adekvátnejšie rozloženie.

3.3 *Problém organizácie*

Pred každým sociálnym systémom neustále stoja isté úlohy, ktoré treba plniť, a otázky, ktoré treba riešiť. Tieto úlohy sú vytvárané dynamikou samotného systému a intervenujúceho spoločensko-prírodného prostredia. Delba týchto úloh zodpovedá delbe činností. Keďže úlohy a príslušné činnosti treba plniť, naozaj je jednoduchšie, ak ľudia *chcú* robiť to, čo robiť majú alebo musia. Ak sa to ale tak nedá „zariadiť“, potom pre sebazáchovu a fungovanie systému (rodiny, podniku, spoločnosti...), je potrebné, aby sa robilo to, čo sa urobiť má a musí, aj keď sa to robiť nechce. Tak je to potrebné, pravda, vtedy, keď nevidíme, nechceme či nemôžeme dosiahnuť iný rámec možností a rozhodujeme sa daný systém udržiavať a zlepšovať. Uvedená situácia je v skutočnosti komplikovanejšia tým, že spravidla existujú diferencie v názoroch na to, čo sa urobiť „má a musí“.

Prejavmi organizácie sociálneho sveta na jeho rôznych úrovniach sú teda delba úloh a činností, rôzne mechanizmy výberu a priradovania, teda spájania istých jednotlivcov s istými činnosťami, ďalej platné systémy podnecovania, vedenia a donucovania plniť dané úlohy, systémy kontroly a systémy sankcií a, pravda, integrácia toho všetkého. V časoch akcelerujúcej sociálnej dynamiky a vysokého stupňa delby práce nemožno zdôvodnene očakávať, že hodnotové orientácie budú neporušene vyrastať na báze tradícií a že celoživotné konanie bude radostným refazcom bezproblémového uskutočňovania vlastných hodnotových orientácií. V mnohých konkrétnych prípadoch prevažuje vonkajšia determinácia činnosti v podobe priamych

či nepriamych príkazov, donucujúco pôsobiacich neosobných požiadavok a pod., život je naplnený osobne či neosobne koncipovanými povinnosťami, ktoré neraz pociťujeme ako cudziu silu. Neraz ale práve pri plnení povinností — voči rodine, voči práci či kolektívu, voči národu či spoločnosti — učíme poznávať, čo je naozaj dôležité, čo si treba vážiť, čo je teda „hodnotou“ — aj keď plnenie takýchto povinností nie vždy je činnosťou radosťou a nie vždy sa tiež „opláca“. Takým spôsobom jednotlivcami vyznávané hodnoty nie sú nevyhnutne iba tým, čo musí v dôsledku tlakov reality ustupovať, ale sú aj tým, čo sa v dôsledku týchto tlakov vytvára a pretvára.

To je dielči kontext problematiky hodnotových orientácií. Jediná metodologická direktíva, ktorú z tohto vyvodzujeme, je požiadavka byť si pri skúmaní hodnotových orientácií vedomí uvedených súvislostí a zohľadňovať ich.

4. Problémy viažúce sa k procesu skúmania hodnotových orientácií

4.1. *Problém sémantický*

Respondentom predkladáme isté stimuly, „hodnoty“ na to, aby ich posúdili, uviedli ich dôležitosť, význam, žiadúcnosť, svoje aspirácie voči nim a pod. Pritom je veľmi pravdepodobná tá možnosť, že respondenti „rozumejú“ týmto stimulom rozlične, tak, že do nich vkladajú rozličný obsah a význam. Tieto odlišnosti majú sčasti individuálne značenie (sú dôsledkom individuálnych skúseností a pod.) a sčasti značenie sociálne (chápanie pojmov typické pre isté skupiny a prostredia, kolektívna skúsenosť). „Výklad sémantického obsahu niektorých hodnôt môže byť u jednotlivých skupín mládeže odlišný. Potom fakty o zhodnosti v posudzovaní významu hodnôt môžu byť viac či menej metodickým artefaktom, daným odlišným chápaním vnútorného obsahu hodnôt“ [Holda-Čermáková 1980 : 420]. Nebezpečenstvo rozdielneho obsahového chápania „hodnôt“ respondentmi vzrastá najmä vtedy, keď skúmame hodnotové orientácie iba na veľmi všeobecnej úrovni, kde existuje väčší priestor pre odchylnosti.

Problém možno v niektorých výskumoch zmenšiť tým, že štandardizujeme význam používaných stimulov tak, aby „naše“ chápanie bolo zrejme všetkým respondentom. Náročnejšou, ale širšie použiteľnou a tiež správnejšou cestou je ponechať individuálne chápania stimulov, „hodnôt“, ale zároveň zistiť, zachytiť tieto individuálne významy. V tejto podobe je riešenie zrejme spojené tiež s už spomenutou požiadavkou viacúrovňového prístupu.

4.2. *Problém kontextu*

Skúsenosti ukazujú, že posudzovanie jednotlivých „hodnôt“ či skupín „hodnôt“ sa líši podľa toho, v akom kontexte sa skúmajú. Zaujímajúc sa potom o istý okruh hodnôt, môžeme získať od prípadu k prípadu rozličné výsledky, a to i vtedy, keď skutočný „status“ týchto hodnôt je konštantný.

Uvažovať možno zrejme aspoň o dvoch možnostiach, ako zmenšovať tento nežiadúci vplyv. Vplyv kontextu by bolo možné zmenšovať výberom vhodného, „netendenčného“ a „nekričiaceho“ kontextu. Pravda, neraz nevedno, kde takýto kontext vôbec nájsť; inokedy zasa je nám kontext jednoznačne zadaný výskumnou úlohou. Nežiadúci vplyv kontextu by sa dal ďalej čiastočne neutralizovať istou štandardizáciou používaných kontextov.

4.3. *Problém proklamativnosti*

Pre respondentov je výskum hodnotových orientácií súčasťou sociálneho sveta, pričom ich skúsenosti neraz hovoria, že v tomto svete sa nezaobídu bez masiek a kamuflovania. Ak mu v tom nejakým spôsobom nezabránim, sociálny subjekt — a to sa

už netýka iba respondentov, jednotlivcov — nás často „nepúšťa“ k sebe, drží si nás „na dištanc“, ukazuje sa nám z tej lepšej stránky. Skôr než „aký je“ ukazuje „aký by mal byť“ či „aký by chcel byť“. Preto neraz — vedome či podvedome — neuvádza svoje skutočné hodnotové orientácie, ale ich skresľuje. Do hry vstupuje už spomínaný verbálny konformizmus; sociálny subjekt proklamatívne deklaruje, manifestačne sa prihlasuje k takým orientáciám, o ktorých si z nejakého dôvodu myslí, že je vhodné sa k nim vo výskume (a prípadne aj mimo výskumu) prihlásiť. Môže sa v tomto zmysle nechať viesť ohľadmi na výskumníka, ohľadmi na svoje sociálne prostredie či asociáciami kádrového dotazníka.

Uvedieme aspoň jednu ilustráciu. Pri spomínanom výskume hodnotových orientácií a postojov študentov FF UK v Bratislave a taktiež v inom prieskume hodnotových orientácií mládeže uskutočnenom v rámci diplomovej práce [Rypák 1984] bola jedna z otázok zameraná na to, ako mladí ľudia posudzujú vlastníctvo vecí, ktoré, ako sa hovorí, „letia“. Hoci je dobre známe, že zhaňanie takýchto vecí zaberá veľkú časť energie veľkej časti mladých ľudí, verbálne sa stretlo takéto zameranie s prakticky jednoducho a rýznym odmietnutím. Skrátka, to, čo sa považuje za normálne a žiaduce robiť („tak to kážu naše skupinové normy a „zákony““), to je neslušné, trapné a „malomeštiacke“, ak sa to priamo nazýva a priznáva či verbálne vyzdvihuje. Bolo by potom ale výskumníčkou chybou, keby sa takéto a podobné masky neprehliadli a keby sa príslušné dekoratívne orientácie chápali ako orientácie skutočné. Žiaľ, takáto dekoratívnosť nie je vždy natoľko zjavná a prehľadnuteľná, ako je to v uvedenom prípade.

Je len prirodzené, že uvádzané problémy a „činitele nedostatočnosti“ sa vo výskumnej praxi môžu tiež kombinovať, vystupovať spoločne, a tak zhoršovať výsledok, ktorým sú výskumné zistenia o hodnotových orientáciách, zovšeobecňujúce tvrdenia či návrhy sociotechnických opatrení. Toto sa nielen *môže* stať, ale neraz sa aj skutočne stáva.

Bolo by ilúziou myslieť si, že jednoduchým poukázaním na niektoré možné zdroje nedostatkov sa všetky problémy vyriešia. Na zlepšenie bádateľskej a výskumníckej praxe do budúcnosti treba v prvom rade nájsť pozitívne odpovede, riešenia existujúcich problémov. Keďže zdôvodnene možno očakávať, že tieto nové riešenia budú vo všeobecnosti náročnejšie než dnešné postupy, budú ťažko prechádzať sitom prinajmenšom niektorých, aspoň dnes uplatňovaných požiadaviek na odbornú a vedeckú prácu. To môže potom sťažovať prekonávanie nedostatočných riešení. Veď i dnes už vidíme, že neraz sa zmierujeme s nejdňm nedostatkom výskumníckej koncepcie, keď narážame na tvrdý strop, daný raz časovými obmedzeniami spojenými s postupmi pri samotnom zbere primárnych údajov (napr. pri rozhovore), inokedy daný rozlišovacou schopnosťou respondentov, finančnými možnosťami výskumu, termínovými požiadavkami zadávateľa a pod.

Pri uvádzaní identifikovaných problémov, ktoré možno chápať ako aktuálne či potencionálne zdroje chýb a nedostatkov vo výskumoch hodnotových orientácií, sme sa usilovali všade tam, kde to bolo v našich silách, nájsť, sformulovať a uviesť aj pozitívne riešenie, aspoň vo všeobecnejšej polohe. Zostáva ale dosť aj takých prípadov, kde ešte dnes nevieme urobiť ani povedať viac, než poukázať na možný zdroj nedostatočnosti. Pozitívne riešenia tu snáď ešte väčšmi než inde čakajú na nápady, diskusiu a experiment.

Literatura

- Aleksejeva, V. G.: *Mesto cennostnyh orientacij v postrojenii tipologii ličnosti*. Sociologičeskije issledovanija 1980, č. 1.
Aleš, M.: *Bude nás ubývať? Tvorba 1984*, č. 11.
Blinov, N. M. — Titma, M. Ch.: *Nravstvennyje orientacii sovetskoj molodeži*. Sociologičeskije issledovanija 1985, č. 1.

- Borowicz, R.: *Struktura wartości młodzieży*. In: *Sociologia wychowania*. Acta Universitatis Nicolai Copernici. Toruń 1982.
- Brožík, V.: *Marxistická teória hodnotenia*. Bratislava, Pravda 1976.
- Fronková, V. — Brožík, V.: *Rozvoj životných potrieb a hodnotových orientácií v podmienkach budovania rozvinutej socialistickej spoločnosti*. Bratislava, VÚŽÚ 1979.
- Grác, J.: *Pohľady do psychológie hodnotovej orientácie mládeže*. Bratislava, SPN 1979.
- Hirner, A. — Krivý, V. — Schenk, J.: *Možnosti optimalizácie sociálnej kontroly v socializmom výrobnom podniku*. Sociológia 1974, č. 4.
- Holda, D.: *Metodologické problémy sociologických výskumů mládeže*. Sociológia 1976, č. 5.
- Holda, D. — Čermáková Z.: *Sociologický výzkum hodnotových orientací*. Sociologický časopis 1980, č. 1.
- Holda, D. — Čermáková, Z.: *Analýza metodiky výskumu hodnotových orientací*. Sociologický časopis 1980, č. 4.
- Jadov, A. V. a kol.: *Samoregulacija i prognoziranje socialnog povenenja ličnosti*. Leningrad, Nauka 1979.
- Krivý, V.: *Hodnotenie a činnosť*. Sociológia 1984, č. 4.
- Krivý, V.: *Hodnotové orientácie a postoje študentov FF UK*. Výskumná správa. Bratislava, FF UK 1985.
- Kuśnierski, S.: *Teoretyczne problemy propagandy i opinii publicznej*. Warszawa, PWN 1970.
- Marody, M. — Nowak, K.: *Wartości a działania*. In: *Studia socjologiczne* 1983, Nr. 4.
- Misztal, M.: *Wielowymiarowa analiza wartości*. *Studia socjologiczne* 1982, Nr. 1 — 2.
- Obraz žizni i cennostnyje orientacii ličnosti*. Jerevan, IAN 1979.
- Ossowski, S.: *Konflikty niewspółmiernych skal wartości*. In: *Z zagadnień psychologii społecznej*. Warszawa, PWN 1967.
- Rypák, J.: *Hodnotová orientácia mládeže. Autoritatívne zdroje. Prieskum*. Diplomová práca. Bratislava, FF UK 1984.
- Socialističeskaja sistema cennostej i povsednevnaja kultura*. Sociologičeskije issledovanija 1981, č. 2.

Резюме

В. Кривы: К теоретико-методологическим вопросам изучения ценностных ориентаций личностей

Результаты исследований ценностных ориентаций заставляют нас задуматься над их валидностью. Напрашивается вопрос, не являются ли многие исследовательские выводы скорее методологическим артефактом, чем правдивым отражением действительности. Существующие недостатки многократно обусловлены. В работе отмечаются некоторые открытые проблемы теоретического или методологического характера.

1. Проблемы, относящиеся прямо к ценностям и ценностным ориентациям. 1.1. Проблема разнородности. Ценности с точки зрения, которая нас интересует в работе, являются тем, на что ориентируется социальный субъект как нечто важное, значимое. Ценности, выступающие в жизни индивидов, групп и обществ, не являются однородными, позволяющими отразить их на одном и том же континууме, они разнородны. Следовательно, их все нельзя сопоставлять прямо, непосредственно, в смысле их высшего или низшего размещения. 1.2. Проблема иерархичности. Существующие ориентации проявляются одновременно на нескольких уровнях всеобщности и это необходимо учесть при их изучении. 1.3. Проблема многомерности. Ценностные ориентации представляют многомерные факты. Не принимая это во внимание, мы тем самым обедняем познание внутреннего богатства явлений. 1.4. Проблема валентности. Валентность ценности мы понимаем в работе как требуемое количество данной ценности. Уровень размещения (очередность) ценностей и валентность представляют два взаимодополняющихся аспекта ценностной действительности. Желательно отразить оба аспекта. 1.5. Проблема целостности и скоплений. Значение частных ориентаций состоит не только в том, какой является каждая из них сама по себе; их значение неизбежно определяется также конкретным соединением с другими ориентациями субъекта. До сих пор мы слишком часто выдергиваем отдельные ценности и частные ценностные ориентации из их естественных структур, в которые они вставлены у социальных субъектов. Нашей целью как раз должно быть познание естественных структур вместе со скоплениями ценностей, которые в них созданы и с доминирующими ценностями, занимающими здесь ведущее положение. 1.6. Проблема механизмов выживания. Выживание определенных ценностей и ценностных ориентаций осуществляется прежде всего двумя способами: а) в увязке с их объективной важностью, значимостью, б) сложность реализации определенной потребности ведет к росту ее испытываемого значения. Различение является важным особенно в связи с объяснением установленных в ходе исследования фактов.

2. Проблемы, связанные с отношением ценностной ориентации и деятельности. 2.1. Проблема мотивационного воздействия. Отношение между ценностной ориентацией, мотивацией и деятельностью нередко упрощается: каковы выдвинутые ценности, такова мотивация и такова же деятельность. В действительности же лишь в некоторых случаях мотивационная сила определенных ценностных ориентаций является сравнительно непосредственной, сиюминутной и явной. Поэтому необходимо и понятийно различать ценности с большей и меньшей мотивационной силой. 2.2. Проблема сфер проявлений и взаимодополняемости исследований. Ценностные ориентации проявляются в сознании и в деятельности. На основе изучения сознания мы не умеем точно определить, каким образом установленные ориентации проявляются или проявятся в деятельности, и наоборот, на основе изучения деятельности мы не способны точно определить, насколько установленные ориентации зафиксированы также в сознании действующего субъекта. Максималистским требованием является взаимодополняющееся и синхронное изучение ценностных ориентаций как посредством сознания, так и посредством деятельности.

3. Проблемы, относящиеся к поведению личности и к ее отношению к определенной социальной категории. 3. 1. Проблема структуры в зависимости от ролей. Мы подчас забываем, что индивид со своей ценностной ориентацией не является монолитом. Он является носителем нескольких социальных ролей и поэтому и его ценностная ориентация в известной мере структурирована. 3.2. Проблема отношения к определенной социальной категории и групповых норм. Необходимо учесть тот факт, что индивид выступает как член определенной общности. Объективная общественная категоризация индивидов во многом объясняет формирование того, что хотят эти люди, а также того, как следует себя вести этим людям и как они должны себя вести. Больше внимания, чем до сих пор, необходимо уделять групповым нормам: дело в том, что индивидуальное поведение в значительной мере определяется действующими групповыми нормами. 3.3. Проблема организации. Вследствие организации социального мира во многих конкретных случаях деятельности преобладает внешняя детерминация деятельности, жизнь наполнена обязанностями и пр. Но часто именно при выполнении обязанностей мы учимся познавать, что является поистине важным, т. е. что является ценностью.

4. Проблемы, относящиеся к процессу изучения ценностных ориентаций. 4.1. Семантическая проблема. Опрашиваемые часто поразному «понимают» называемые стимулы («ценности»), вкладывают в них различные содержание и значение. 4.2. Проблемы контекста. Оценка называемых ценностей находится под влиянием контекста, в котором они изучаются. 4.3. Проблема прокламативности. Социальный субъект иногда не приводит свои действительные ценностные ориентации, а называет определенные декларативные ориентации.

Приведенные проблемы и «факторы недостаточности» могут также комбинироваться в исследовательской практике, еще ухудшая тем самым полученный результат.

Summary

V. Krivý: On Theoretico-methodological Issues of the Research into Value Orientations of Personalities

The results of value-orientations research makes us ponder over their validity. The question may arise whether quite a number of research findings are not a methodological artifact rather than a true reflection of reality. The existing deficiencies are conditioned by a number of factors. In the present paper, attention is focussed on some open problems of a theoretical and methodological nature.

1. Problems directly related to values and value orientations. 1. 1. Problem of heterogeneity. From the aspect advocated in this paper, values are that to which the social subject is oriented as to something of importance, of significance. Values as they manifest themselves in the life of individuals, groups and societies are not homogeneous, enabling us to grasp them in a single, identical continuum: they are heterogeneous. Hence it follows that they cannot be directly, immediately compared in the sense of their higher or lower position. 1.2. Problem of hierarchization. The existing orientations manifest themselves on more levels of generality simultaneously; this must also be taken into account in their study. 1.3. Problem of multidimensionality. Value orientations represent multidimensional realities. Any disregard of this fact would result in a curtailed knowledge of the inner richness of the phenomenon. 1.4. Problem of valency. The value valency is conceived here as the required quantity of the given value. Consequently, the respective position (order) of values and valency represents two complementary aspects. 1.5. Problem of wholeness and clusters. The relevance of partial orientations does not consist only in what each of them is in itself; their significance is inevitably co-deter-

mined by their particular interconnection with the subject's other orientations. So far, individual values and partial value orientations have much too often been extracted from their natural structures in which they have been embodied in the social subjects. Our ultimate aim should be the cognition of natural structures together with value clusters formed within their framework and with dominant values occupying the foremost position. 1.6. Problem of preference mechanisms. The preference for certain values and value orientations is usually realized in two ways: a) in reference to their objective significance, contributiveness; b) the impeded realization of a certain need leads to an enhancement of its experienced significance. The distinction is particularly relevant in relation to the interpretation of research findings.

2. Problems connected with the relation between value orientation and activity. 2.1. Problem of motivational impact. The relation among value orientation, motivation and activity is often simplified: both motivation and activity are considered as corresponding to the values preferred. In reality it happens rather rarely that the motivational force of certain value orientations is relatively direct, immediate and evident. Hence it is necessary even on the conceptual level to distinguish between values with a greater and lesser motivational force. 2.2. Problem of the spheres of manifestation and complementarity of research. Value orientations manifest themselves in consciousness and in activity. The study of consciousness does not allow us exactly infer how the ascertained orientations are or will be manifesting themselves in activity; on the other hand, it is impossible on the basis of studying activity exactly to assess the measure in which ascertained orientations are anchored in the consciousness of the active subject. A maximalist postulate is the complementary and synchronous study of value orientations through consciousness on the one hand, and through activity on the other.

3. Problems connected with the behaviour of the personality and his/her social position. 3.1. Problem of the structure of roles. We tend to forget that the individual with his/her value orientation is no monolith. Being the bearer of multiplex social roles, his/her value orientation is, to certain extent, structured. 3.2. Problem of the social position and group norms. It is necessary to take into account that the individual acts as a member of a certain collectivity wherein he occupies a given position. The individuals objective social positions in many respects elucidate the formation of what these people want, but also how these people should and must act. More attention should be devoted to group norms than has been the case hitherto: actual individual behaviour is in fact significantly determined with regard to valid group norms. 3.3 Problem of organization. In consequence of the organization of the social world, in many particular cases of activity it is the external determination of activity that prevails, life is overflowing with duties, etc. Frequently, however, just in fulfilling our duties we learn to distinguish what is really important, i.e. what is value.

4. Problems connected with the process of value-orientations research. 4.1. Semantic problem. Respondents often „understand“ the presented stimuli („values“) in a different way, ascribing to them a different content and meaning. 4.2. Problem of the context. The appreciation of the presented values is influenced by the context in which they are studied. 4.3. Problem of proclamativeness. The social subject sometimes does not introduce his/her actual value orientations but avows certain decorative orientations.

In research practice the problems and „deficiency factors“ referred to above may also combine, thus further deteriorating the result.

Výzkum životní úrovně patří dlouhodobě jak v sociologii, tak v ekonomii k nejfrekventovanějším tématům. Přes zdánlivou vyčerpanost námětu, k němuž jako by již nebylo co dodat s výjimkou registrace měnící se skutečnosti, se v současné době tyto otázky vysoce aktualizují. Stať je pokusem o teoreticko-metodologickou argumentaci objektivně vyvstávající potřeby posunu akcentu sociologického výzkumu v této oblasti. Jako každý inovační podnět je diskusní, řadu otázek pouze naznačuje či otevírá. Rozšíření kontextů a horizontů by však mohlo stimulovat zaměření dalšího výzkumu těchto společensky závažných a politicky citlivých otázek.

Příčiny aktualizace problému

První skupina podnětů souvisí s vnitřním vývojem vědeckého poznání a jeho silící orientací na zkoumání aktuálních problémů výstavby rozvinuté socialistické společnosti. Tato orientace staví sociologii mnohem více než dosud před úkol zvládnout sociální procesy v jejich souvztažnosti s procesy ekonomickými. Akcent se přitom posouvá z chápání sociálních procesů jako efektů ekonomického vývoje k identifikaci a teoretickému zvládnutí mechanismů aktivní úlohy sociálních činitelů a sil v dynamizaci společenského reprodukčního procesu. (1) Rozhodujícím úkolem se stává nalézt transformaci obecně známého a přijímaného teoretického postulátu o dialektické souvztažnosti, jednotě i rozpornosti obou procesů do roviny konkrétních, vzájemně se podmiňujících i rozporných ekonomických a sociálních jevů.

Poznávací potřeby společnosti přitom zvyšují zájem o dlouhodobé vývojové perspektivy. Zkušenosti potvrzují, že prosazující se prognostická optika je nejen nezbytným, potřebným nástrojem poznání a řízení společenské skutečnosti, ale také účinným stimulem rozvoje sociologické teorie a metodologie. Nezbytnost pochopit souvztažnost ekonomických a sociálních činitelů v jejich dlouhodobé perspektivě podněcuje hlubší vidění probíhajících procesů i tvorbu nových indikátorů citlivějších vůči časovému faktoru.

Vytyčení úkolu intenzifikace národního hospodářství i celého společenského reprodukčního procesu vedlo ke zdůraznění úlohy subjektivních sil a stimulace žádoucí aktivity společenských subjektů vyššího řádu a jednotlivců. Praxí potvrzovaná nízká účinnost přijímaných opatření k posílení hmotné stimulace svědčí o tom, že při jejich konstrukci nebyl vzat v úvahu celý komplex ekonomických, sociálních i psychologických souvislostí; řídicí praxe zde nenalézá dostatečnou oporu ve vědeckém poznání.

V procesech rozdělování a směny se aktuálně koncentruje řada problémů, které snižují celkovou efektivnost ekonomického a sociálního rozvoje. Nedostatečně účinné prosazování socialistických principů a cílů v sociálním obsahu rozdělovacích procesů,

(1) Převaha zájmu o důsledky ekonomických změn je patrná u velké části široce rozvíjených sociologických témat. Například ve výzkumu sociálně třídní struktury jsou především studovány důsledky změn ve vlastnických vztazích a výrobních silách pro vývoj tříd a třídních vztahů. Vlastní mechanismy uplatňování vedoucí úlohy dělnické třídy, vývoj třídních a skupinových rozporů a jejich vliv na ekonomické mechanismy aj. zůstávají na okraji pozornosti. Ve výzkumu způsobu života je těžiště položeno na poznání změn v podmínkách života a vývoj sociálně třídní diferenciacce životních projevů; problém lidské aktivity, jejího společenského zaměření a stimulace se teprve začíná rozpracovávat.

stejně jako nedostatečně rozvinuté, neadekvátní oslabování aktivního zpětného vlivu spotřeby na výrobu představuje retardační prvky ve výrobních a společenských vztazích.

Neopominutelnou příčinou zvýšeného zájmu o problematiku hmotných podmínek života je konečně i to, že v mechanismech utváření životní úrovně a její diferenciacie se začínají prosazovat některé neočekávané procesy a jevy, s nimiž se věda i politika dosud nevyrovnávají, či vyrovnávají rozporně a kde je proto potřeba poznání zvláště naléhavá.

Vývoj hmotných podmínek života byl a je chápán jako spojovací článek ekonomického a sociálního rozvoje. Zvyšování hmotné úrovně uspokojování potřeb je sociální mírou efektivnosti ekonomického rozvoje, ekonomickým činitelem sociálního rozvoje i sociálním stimulem ekonomické dynamiky; je tedy průsečíkem obou rozvojových procesů. Zasazení problémů hmotných podmínek života do tohoto poznávacího kontextu však otevírá řadu nedorozumění teoreticko-metodologických otázek a odhaluje mezery i ve znalostech empirie. Chybí nám pojmy, termíny, datová báze pro hodnocení nových momentů probíhajících procesů.

Předložená stať proto nemohla aspirovat na komplexní postižení reálných změn v materiální základně lidského života a jejich sociálních souvislostí z nových úhlů pohledu; tento úkol je úkolem budoucnosti. Jejím cílem je argumentovat potřebu posunu poznávacího akcentu a naznačit jeho směr. Věcná argumentace, pokud je vůbec použita, má výrazně hypotetický charakter, je formulačně dosud nepropracovanou východiskovou hypotézou, nikoliv výsledkem výzkumu.

Dosavadní hodnocení a nové poznávací akcenty

Zásadní kvalitativní změny v oblasti hmotné životní úrovně pracujících v procesu socialistické výstavby již byly velmi podrobně prozkoumány a výsledky hodnocení jsou plně akceptovány teorií i praxí. V úsporném vyjádření rozhodujících tendencí lze tyto obecně přijímané závěry formulovat zhruba takto:

1. Rozvoj výrobních sil a celkové ekonomické vyspělosti socialistické společnosti vytvářel rostoucí hmotné zdroje, jejichž rozdělování, určené socialistickým charakterem výrobních vztahů, zajistilo — přes některé krátkodobé problémy — postupný růst společenské hmotné životní úrovně, společenské i osobní spotřeby. Dynamiku tohoto růstového procesu je možno doložit desítkami údajů o vývoji pracovních i sociálních příjmů, vybavenosti domácností, úrovni bydlení, o rozvoji sídelní sítě a její technické i sociální infrastruktury, o spotřebě různých druhů výrobků, o zdokonalování společenských podmínek pro fungování sféry zdravotnictví, školství, kultury, o stupni zabezpečení sociálních jistot. Pozitivní hodnocení dosažených výsledků samozřejmě neznamená, že jsou vyřešeny všechny problémy. Socialistická společnost plánovitě usiluje o další růst uspokojování hmotných potřeb, možnosti řešení však závisí na dynamice tvorby zdrojů.

Společensky řízená záměrná a plánovitá nerovnoměrnost vývoje s preferencemi dříve méně rozvinutých společenských tříd a vrstev vedla k dosažení vysokého stupně překonání sociálně třídních a třídně podmíněných nerovností v hmotných podmínkách života. V průběhu života jedné generace se kvalitativně změnily podmínky práce a života pracovníků v zemědělství, podstatně byly překonány nerovnosti mezi městem a venkovem, mezi českými zeměmi a Slovenskem, mezi příslušníky různých národů, národností a etnických skupin. Kvalitativně se změnilo společenské postavení žen. Řada rozdílů ještě přetrvává a na jejich vyrovnávání je nutno i nadále soustřeďovat pozornost společnosti.

Závěry o růstu společenské hmotné životní úrovně a výrazné vyrovnávací tendenci vyjadřují základní logiku společensky řízených změn, jejich dlouhodobě určující, převažující obsah.

V konfrontaci s každodenní zkušeností i prohlubujícím se teoretickým poznáním se však ukazuje, že daní za toto zobecnění je určité zjednodušení pohledu na zkoumaný problém. S rozvojem socialismu a obecným růstem možností společnosti se paradoxně otevírá prostor i pro další, společensky neřízené a často i neřiditelné procesy a jevy, jejichž pochopení a zvládnutí vyžaduje citlivější, hlubší vhled. V čem spočívají základní omezení převažujícího interpretačního přístupu k problémům životní úrovně?

Optika studia efektů makrospolečenských změn v životě lidí soustřeďuje zájem na společensky řízené činitele a souhrnné či průměrné (což je z hlediska obsažené sociální informace prakticky totéž) indikátory. Při hodnocení zdrojů životní úrovně se vychází z výsledků jednotlivých ročních plánovacích fází reprodukčního cyklu a jejich bilancí. Vývoj diferenciací je sledován v rozhodující sociálně třídě dimenzi; vnitrotržní a průřezové diferenciální dimenze zůstávají na okraji zájmu. Neodlišuje se dostatečně citlivě možnost od skutečnosti, hmotné podmínky života, nabídka, příležitosti od reálné úrovně uspokojování potřeb.

Zdokonalování teoreticko-metodologického interpretačního schématu se proto musí ubírat směrem ke

- komplexnějšímu postižení zdrojů a faktorů utváření hmotných podmínek života a jejich individuálního souběhu,
- docenění časového parametru, kontinuity tvorby hmotné životní úrovně, kumulace hmotných efektů v čase,
- zvýšení pozornosti vnitrosociálnímu absolutnímu rozpětí a reálné diferenciace kumulovaných efektů u jednotlivců, domácností i společenských skupin.

Ukazatele konečných sociálních efektů ekonomického vývoje musíme hledat v rovině dosažené úrovně uspokojování potřeb, naopak prostor hmotné stimulace pracovního výkonu je dán konfrontací hmotných možností a úrovně aspirací. Zvýšení citlivosti vůči těmto vzájemně spjatým, ale přece jen odlišným rovinám materiální báze lidského života otevírá problém adekvátnosti indikátorů dosaženého stavu i jeho vývoje.

Hmotné podmínky života a odvozené pojmy

Každá konkrétní lidská činnost zaměřená na uspokojování určitých potřeb je podmíněna společným výskytem řady objektivních (vnějších i vnitřních) podmínek. K vnějším podmínkám patří v první řadě disponibilní čas, prostředí, umožňující svými přírodními i sociálními kvalitami existenci člověka a výkon dané aktivity, a komplex disponibilních hmotných užitečných hodnot, které vystupují jako předpoklad, rámec, předmět či prostředek aktivity. K nim se připojují objektivně existující vnitřní, subjektové dispozice fyziologické i psychické. Nesouběžnost výskytu všech podmínek aktivitu modifikuje, případně znemožňuje. Existence osvojených vnitřních předpokladů (potřeb, zájmů, aspirací, vůle aj.) vyvolává cílevědomé úsilí o získání vnějších podmínek, naopak absence vnitřních předpokladů snižuje pravděpodobnost využití nabízených vnějších možností a příležitostí.

Tak jako neexistují konkrétní lidské aktivity bez hmotného zázemí a hmotných předpokladů, neexistují v tomto slova smyslu ani nemateriální potřeby. O nemateriálnosti, duchovnosti potřeb lze hovořit jen ve vztahu k jejich obsahu, nikoli ke způsobu jejich uspokojování. Žádnou z lidských potřeb, nevyjímaje nejsložitější a nejrozvinutější potřeby duchovních prožitků, nelze uspokojit bez materiálních předpokladů. Hmotnou determinaci uspokojování náročných duchovních potřeb nelze zjednodušeně vulgarizovat představou, že teprve nejrozvinutější úroveň hmotného zabezpečení vytváří podmínky pro duchovní potřeby. Tato představa byla mimo jiné mnohokrát vyvrácena historicky. Duchovní potřeby se rozvíjely a rozvíjejí

i při mnohem nižší úrovni hmotného vybavení; otázkou je míra jejich kultivace a sociální dosah. Na druhé straně je však zdokonalování hmotných podmínek existence společenského celku i jednotlivce obecným, dlouhodobě určujícím předpokladem kultivace celého systému potřeb a způsobů jejich uspokojování.

Věcně je komplex hmotných podmínek a předpokladů lidské aktivity velmi mnohotvarý. Patří k němu obecné podmínky existence subjektu aktivity, člověka jako biosociálního organismu (vzduch, voda, potrava, oděv, obydlí aj.) i specifické podmínky jednotlivých aktivit; přírodní prvky (převážně již však člověkem přetvořené) i užité hodnoty vyprodukované v procesu lidského přisvojování přírody prací; uchované výsledky minulé práce i aktuální produkt živé práce.

Soubor materiálních užitečných hodnot (včetně materializovaných hodnot duchovních), hmotné bohatství, z něhož lidské společenství nasycuje své potřeby a které také produktivní činností neustále obnovuje a pomaleji či rychleji rozšiřuje, je tedy přírodně historickým jevem bytostně společenské povahy. Jeho produkce a reprodukce je společenským procesem, neseným mechanismy dělby a směny činností a odrážejícím bezprostředně všechny základní rysy determinujícího vývojového činitele — způsobu výroby.

Stupeň rozvinutosti společenských výrobních sil přitom určuje celkovou (spolu s tím i průměrnou, typickou, charakteristickou) technickou úroveň, objemové a kvalitativní parametry hmotného fondu společnosti. Povaha výrobních vztahů odvozená od vlastnictví výrobních prostředků a zprostředkovaná třídními vztahy se projevuje v mechanismech a efektech rozdělování společenského bohatství, v jeho kvalitativní diferenciaci a v diferenciaci třídního, skupinového a individuálního podílu na něm.

Vazba mezi aktuálními systémovými charakteristikami a hmotným fondem společnosti je relativizována kontinuitou hmotných procesů. Dlouhodobá užitečnost mnoha materiálních statků je objektivní bází hmotné závislosti přítomnosti na minulosti. Dosažená úroveň hmotného bohatství společnosti je výsledkem minulé práce. Odráží však nejen minulost výrobních sil, ale také minulost výrobních poměrů, která přetrvává v distribuci tohoto kumulovaného společenského bohatství v sociálním i teritoriálním rozměru.²

Pro posouzení dynamiky a efektů společenského reprodukčního procesu potřebujeme tyto makrospolečenské charakteristiky hmotného bohatství. Odpovědi na otázku, jaké jsou příčiny či omezení, motivy určité struktury lidské aktivity, však musíme hledat v tom, jak se společenský souhrn hmotného bohatství sociálními mechanismy transformuje do rozdílného hmotného postavení společenských tříd, vrstev a skupin, do konkrétního subjektivně dosažitelného světa konkrétních lidí.

Konkretizované a individualizované hmotné podmínky života jednotlivce, či úsporněji vyjádřeno jeho *hmotná situace*, vyjadřují míru jeho hmotných životních možností, materiální předpoklady aktivity a současně i jeho relativní postavení vůči ostatním členům společnosti. Ve společenských systémech s polaritou antagonistických tříd odráží kvalitativně diferencovaná hmotná situace rozporné třídní postavení; se změnou sociálně třídní struktury a sblížováním tříd v socialistické společnosti se potlačují i třídní aspekty diferenciacie hmotné situace pracujících.

Vztah jednotlivce k prvkům hmotného světa může mít povahu objektivního, na subjektu nezávislého vystavení jeho účinkům (především vztah k přírodním prvkům životního prostředí), či vztah více či méně aktivního přisvojování, disponibility a individuálního vlastnictví. Jako determinanty lidské aktivity přitom vystupují vztahy objektivního vystavení a vztahy disponibility, nezávisle na tom, na jakém

(2) Časový faktor je vůbec jedním z neopominutelných aspektů vývoje hmotných podmínek života společnosti i jednotlivce. Efekty rozdělovacích, přerozdělovacích, směnných i spotřebních procesů se v čase kumulují, skládají či ruší. I malé stejnosměrné difference mohou v důsledku kumulace výrazně prohlubovat vnitrosociální rozpětí.

principu jsou tato užívací práva založena. Možnost disponovat osobním automobilem pro osobní potřebu ovlivňuje strukturu životních činností stejně, jde-li o automobil v osobním vlastnictví, v majetku rodičů či o služební vozidlo. Proto také hmotnou situaci, hmotné postavení jednotlivce definujeme tou částí společenského hmotného prostředí, která na jedince objektivně působí a která je v jeho dosahu, kterou může využívat k uspokojování svých potřeb.

Čím volněji jsou společenskými poměry vymezena dispoziční práva vůči některým hodnotám (čím více alternativních, legálních i nelegálních způsobů a možností užívání hodnot reálně existuje), tím méně je pro charakteristiku prostoru lidského života závažný rozsah *individuálního vlastnictví*. A naopak, závažnost individuálního vlastnictví jako právně či morálně sankcionovaného práva výhradního užívání pro vlastníka i společnost je tím menší, čím méně ekonomických a sociálních funkcí vlastnictví plní. V socialistické společnosti, která negovala možnost přeměny kumulovaného individuálního vlastnictví v soukromé vlastnictví výrobních prostředků s právem vykořisťování cizí práce, je obsahem vztahu osobního vlastnictví především užívací oprávnění. I v socialistické společnosti může však osobní vlastnictví plnit více funkcí: může se stát výrobním prostředkem reprodukcí elementů soukromé malovýroby, jako zdroj úroků z úspor a půjček se může stát prostředkem bezpracného zisku, může se stát předmětem soukromé směny, a tedy i přerozdělovacím nástrojem se společensky nekontrolovanými směnnými relacemi, je prostředkem tvorby spotřebních rezerv a zdrojem mezigeneračního (či jiného vnitrosociálního) přenosu rezerv i užívacích práv. Vývoj objemu, struktury a funkcí individuálního (osobního, popřípadě soukromého) vlastnictví je proto jednou z neopominutelných charakteristik hmotné situace jednotlivce i celého systému společenských vztahů.

Na rozdíl od hmotné a majetkové situace jednotlivce, která vyjadřuje potenci, možnost uspokojování potřeb, vyjadřuje pojem reálné *hmotné životní úrovně* míru zhodnocení dosažitelného hmotného potenciálu ve skutečné úrovni uspokojování potřeb. Odráží se v něm napětí mezi možností a skutečností, mezi možnostmi a schopnostmi individua tyto možnosti využít. Rozdíl mezi hmotnou situací a hmotnou životní úrovní je jedním z projevů subjektivního faktoru uspokojování potřeb. I když rozlišení potence od reálného uspokojení potřeby empirickými indikátory je někdy velmi obtížné, ne-li nemožné, samo analytické zdůraznění rozdílnosti obou rovin by mělo podněcovat hledání citlivějších metodologických přístupů.

Protože objem, rozsah, kvalita i struktura dosažitelných užitných hodnot se mění s růstem produktivní schopnosti společnosti (například také s růstem její schopnosti překonávat časoprostorové distance), je i předmětný rozsah pojmů hmotná a majetková situace i hmotná životní úroveň historicky proměnlivý. S rozvojem výrobních sil se prosazuje tendence k rozšiřování elementů hmotných podmínek života, v třídní antagonističtých společnostech samozřejmě při současném prohlubování kvalitativní diferenciace disponibilních užitných hodnot a prohlubování vnitrosociálního rozpětí. V socialistické společnosti probíhá zdokonalování hmotných podmínek života při výrazném zúžení diferenciačního pole a společenské regulaci životního minima i maxima.

V každém případě je však nutno věcný rozsah těchto pojmů vztahovat k hmotným podmínkám celého komplexu životních činností, včetně podmínek práce.⁽³⁾

Ekonomicky i sociálně určujícím prvkem hmotné situace je přitom konkrétní vztah k výrobním prostředkům, počínaje prostředky společenské výroby a konče prostředky malovýroby a naturální produkce.

Pojmy hmotná situace, majetková situace a hmotná životní úroveň tak představují

(3) Skutečnost, že se v další konkretizaci našich úvah speciálně podmínkami práce nezabýváme, není výrazem jejich podcenění. Jde však o specifický, velmi složitý problém, který vyžaduje samostatné zpracování.

tři odlišné, ale vzájemně spjaté pohledy na hmotné zabezpečení lidského života, jimiž se musíme zabývat při studiu hmotné determinace lidské aktivity i sociálních efektů ekonomického rozvoje. Pojmové odlišení těchto momentů je podmínkou odlišení jejich dosud směřovaných empirických indikátorů.

Elementy hmotné a majetkové situace v socialistické společnosti

Přestože užívané pojmy lze vztáhnout ke všem sociálně ekonomickým systémům, konkretizace jejich obsahu je podmíněna povahou sociálně ekonomického uspořádání společnosti i jeho dosaženou vývojovou etapou. Ve svých úvahách se proto omezujeme na naši společnost a pro ni charakteristický průběh procesu socialistické výstavby (zejména s praktickým potlačením soukromovlastnického hospodářského sektoru).

Hmotná situace jednotlivce(4) má dvě základní stránky, dva momenty: stránku objektivní, vnější společenské nabídky, společenských možností a zdrojů (včetně platných pravidel jejich rozdělování a zpřístupňování), a stránku individuální, tvořenou již přisvojenými a přisvojovanými hodnotami.

a) *Objektivní společenské faktory hmotné situace*

Rozhodující komplex elementů hmotné situace tvoří společenské faktory spolu s poměry upravujícími procesy rozdělování a přisvojování. Pro desagregaci a uspořádání tohoto komplexu bude teprve nutno nalézt vhodná třídící analytická hlediska. V současné fázi poznání je možno vyzvednout pouze jeho nejzávažnější věcné okruhy, k nimž patří

- kvalita přírodního prostředí, ovzduší, zdrojů pitné vody, půdy, produktivní, regenerační a rekreační schopnosti krajiny,
- kvalita sídelní struktury, její institucionální infrastruktury a komunikačních vazeb, včetně kvality způsobu bydlení,
- společenská nabídka pracovních příležitostí a pracovních podmínek, společenskými poměry vymezené způsoby získávání prostředků k životu,
- společenská nabídka spotřebních užitných hodnot, služeb a aktivit, včetně poměrů upravujících jejich rozdělování a směnu,
- společenská měnová, cenová a příjmová politika, pravidla a mechanismy rozdělování peněžních příjmů.

Obecná priorita přitom patří procesům a jevům, které zajišťují materiální předpoklady biologické reprodukce lidského rodu. Náléhavost problémů přírodního prostředí vzrůstá tím více, čím více vtahuje člověk přírodní prvky do procesu výroby a čím více je sekundárně procesem výroby ovlivňuje.

Analyticky je možno ve společenské nabídce hmotných podmínek života odlišovat věcné a hodnotové momenty. Pro úroveň uspokojování potřeb je rozhodující její *věcná stránka* (objem a kvalita produktu, rozvinutost sídel a dopravní sítě aj.), v níž je skryta průměrná společenská úroveň, průměrný spotřební standard a současně i vnitrosociální kvalitativní rozpětí, minimum a maximum i rozložení otevřených možností.

Skutečnost, že strukturu spotřebních fondů v jejich komplexnosti a variabilitě nelze věcně plánovat, vede někdy k přecenění vypovídací schopnosti hodnotových ukazatelů vývoje spotřeby.(5) Úroveň možného uspokojování potřeb je přitom

(4) Hovoříme-li o hmotné situaci jednotlivce, máme vždy na mysli jednotlivce jako člena samostatně hospodařící ekonomické jednotky domácnosti, v níž dochází ke sdružování a přerozdělování hodnot. V zájmu zjednodušení referenčního rámce však od vlivu přerozdělování v domácnosti zatím abstrahujeme, vrátíme se k němu v jiné souvislosti.

(5) Jestliže v oblasti osobní spotřeby lze ještě hodnotící základnu do určité míry

určena věcnými, kvalitativními stránkami, užitností té části společenského bohatství a aktuálního společenského produktu, která je určena pro spotřebu obyvatelstva. V případě společenské spotřeby jsou rozhodující nikoli užité zdroje, ale výstupní efekty obrácené k obyvatelstvu v podobě nabídky hodnot, služeb a aktivit.

Druhým závažným faktorem společenské nabídky je poměr mezi *naturálním rozdělováním* hmotných statků a hodnotami, které jsou definovány jako zboží a jsou *předmětem peněžní směny*. Bezplatné formy naturálního rozdělování umožňují lépe uspokojovat společenské potřeby a zájmy, usměrňovat tok užitných hodnot a služeb k určitým sociálním skupinám či teritoriím, určovat kvalitativní preference. Naturální rozdělování vytváří větší záruku skutečného uspokojování společensky uznávaných potřeb. Naopak využití směny ponechává větší prostor pro uplatnění zájmů, preferencí a diferencovaných možností spotřebitele; její sociální a diferenciační efekty je proto obtížnější společensky kontrolovat. Předností socialistické společnosti proto je, že uspokojování mnoha základních životních jistot, základních životních zájmů a potřeb občanů i rozvojových potřeb společenského celku vyjmula ze sféry směny. Lze také předpokládat, že dlouhodobá vývojová tendence bude směřovat k postupnému rozšiřování okruhu takto uspokojovaných potřeb.

Závažné důsledky pro utváření společenské hmotné nabídky má regulace *hodnotových a cenových relací* ve spotřební nabídce. Socialistické hospodářství využívá možnost systémem plánovaných, společensky regulovaných cen prosazovat sociální cíle, především sociální jistoty. V zájmu zajištění hodnotových bilancí je však nutno kompenzovat systém cenových dotací u zboží základní potřeby, především potravin, systémem luxusních přírážek u zboží relativně zbytného, tedy u velké části průmyslového spotřebního zboží. Narušení hodnotových a cenových relací vyvolává disproporce v orientaci spotřebitelského zájmu, zvyšuje dále tlak na spotřebu dotovaných hodnot, a naopak snižuje realizační možnosti průmyslových výrobků. Vývoj ekonomických mechanismů by měl spíše směřovat k postupnému sblížení obou struktur a k převedení společenských záruk do růstu kompenzačních sociálních příjmů.

Vzhledem k převažujícímu podílu směny na přenosu užitných hodnot ze sféry výroby do sféry spotřeby se i v socialistické společnosti stává klíčovým rozdělovacím mechanismem rozdělování a přerozdělování *peněžních příjmů*. Socialismu vlastní způsob obživy je obživa vlastní prací, především prací ve společenském pracovním procesu. Rozhodující část peněžních příjmů obyvatelstva plyne ze systému odměny za společenskou práci, v němž společnost usiluje o uplatnění principu odměny podle práce jako výrazu socialistického obsahu sociální spravedlnosti i jako prostředku hmotné stimulace pracovního výkonu. Klíčovým faktorem utváření hmotných podmínek života je proto dostatečná nabídka pracovních příležitostí pro všechno práce schopné a práci vyhledávající obyvatelstvo, stejně jako konstrukce mzdových soustav a utváření základních odvětvových, oborových a profesních mzdových relací, regulace průměrného příjmu a dynamiky jeho společenského růstu atd.

Doplňkový tok peněžních příjmů ze společenských fondů představují sociální příjmy, jejichž převahu tvoří nemocenské pojištění a důchodové zabezpečení (v zásadě rovněž odvozené od podílu na společenské práci) a systém společenské pomoci rodinám s dětmi. Rozhodující pro tuto oblast je zajištění trvalé dynamiky v souladu s růstem pracovních příjmů a průměrné hmotné životní úrovně společnosti.

Reálná distribuce peněžních příjmů obyvatelstva je dále ovlivněna mnoha přerozdělovacími procesy, z nichž sociálně nejzávažnější je přerozdělování v rodině jako základní hospodářské jednotce, dále přerozdělování mezi občany na soukromém trhu výrobků, služeb a získávání výhod a nelegální formy obohacování se na úkor spotře-

objektivizovat přepočtem na stálé ceny u srovnatelného sortimentu, v oblasti společenské spotřeby samotný růst nákladů nevypovídá o kvalitě uspokojování potřeb a není proto spolehlivým indikátorem vývojové tendence.

bitele, žadatele či na úkor společnosti. Pro utváření hmotné životní situace a diferenciaci hmotných životních podmínek jsou proto závažné i podmínky, které společnost vytváří pro individuální práci v její legální i nelegální formě, pro vstup na soukromý a společenský trh, s jakou účinností postihuje a omezuje nelegální formy obohacování aj.

Ekonomická a sociální politika socialistické společnosti sleduje ve vztahu ke společenské stránce hmotných podmínek života tři vzájemně spjaté cíle:

- přejímá komplexní zodpovědnost za zajištění všech hmotných podmínek lidské existence, struktury a objemu spotřebního koše, za rozvoj institucí poskytujících služby a zajišťujících péči o člověka; k tomuto cíli vytváří specifické nástroje plánovitého řízení celého společenského reprodukčního procesu,

- úsilím o dynamický rozvoj národního hospodářství a společenského produktu i o jeho optimální rozdělování vytváří podmínky pro trvalé zdokonalování hmotných podmínek a předpokladů lidského života, pro zvyšování společenského spotřebního standardu, pro růst hmotné životní úrovně,

- při rozdělování spotřebních fondů usiluje o dosažení sociální spravedlnosti v míře odpovídající možnostem socialistického společenského uspořádání; garantuje základní životní jistoty, překonává pozůstatky zděděných sociálně třídních nerovností a prosazuje diferenciační princip odměny podle práce a života podle zásluh; kontroluje přitom míru absolutního vnitrosociálního rozpětí v hmotných podmínkách života jednak trvalým zvyšováním životního minima, jednak regulací společensky tolerovaných forem luxusní spotřeby.

b) Individuální vlastnictví a disponibilita

Pokud se týká vlastněných a disponibilních hodnot, jde v našich podmínkách především o

- vlastnictví a disponibilitu užitnými hodnotami dlouhodobé spotřeby (především objekty základního a rekreačního bydlení a průmyslové výrobky dlouhodobé užitnosti),

- vlastnictví a disponibilitu výrobními a pracovními prostředky (půda, hospodářské objekty, užitková zvířata, zemědělské, stavební, dopravní stroje, nástroje aj.),

- vlastnictví a disponibilitu užitnými hodnotami vysoké směnné hodnoty, které vedle užitných funkcí představují rezervní hmotný fond (zlato, šperky, starožitnosti, umělecké předměty a jiné sbírky),

- rezervní peněžní fond, úspory a úroky z nich, hmotné závazky.

Užitné hodnoty dlouhodobé spotřeby tvoří relativně trvalý základ rozvoje aktivit a úrovně uspokojování potřeb. Pro jejich sociální funkce je závažný jednak způsob nabytí dispozičního práva, jednak jejich kvalita, míra užitnosti, možnosti, které pro život otvírají, současně i nároky na jejich údržbu a reprodukci. Vývoj vybavenosti a disponibility je dlouhodobě předmětem výzkumu, a i když v něm nejsou vždy doceněny kvalitativní a zdrojové aspekty, patří tato sféra životních podmínek k nejlépe prozkoumaným.

Závažnější jsou však ty prvky individuálního vlastnictví a disponibility, které mohou sehrát aktivní úlohu v tvorbě životní úrovně, především výrobní a pracovní prostředky, které se ve spojení s konkrétní prací stávají zdrojem užitných hodnot pro osobní spotřebu a v případě nadprodukce i pro směnu se všemi sociálně ekonomickými důsledky z toho plynoucími.

Peníze jako významný prvek majetkové situace ovlivňují hmotné možnosti v té míře, v jaké mohou být tržně realizovány, směněny za žádoucí užitné hodnoty. Kromě toho plní funkci spotřebních rezerv, v této funkci jsou však ovlivňovány měnovými pohyby. Spolehlivější hmotné rezervy představují užitné hodnoty vysoké směnné hodnoty, nepodléhající v čase znehodnocování. Řada z nich navíc prochází

v konkrétních výrobních a společenských poměrech sebezahodnocovacím procesem jejich směnná hodnota v čase narůstá.

Kumulované hmotné rezervy v peněžní i věcné formě jsou velmi závažnou složkou hmotné a majetkové situace, protože určují prostor možného spotřebního chování a potenciální kapacitu vnitrosociálního přerozdělování a přenosu hodnot, tedy hmotný zdroj intervenující do procesu rozdělování podle práce a hmotné pracovní stimulace. Sociální závažnost kumulovaných hmotných rezerv narůstá s růstem průměrné společenské hmotné životní úrovně, s rozšiřujícím se společenským bohatstvím. Nebyla však dosud doceněna ani politikou, což se mimo jiné projevuje v neexistenci potřebných empirických indikátorů a v minimální úrovni znalosti reálné diferenciaci.

Podobně jako u stránky společenské nabídky i v procesech individuálního přisvojování hodnot a jejich reálného využívání je primární fakt disponibility, sekundární zdroj užívacího práva. Otázka zdrojů vlastněných a disponibilních hodnot je však klíčová pro pochopení procesů vývoje a dynamiky hmotné situace i pro hodnocení sociálního obsahu společenských rozdělovacích procesů, je tedy závažným rysem panujících společenských poměrů. Má zřetelný sociálně třídní, politický obsah a závažné sociálně diferenciacní a ideologické i mravní konsekvence.

Stejně tak je z hlediska možností pro uspokojování potřeb rozhodující věcná, předmětná stránka užitnosti disponibilních hodnot, nikoli jejich hodnotové, cenové vyjádření. Hodnota disponovaných a vlastněných statků je však klíčová pro pochopení mechanismů utváření a reprodukce hmotné úrovně, a konečně například i pro účinnost hmotné pracovní stimulace. Výše pořizovacích nákladů určuje sociální parametry vybavovacího procesu, potenciální prodejní cena vlastněných hodnot je mírou hmotné jistoty a hmotných možností.⁽⁶⁾ Je nutno předpokládat, že rozpor mezi užitnou hodnotou a hodnotou, objektivně založený v přetrvávajícím zbožním charakteru socialistické ekonomiky a dále prohlubovaný subjektivismem v cenové tvorbě, má řadu důsledků pro úroveň hmotné spotřeby, spotřební orientaci i spotřební tlaky, které ovšem dosud velmi málo známe.

S rozšiřováním a kvalitativní i cenovou diferenciací spotřebního koše a s kumulací peněžních a jiných hmotných rezerv u některých skupin obyvatelstva závažnost hodnotového vyjádření objemu individuálního vlastnictví a disponibility jako sociálně ekonomického ukazatele silně vzrostla.

Zdroje a činitele utváření hmotné a majetkové situace

Utváření hmotné a majetkové situace každé domácnosti a jednotlivce je postupným kumulativním procesem, v němž hrají úlohu zejména tyto činitele:

- vnější zdroje, hmotné podmínky životního startu, soubor užitných hodnot a rezerv, které domácnost získává bez vlastního přičinění,
- orientace a výsledky vlastní přisvojovací, pracovní, směnné a spotřební aktivity, způsob využití společenských možností při získávání příjmových a naturálních hmotných zdrojů a způsob hospodaření s nimi,
- sociálně demografické (délka trvání manželství, počet a věk dětí, podíl ekonomicky aktivních osob aj.), zdravotní a další relevantní charakteristiky domácnosti a jednotlivce, včetně spotřební orientace a spotřebních aspirací,
- ekonomicky, územně a sociálně dostupná společenská nabídka směnných statků i služeb a statků ze společenských spotřebních fondů.

Určující úlohu v systému činitelů utváření hmotné situace sehrává výše, druh

(6) Ilustrujme si tuto myšlenku na uspokojování potřeby bydlení. Kvalitativně je pro ni rozhodující velikost a vybavenost bytu, nezávisle na povaze užívacího práva. Pro vývoj hmotné situace a uspokojování dalších potřeb je však zásadní nákladnost pořízení bytu i jeho užívání, možnost případného legálního či nelegálního prodeje aj.

a způsob získávání hmotných zdrojů pro krátkodobou i dlouhodobou spotřebu i tvorbu hmotných rezerv.

Základním sankcionovaným zdrojem hmotných životních prostředků je v socialistické společnosti odměna za společenskou práci. Výkonová diferenciací odměňování se však prosazuje velmi pomalu; prostor pro zvýšení pracovního příjmu množstvím a kvalitou práce je značně ohraničený. Jedinec ovlivňuje úroveň svého pracovního příjmu především výší dosaženého vzdělání, volbou profese a zaměstnavatele, národohospodářského odvětví (včetně například ochoty k migraci) a úsilím o vzestup v řídicí hierarchii. Za této situace roste váha doplňkových společenských hmotných zdrojů, ať již jde o peněžní či naturální zdroje vázané na práci a pracoviště (naturální příjmy, legální i nelegální výhody z pracovního postavení, příjmy a výhody z fondů kulturních a sociálních potřeb, výhody z možnosti využívat pracovní čas, prostředky a materiály pro soukromé účely aj.), nebo o převážně profesně podmíněné možnosti souběhu pracovních poměrů, vedlejších úvazků či jiných smluvních pracovních vztahů.

Velmi závažným a dosud ne zcela docenovaným pracovním zdrojem životní úrovně je nezespolečenštěná, individuální práce, která má v zásadě v našich podmínkách dvě sociální formy. Konkrétní práce v domácnosti a domácím hospodářství, jejíž produkt slouží k naturální spotřebě, plní dosud nezastupitelné funkce. Její rozsah i míra zapojení populace jsou značně vysoké, v řadě případů dokonce s růstovou tendencí. Některé formy individuální práce, jejichž produkt vstupuje na soukromý trh, jsou zdrojem příjmů z přerozdělování mezi obyvatelstvem a sociálně ekonomickou podstatou jsou recidivou soukromé malovýroby. Její legalizované formy jsou v našich podmínkách poměrně omezené, vyskytují se převážně v doplňkové zemědělské produkci a některých službách. Frekventovanější jsou pololegální a nelegální formy tzv. sousedské výpomoci a melouchaření. Možnosti zapojení do jednotlivých forem individuální a zejména soukromé práce jsou podmíněny disponibilitou výrobními a pracovními prostředky, včetně potřebných znalostí a dovedností. Jejich výskyt je proto koncentrován v některých profesích a sociálních skupinách (masověji je rozvinuta pouze naturální produkce) a je specifickým, dosud málo poznaným diferenciacním faktorem hmotné situace.

Vedle legálních i nelegálních hmotných zdrojů pracovní povahy existují i zdroje nepracovní (legální i nelegální, naturální i peněžní). Hovoříme-li o nepracovních příjmech, máme obvykle na mysli především sociální dávky a důchody. Jejich společenská funkce je kompenzační a doplňková, snižující míru vnitrosociálního rozpětí v hmotných životních možnostech. Kromě nich však plyne k obyvatelstvu i řada jiných legálních nepracovních příjmů ze společenských zdrojů, především výhry, půjčky a úroky z úspor, jejichž objem se zvyšuje. Splátkový a půjčkový systém umožňuje předstih spotřeby před jejím příjmovým krytím. Jeho široké využívání v podmínkách naší společnosti je jedním z prostředků překonávání rozdílů v hmotném zajištění domácností, má však důsledky pro omezení krátkodobé spotřeby i pro růst spotřebních aspirací.

S většími obtížemi se setkáváme při formulaci našeho vztahu k faktu mezigeneračního přenosu užitných hodnot a peněžních prostředků dědictvím a dary. Tento proces byl sociálně, a tedy i politicky málo závažný v době, kdy absolutní objemy kumulovaných a přenášených hodnot byly relativně malé, vyskytovaly se spíše náhodně a významově nepřevyšovaly váhu pracovních příjmů. Problémy začínají vznikat tehdy, jestliže v důsledku souběhu řady procesů dojde k extrémně vysoké kumulaci hodnot v generaci rodičů, a to jen v některých sociálních skupinách. Mezigenerační přenos se pak stává závažným sociálním činitelem diferencujícím nejen podmínky životního startu mladé generace, ale prakticky i její hmotné zabezpečení v průběhu celého života a má řadu negativních důsledků například pro vývoj pracovní motivace, pro orientaci koupěschopné poptávky i obecněji pro realizaci sociál-

ních cílů socialistické společnosti. Chceme-li nalézt způsob zvládnutí těchto procesů, musíme v první řadě studovat jejich výskyt a sociální obsah.

Od legálních nepracovních příjmů je nutno odlišovat nelegální bezpracné zdroje obohacování se na úkor společenského majetku či osobního vlastnictví jiných občanů. Výskyt těchto forem je projevem deviace socialistických společenských vztahů a nerozvinutosti socialistické morálky.

Důsledné uplatnění socialistického principu života podle zásluh by předpokládalo eliminaci nepracovních zdrojů a plnou společenskou kompenzaci handicapů plynoucích z péče o ekonomicky neaktivní členy domácnosti. Takováto představa je samozřejmě utopií, alespoň pro relativně dlouhou historickou etapu, v níž ještě nebudou rozvojem výrobních sil vytvořeny podmínky pro přechod k rozdělování podle potřeb. Existenci vnějších intervenujících faktorů, nezávislých na vykonávané práci, je nutno brát v úvahu v teorii i politice a naučit se zvládat alespoň jejich krajní projevy.

Vývoj hmotné a majetkové situace jednotlivce a domácnosti je však určen nejen souběhem příjmových a jiných hmotných zdrojů, ale také způsobem jejich využívání. Jakmile překročí zdrojová úroveň minimální hranici zabezpečení základních životních potřeb, vytváří se alternativní prostor, v němž se uplatní racionalita hospodaření, individuální spotřební preference a požadavky, úspornost spotřebního chování atd. Závažným momentem spotřebního chování je poměr mezi objemy prostředků vynaložených na krátkodobou, dlouhodobou spotřebu a tvorbu rezervního fondu.

Celkové příjmové a hmotné zdroje jsou tedy ve společnosti jinak rozloženy a diferencovány, než odpovídá diferenciaci pracovních příjmů. Jejich rozložení v populaci není spolehlivě známo; lze však odhadnout, že v některých sociálních skupinách dochází k souběhu faktorů příznivých pro tvorbu rezerv. Tento fakt je závažným činitelem mechanismů růstu životní úrovně a má pravděpodobně řadu sociálně politických i sociálně ekonomických důsledků, které dosud nedokážeme zcela spolehlivě zhodnotit. Pro výzkum se tak otevírá otázka, jak se reálně vyvíjí diferenciace hmotné životní situace a v jakém vztahu jsou tyto diferenciační procesy k naplňování socialistických principů rozdělovací politiky a k aktivizaci subjektivních činitelů ekonomické intenzifikace. Odpověď na ni však předpokládá podstatně širší informační bázi, než dosud máme v oblasti hmotných podmínek života k dispozici.

Резюме

Я. Витечкова: Теоретико-методологические замечания к исследованию материальных условий жизни

Развитие материальных условий жизни, как связующее звено экономического и социального развития, в настоящее время все больше выдвигается на передний план внимания науки и политики из-за своей связи с процессами роста роли человеческого фактора в экономическом и социальном развитии. Автор теоретико-методологического очерка стремится доказать необходимость перенесения акцента социологических исследований материальных условий жизни с уровня макроэкономических агрегатов жизненного уровня в плоскость конкретных индивидуализированных материальных жизненных возможностей.

Материальная обусловленность человеческой деятельности выражена многообразным комплексом материальных факторов, производство и воспроизводство которых является общественным процессом, отражающим основные черты определяющего фактора способа производства. При его изучении автор очерка рекомендует понятийно различать материальную ситуацию как меру материальных возможностей, индивидуальную собственность и реальный материальный уровень удовлетворения потребностей.

Автор определяет элементы материального и имущественного положения людей в социалистическом обществе как с точки зрения объективных общественных факторов (окружающая среда, структура заселения, коммуникации, жилищные условия, предложение трудовых возможностей, рыночное и нерыночное предложение товаров широкого потребления и услуг, денежная и ценовая политика, политика в области доходов

и (пр.), так и с точки зрения индивидуальной собственности и распоряжения потребительными стоимостями (предметы длительного пользования, средства производства и труда, потребительные стоимости высокой меновой стоимости, резервный материальный и денежный фонд). В этой связи автор обращает внимание на важность и функции некоторых социально-экономических факторов, таких как доля денежного обмена в потреблении, стоимостные и ценовые отношения, механизмы распределения и перераспределения денежных доходов населения, роль денежных и других материальных резервов.

Давая характеристику ресурсов и факторов материального и имущественного положения, автор учитывает внешние нетрудовые ресурсы, материальные условия жизненного старта, результаты собственной трудовой, обменной и потребительской активности, социально-демографические и другие качества индивида и семьи, экономически, коммуникационно и социально доступное общественное предложение потребительных стоимостей, услуг и видов деятельности. Основной материальный источник, каким в социалистическом обществе является общественный труд и трудовой доход, дополняется не только доходами, поступающими из общественных фондов потребления, но и не получившим до сих пор должной оценки эффектом индивидуального труда в семье и домашнем хозяйстве, доходами от легального и нелегального перераспределения доходов между гражданами и пр. На формирование материального жизненного уровня оказывает влияние одновременное поступление доходов и материальных ресурсов, их кумуляция и межпоколенческая передача в форме наследия и даров. Эти процессы существенно ослабляют взаимоотношение между трудовым вознаграждением и материальным положением людей, они специфически, способом, который до сих пор не полностью изучен, влияют на развитие внутриобщественной дифференциации.

Summary

J. Vitéčková: Theoretico-methodological Remarks on Material Living Conditions Research

At present the evolution of material living conditions as a connecting link between economic and social development is increasingly shifting into the focus of attention of science and politics because of its correlation with processes of the growth of the role of the human factor in economic and social development. This theoretico-methodological paper attempts to argue for the need of shifting the accent of sociological research into material living conditions from the level of macro-economic living-standard aggregates on that of concrete individualized material possibilities of life.

The materially conditioned character of human activity is expressed by a multiform complex of material factors whose production and reproduction are a social process reflecting the basic features of the determining factor of the mode of production. In studying it the paper recommends to make a conceptual distinction between the material situation as a measure of material possibilities, individual ownership, and the real material level of the satisfaction of needs.

The paper goes on to define the elements of the material and ownership situation of people in socialist society from the point of view of objective social factors (natural environment, settlement structure, communication, mode of habitation, supply of working opportunities, market and non-market supply of consumer's products and services, currency, price and income policies, etc.), as well as from the point of view of individual ownership and availability of utility values (objects of long-term consumption, means of production and work, utility values of a high exchange value, reserve material and financial funds). In this connection, the importance and functions of some socio-economic factors are pointed out, such as the share of financial exchange in consumption, value and price relations, distribution and redistribution mechanisms of the population's financial incomes, the role of financial and other material reserves.

In characterizing the resources and factors of the material and ownership situation the paper takes into account extrinsic non-working resources, material conditions of the start of life, results of one's own working, exchange and consumption activities, sociodemographic and other qualities of the individual and the household, the economically, communicatively and socially accessible social supply of utility values, services and activities. The basic material resource which, in socialist society, is socially productive work and working remuneration, is complemented not only by incomes from social consumption funds but also by the hitherto underestimated contribution of individual work in the household and in home-scale food production, by incomes ensuing from an either legal or illegal redistribution among citizens, etc. The formation of the material living standard is affected by the parallelism of incomes and material resources, their cumulation, and intergeneration transfer through inheritance and gifts. These processes conspicuously weaken the relation between working reward and people's material situation, and impact in a specific, so far insufficiently fathomed way upon the development of intrasocial differentiation.

Empirický výzkum pro řízení organizací. Cíle, závěrečné zprávy, komunikace s uživatelem*

OLDŘICH ČEPELKA
Uranové doly, k. p. Hamr

Nejen obsah, ale i způsob, charakter, forma prezentace výsledných poznatků i jejich množství, které výzkum předává uživateli, patří mezi nejkritičtější problémy uplatnění sociologie ve společenské praxi vůbec a v řídicí praxi hospodářských organizací zvláště.

Sociologická literatura i některé teoretické rozpravy dosud nepřiměřeně zdůrazňují poznávací, rozborovou činnost v práci sociologů. Literatura [viz např. Katriak 1975, Jadov 1977, Příručka 1980] si všímá většinou jen metodické stránky výzkumné činnosti, je zaměřena „gnoseologicky“: co a jak zkoumat, jak sestavit dotazník, jak třídit, zpracovávat data apod. Naproti tomu téměř chybí „ontologický“ pohled na výzkumnou práci, dostatečně se neanalyzují otázky spojené s uplatněním sociologických výzkumů(1) v hospodářské praxi.

Předmětem našeho zájmu v tomto článku je především rozhraní mezi výzkumnou činností a jejím okolím. Poukazuje se na vztah mezi účelem výzkumu a charakterem závěrečné zprávy, na problémy obsahu závěrečných zpráv a zejména kvality jejich doporučení. Dále jsou zařazeny poznámky o rozšiřování profesionální role sociologů v souvislosti s výzkumy, které se uskutečňují pro potřeby řídicí praxe.

Lze u nich považovat za podstatné právě to, že mají sloužit této praxi přímo, bez zprostředkování daného rozvojem teoretického sociologického poznání. Uskutečňují se na žádost a se zadáním řídicích pracovníků a orgánů v podnicích, VHJ, krajských a okresních národních výborech, stranických a jiných institucích. Jde převážně o akce s nedlouhým trváním (dny, týdny až měsíce), s více nebo méně častým, avšak přímým kontaktem mezi řešitelem a zadavatelem.(2)

Funkce sociologického výzkumu

Abychom objasnili užitečnost dále používaného pojmu výzkumného účelu, vycházíme z rozboru funkce sociologického výzkumu.

V první rovině obecnosti lze hovořit o *dvou podstatných funkcích empirického sociologického poznání*, jež výzkum produkuje: o společenskopraktické a vědeckopoznávací funkci. První funkcí — v jistém smyslu sociotechnickou — se sociologie zapojuje přímo do rozvoje řízení příslušných oblastí společenské reality. Druhou funkcí — kterou lze rozdělit na teoretickou a metodickou — se do tohoto rozvoje zapojuje nepřímo tím, že se sama rozvíjí a obsahově obohacuje.

Vědeckopoznávací funkce výzkumů vede k zobecnění jednak meritorních poznatků, jednak metodických zkušeností. Společenskopraktická funkce výzkumu vede k aplikacím. Konkrétní výzkum může plnit všechny funkce najednou, důraz se však zpravidla klade na jednu z nich.

* Tato stať se zabývá podobnou tematikou jako stať J. Řeháka Závěrečné zprávy sociologického výzkumu (struktura a pravidla pro jejich přípravu) v č. 6/1985 a do jisté míry se s ní překrývá. Přesto ji publikujeme v plném rozsahu, protože jde o problematiku velmi aktuální a závažnou. Oba příspěvky se — z různých hledisek — zabývají otázkou efektivního a plnohodnotného využívání sociologie v praxi a přispívají tak k řešení úkolu, k němuž nás zavazuje osmé zasedání ÚV KSČ — k rychlému a účelnému zavádění nových poznatků a inovací do výroby i řídicí praxe.

(1) Nebudeme v tomto příspěvku rozlišovat sociologický výzkum a průzkum, i když je někdy užitečné chápat průzkum jako empirickou část celé výzkumné akce a tato empirická část může být sama ukončena dílčí výzkumnou zprávou.

(2) Pro jednoduchost budeme předpokládat, že zadavatel výzkumu je současně potenciálním uživatelem, odběratelem výzkumných výsledků, že je tedy též adresátem — i když třeba ne výlučným — závěrečné výzkumné zprávy.

Sociologické výzkumy, na něž se zde zaměřujeme, jsou ovšem primárně vyvolány praktickou potřebou formulovanou řídícím subjektem. Specifikaci výzkumného úkolu pak tedy musí odpovídat i povaha výstupních informací, tj. obsahové a formální vlastnosti závěrečných zpráv a funkčně podobných dokumentů. Vědeckopoznávací funkci plní tyto výzkumy až druhotně, jako úkoly „druhé sledu“.

Nelze však o nich uvažovat jen v této nejobecnější rovině. *Sociologický výzkum orientovaný bezprostředně na potřeby společenské praxe mívá v řídicím cyklu různá umístění, tedy i různé funkce* (v druhé rovině obecnosti):

- a) *funkci přípravy rozhodnutí, přípravy speciálního programu* pro řešení určitého — třeba dlouhodobého a komplexního — problému,
- b) *funkci hodnocení efektů realizace* tohoto rozhodnutí, plánu či programu,
- c) *funkci operativní kontroly plnění*, již lze regulovat řídicí proces během realizace rozhodnutí.

V praxi je patrně nejčastější první případ. Zahrnuje různé diagnosticko-prognostické výzkumné akce, z nichž čerpají sociální analýzy pro tvorbu plánů kádrového, personálního a sociálního rozvoje, expertizy pro koncepční úvahy řídicích orgánů, dále různé účelové výzkumy, které mají pomoci připravit komplexní řešení určitého sociálního problému a které pak bývají využity při tvorbě speciálního souboru opatření.

Zbylé dvě funkce se objevují zřídka a jsou pro ně typičtější postupy založené na běžném vyhodnocování informací, které přinášejí účelové soustavy statistických ukazatelů. Ale i jejich interpretace může být výrazně sociologická, nehledě na to, že pro hodnocení některých efektů je nejdostupnější právě běžná sociologická výzkumná technika. Osvědčuje se například rychlá sociologická informace o změnách ve spokojenosti s určitou péčí nebo službami — založená na výběrovém dotazování — jako indikátor úspěšnosti řídicích zásahů. Podobně opakovaný výzkum postojů a dalších skutečností, které běžně fungující statistická soustava nezachytí, může být obsahem kontroly plnění plánu. Je však jasné, že obvykle se dává přednost administrativním kontrolním postupům a vyhodnocení ukazatelů, jakými jsou růst výkonů v dané službě nebo vývoj počtu dosud neuspokojených zájemců.

V praxi však dochází k situacím, že nespokojenost s péčí nebo službou trvá, i když opatření byla splněna. Podobně dochází k negativnímu vývoji například v pracovní neschopnosti, ve využívání fondu pracovní doby, ve fluktuaci, ačkoli se údajně realizovala dříve navržená opatření. Je chyba ve špatné formulovaném či neúplném souboru opatření, v programu, plánu, nebo došlo k nežádoucím postranním efektům či dokonce k novým skutečnostem, které negativně ovlivnily výsledky? Tady se nabízí dosud málo využívaný prostor pro konkrétní pomoc sociologie společenské praxi.

Lze tu aplikovat výzkum s funkcí hodnocení efektů, k nimž došlo po realizaci rozhodnutí, úkolů či ucelených programů. Uvedeme některá specifika výzkumu, který má tuto funkci plnit:

Cílem výzkumu je porovnáním s výchozím stavem zjistit stupeň dosažení programových cílů a také prozkoumat postranní a nezamýšlené efekty realizace, popřípadě zhodnotit efektivnost programu ve smyslu „zdroje — efekty“. Jeho předmět je tak vymezen sférou možných důsledků realizace. V určitém smyslu je jeho předmět i metodika závislá na výzkumu, který byl proveden pro přípravu hodnoceného programu. Plánované efekty a cíle vstupují do výzkumu jako popisné hypotézy. Konceptualizace efektů ztěžuje fakt, že některé sociální programy sledují dlouhodobé a nesnadno operacionalizovatelné cíle. V přípravě je třeba respektovat rozdíl mezi původním programem a tím, co se v realizačním období uskutečnilo. Řešitel musí být informován o tom že v praxi se z určitých důvodů mohla realizovat jen část původně přijatého programu, nebo že dopracování programu do operativní, prováděcí podoby bylo spojeno s částečným posunem jeho zaměření. Vždy je však třeba si vyjasnit, co se má vlastně hodnotit nebo porovnávat — zda rozdíl mezi plánovanými a skutečnými efekty, nebo rozdíl mezi výchozím a výsledným stavem.

Jako prostředek operativní kontroly plnění vystupuje výzkum např. při ověřování toho, nakolik se dodržují zásady vlády a ÚRO pro hnutí BSP. Sociologickým dotazníkovým šetřením přímo mezi vedoucími kolektivů můžeme totiž zčásti ověřit, jak se plní směrnice o práci se závazky, o lhůtách a náležitostech obhajob titulu BSP, o pomoci hospodářských a odborových orgánů aj. Doplníme tak běžné požadovaná hlášení od nižších orgánů, která se někdy nevyvarují neúplných či zkreslených informací.

Účel a cíle výzkumu

Účel výzkumu lze chápat jako konkretizaci funkce určité výzkumné akce. V něm se projevuje jedinečnost této akce. *Účel vystihuje důvod konkrétního poznávání, jeho místo a smysl pro řídicí činnost.* Výzkumy s rozličným účelem, tedy plnící různé funkce, mohou být druhově — z hlediska použitých metod a organizace prací — stejné. Ale jejich závěrečná zpráva, zejména struktura prezentovaných poznatků, forma vyjádření, stupeň obecnosti, dokonce i použitý jazyk a rozsah zprávy bude záviset na předpokládaném konkrétním využití výsledků a na tom, kdo bude jejich realizátorem. Zpráva o ověření určité metodiky či metody nebo o teoretických poznatech, které byly z empirického materiálu vyvozeny, by prostě měla vypadat jinak než zpráva určená zadavateli, jímž je konkrétní řídicí subjekt, který výzkum objednal pro své zcela praktické potřeby. Ale i v rámci jediné, například sociotechnické funkce a pro potřeby téhož uživatele je třeba tuto zprávu koncipovat s ohledem na konkrétní okolnosti, které byly impulsem k provedení výzkumu. Dokud si plně neuvědomujeme a nerespektujeme výzkumný účel, můžeme sice rutinně produkovat obsahově i technicky zdařilé výzkumné zprávy, ty však nebudou využity k původnímu účelu — neboť neodpovídají potřebám a možnostem uživatele.

Na rozdíl od výzkumného účelu vyjadřuje cíl to, jakého poznání se má dosáhnout. *Cíl je interpretací účelu jazykem sociologického výzkumu, jazykem poznávání,* nikoli jazykem řízení. Cíl tedy určuje gnozeologickou hodnotu výsledných poznatků. Vede-li cíl k otázce CO poznávat, pak účel směřuje k otázce K ČEMU to poznávat, proč.

Podle toho je stanovení účelu záležitostí zadavatele a zadání, kdežto odvození cílů je záležitostí řešitele a projektu. Výchozí problém a stanovený účel výzkumu se formulují jazykem řízení a plánování, nikoli jazykem sociologického výzkumu, leží mimo výzkum. Doménou odborné sociologické práce je až přeměna účelu do výzkumného cíle a redukce problému řízení na předmět výzkumu. Řádné vyjasnění účelu a z něho odvozené výzkumné cíle jsou pak vodítkem pro všechny další výzkumné etapy i pro obsah a zaměření výzkumných zpráv.

V nejčastějším případě, je-li účelem výzkumu pomoc při přípravě rozhodnutí v některé „sociální oblasti“ řízení, bývá jeho cílem obvykle:

1. *identifikovat sociální problémy* v této oblasti, aby bylo možné kvalifikovaněji formulovat příslušné cíle řízení nebo zdokonalit zaměření speciálního sociálního programu, který má tyto problémy řešit,
2. *formalizovanými prostředky popsat vybrané sociální skutečnosti*, aby bylo možné stanovit ukazatele plnění programu v dané oblasti, resp. konkretizovat jeho cíle, tedy vytvořit v podstatě jakousi sociální statistiku rozšířenou o popisy, vysvětlení a hodnocení názorů (sociálního vědomí) příslušných skupin lidí a o sociologickou interpretaci těchto faktů,
3. *získat informace o způsobech efektivního řešení* určitých sociálních problémů nebo o dosažení určitých sociálních cílů, které jsou předem dány, tedy napomoci tvorbě strategie a taktiky řídicího působení v dané oblasti.

V konkrétních akcích může jít o jeden i více cílů současně. Zdá se, že velmi častým úkolem je identifikovat dílčí, specifický sociální problém a vyjádřit se ke způsobu jeho řešení. To není vždy zřejmé, neboť zadavatel vyjádří svou poznávací potřebu někdy velmi mlhavě, neurčitě. Řídicí pracovníci jsou často schopni definovat svůj problém jen nesystematicky a neúplně, neuvědomují si všechny jeho podstatné souvislosti, pocítují ho jako dlouhodobé nebo časté potíže, na něž ve své praxi narážejí. Sociolog je pak žádán, aby provedl analýzu těchto potíží nebo neúplně a vždy laicky vymezeného problému a aby podal návrhy na jeho řešení nebo odstranění. Očekávají, že tak jak konkrétně tento problém prožívají, bude i konkrétně poznán, a že právě tak konkrétně budou vyjádřeny způsoby jeho vyřešení.

V jednom středním odborném učilišti se uskutečnil z podnětu podniku — budoucího zaměstnavatele většiny učňů — sociologický výzkum. Jeho úkolem bylo:

1. poznat hlouběji celkovou problematiku přípravy učňovské mládeže na povolání v tomto podniku, a to hlavně sociální hlediska problematiky,
2. stanovit flukuační tendence jednotlivých skupin učňů pro dobu po vyučení, tzn. vytipovat nejdůležitější faktory, které snižují vyhlídky na jejich stabilizaci,
3. zjistit spokojenost učňů s vybranými podmínkami jejich života a práce v učilišti.

Závěrečná zpráva obsahovala jednak řadu drobných námětů, jednak vytipovala čtyři hlavní okruhy problémů a prezentovala je v podobě obecně formulovaných cílů:

- a) další zdokonalování náboru,
- b) zlepšení podmínek pro odborný výcvik a vhodné rozšíření obsahu výuky (vybavení dílen, úroveň práce mistrů, větší sepětí odborného výcviku s teoretickou výukou a praktickou problematikou práce po vyučení),
- c) zlepšování informovanosti učňů o pracovních podmínkách a o praktických možnostech po vyučení,
- d) zdokonalování metod práce pedagogických pracovníků SOU při vedení učňů.

Původně tedy šlo o typický identifikační výzkum, který odpovídá na otázku, co je vlastně řídicím problémem. Uvedené závěry však byly samy o sobě jen prvním a nedostatečným krokem. Každý z nich byl proto za účasti sociologa rozpracován do souboru opatření vedoucích ke zlepšení stavu. Výzkum tu tedy bezprostředně posloužil jako podnět a jako vodítko při přípravě řídicích rozhodnutí. Výzkum tudíž svým způsobem motivoval odpovědné pracovníky k řešení problémů, které se obecně pociťovaly již dříve. Nejdůležitější však bylo to, že účast sociologa neskončila poznávací etapou řídicího procesu, ale že pokračovala do etapy organizování objektu a dokonce ještě dál. Současně byl totiž připraven opakovaný, srovnávací výzkum, který se uskutečnil v následujícím školním roce. Uživatelem výsledků se stalo — kromě zadavatele, vedení hospodářské organizace — i vedení SOU.

Tento příklad je typickým případem rozšíření činnosti podnikového sociologa z výzkumnické činnosti na přímé řízení zkoumané reality, což ostatně pro podnikovou sféru není nic zvláštního.

K obsahu závěrečných zpráv

Jak už bylo uvedeno, různým účelům výzkumu by měly odpovídat různé formy „výstupů“ a obsahově různý výběr a vlastnosti předávaných informací. Přesto lze stanovit alespoň některé vlastnosti závěrečných zpráv, které jsou společně, obecně platné pro okruh sociotechnicky zaměřených výzkumných akcí.

Pro uživatele mají největší význam dva druhy meritorních výsledků:

- a) *objektivně důležité a přitom validní poznatky* s povahou popisů, vysvětlení a hodnocení zkoumané reality,
- b) *tzv. praktická doporučení* s povahou instrumentálních norem.(3)

Ostatní informace, jako zdůvodnění akce, dosavadní teoretické poznatky o problému, metodika apod., nemají praktický význam pro řídicí pracovníky a jejich podíl na celkovém rozsahu závěrečné zprávy musí být v sociotechnicky orientovaných výzkumech omezen na minimum.

Nemá tím být řečeno, že by se řešitel neměl zabývat teoretickými poznatky, zpřehňováním pojmů nebo propracováním metodiky výzkumu. Naopak. Avšak nelze tím zatěžovat zprávu určenou uživatelům. Dochází například k násilnému, vulgárnímu spojení teoretických poznatků s empirickými zjištěními, v němž je úvodní, „teoretická“ část zprávy přehuštěna základními sociologickými pojmy a odbornými výklady. Bez propojení obou rovin poznání se v dalších částech prezentují neopracovaná empirická zjištění, která jakoby přímo potvrzovala hlásanou „teorii“. Čas věnovaný formulaci této teoretické části může být užitečněji věnován například opomíjenému

(3) Instrumentální normy jsou jak známo v podstatě popisy efektivního postupu pro dosažení určitého cíle. Jsou stavebním kamenem nejen doporučení z výzkumů, ale také např. normativních prognóz.

předvýzkumu, který by přinesl jak metodické zkušenosti o kvalitě získávaných dat, tak hypotézy pro hlavní šetření.

Současně se objevuje i metodologický paradox: v empirických výzkumech se někdy přeceňuje význam jemných statistických metod, které byly vybudovány na závažných předpokladech o povaze dat, a přitom se opomíjí kritické prověřování kvality těchto dat. Ta se často považují za metodologicky korektně získaná, přitom však zásadní zkreslení ve výběru, ovlivňování respondentů a další okolnosti zcela znehodnotí vypovídací schopnost nejrůznějších statistických měr a výsledky testování hypotéz. Exaktnost metod zpracování je v protikladu ke kvalitě takto vychýlených nebo jinak kontaminovaných dat. Prověřovat dodržení metodologických zásad sběru dat by mělo patřit k obligátním úkonům v rámci výzkumu.

a) Poznatky

Je bohužel stále asi silnou zvyklostí věnovat největší část zprávy prezentaci a popisu jednotlivých empirických zjištění, aniž se kriticky prověřuje jejich závažnost nebo užitečnost pro adresáta. Je to snad způsobeno i tím, že dosud převládá pojetí sociologa jako badatele, jako prostého producenta poznatků, a možná i tím, že rozsah zpráv lze chápat jako měřítko produktivity jeho práce, což může mít vliv na jeho hmotné i nehmotné ocenění.

Setkáváme se například s velmi rozsáhlými a obecnými popisy a vysvětleními, která jsou pro čtenáře — řídící pracovníky — neužitečná, neboť nerespektují účel, k němuž měl výzkumný proces směřovat.

Ovšem i obecné nebo „banální“ závěry mají svou funkci: jednak upozorňují na některé známé, avšak opomíjené a řídící praxí nevyužívané fakty, jednak rozšiřují všeobecný sociologický rozhled uživatelů zprávy. Tedy nejde o to, že by tyto zprávy nebyly poučné, kvalitní a užitečné. Avšak pro řídící pracovníky, kteří je mají prostudovat a využít, jsou často nevhodné a nečtivé.(4)

Bylo by tudíž vhodné posilovat praxi, při níž je oddělení sociotechnického a teoreticko-metodologického využití výsledků doprovázeno dvojím zpracováním: pro zadavatele a pro odbornou veřejnost. Jeden zásadní výstup pak odpovídá teoretické nebo metodické funkci výzkumu a může se vyskytnout ve formě odborné stati nebo ve formě „klasické“ závěrečné zprávy — klasické co do stupně obecnosti závěrů, způsobů prezentace i struktury celého materiálu [viz např. Katriak 1975 : 244].

Druhý výstup — o nějž tu jde především — je určen zadavateli, resp. uživateli výsledků v řídící praxi. Vyhýbá se neúčelným zobecněním. Závěry a doporučení prezentuje co nejstručněji a jazykem běžným v oblasti řízení, resp. plánování. Struktura [srov. též Jadov 1977 : 289] odpovídá struktuře podkladů běžně vypracováváných pro řídící rozhodnutí, tedy například:

1. *formulace problému a úkoly (cíle) výzkumu,*
2. *přehled hlavních závěrů a doporučení,*
3. *přílohy, které obsahují hlavní empirickou evidenci, úvahu o poznávacích mezích akce, údaje o použité metodice, vzor dotazníku apod.*

Příklad: Vedení důlního podniku konstatovalo neuspokojivý stav v podmínkách pro život přechodně ubytovaných pracovníků, některé problémy při uspokojování jejich potřeb, značný výskyt společensky nežádoucího chování ubytovaných, jejich nízkou

(4) Například někdy používané běžné způsoby dokazování či ověřování výzkumných hypotéz (hypotéza — empirická evidence a propočty — diskuse — závěr) tuto čitelnost ztěžují a u vedoucích pracovníků mohou zbytečně vzbuzovat dojem nepotřebného „teoretizování“. Ostatně vyhovuje-li to účelu akce, není důvod bránit se tomu, aby v konkrétním výzkumu převažovala explorace, tzn. hledání kritických jevů, souvislostí, zvláštností, nad běžným induktivním ověřováním explicitně formulovaných popisných a výkladových hypotéz. Zvláště když se vyskytnou metodologické pochybnosti o přesvědčivosti takových postupů.

stabilitu v zaměstnání. Na lapidárně formulovaný požadavek — „cc s tím dělat?“ — měl odpovědět výzkum orientovaný na péči o tyto ubytované a možnosti zvýšení jejich žádoucí mimopracovní aktivity.

V rámci výzkumu byly shrnuty informace o dosavadních i nově vytvářených materiálních a organizačních podmínkách pro život přechodně ubytovaných a uskutečnil se přímý průzkum mezi ubytovanými s pomocí dotazníku. Výsledky pak byly využity několikařím způsobem:

- jako podklad pro další řídicí práci, neboť později byl zpracován zvláštní program, který měl problematiku ubytovaných komplexně řešit,
- jako informace, které rozšířily vědomosti vedoucích pracovníků, funkcionářů ROH, KSC, SSM v podniku a TJ, Svazarmu, klubu pracujících a MěNV,
- pro malou část dotazovaných byly již informace poskytnuté dotazníkem podnětem k tomu, aby se zapojili do některé zájmové činnosti, nebo aspoň vzbudily zájem o lepší využívání volného času.

Hlavním písemným materiálem z výzkumu byla jednak nepublikovaná „klasická“ závěrečná zpráva o 69 stranách, jednak zpráva, která byla určena zadavateli. Tato zpráva obsahovala na čtyřech stranách shrnutí a na zbývajících osmi stranách celkem 31 doporučení pro další postup (kromě soupisu dříve přijatých, avšak nedostatečně splněných opatření z minulosti).

Jádrum těchto doporučení byly návrhy na spolupráci 11 orgánů a organizací, jichž se problematika týká, a na vytvoření střednědobého programu tvorby podmínek pro život přechodně ubytovaných pracovníků. Rovněž bylo stanoveno, kdo a s kterými výsledky by se měl seznámit a které další průzkumy by v budoucnu napomohly k řešení problematiky. Většina ostatních doporučení a námětů se už týkala přímo jednotlivých stránek života ubytovaných, například organizace života na ubytovnách, jejich vybavení, kádrové práce s pracovníky ubytoven, stravování, mimopracovních aktivit, spolupráce se zájmovými organizacemi, informovanosti ubytovaných. Tyto jednotlivé náměty — ovšem již konkrétní — byly vlastně už příspěvky do proponovaného speciálního programu, jímž se měla komplexně řídit oblast přechodného ubytování.

Prakticky to znamenalo, že sociolog opět nezůstal u empiricky prokázaných faktů, opustil pozici prostého pozorovatele či badatele a pokusil se formulovat způsoby řešení zjištěných problémů. Je samozřejmé, že tady už nešlo o „čistě sociologickou“, odbornou činnost. Bylo tím však vyloučeno nebezpečí, že uživatel výsledků nebude schopen nebo ochoten „dotáhnout“ výzkumné závěry do fáze návrhů na opatření a formulovat je jako jednoduché pokyny či zásady, srozumitelné a splnitelné odpovědnými pracovníky a útvary.

Pro lepší poznání otázek využití závěrečných zpráv by bylo užitečné, kdyby se autoři odborných statí, v nichž se referuje o výsledcích empirických výzkumů, vyslovovali k tomu, jak bylo nebo má být těchto výsledků využito v praxi.

b) Doporučení

Dalším kritickým bodem závěrečných zpráv jsou tzv. doporučení. Je dobré připomenout, že ne každý výzkum a jeho zpráva musí končit seznamem doporučení jak reálně řídit objekt výzkumu. Výzkum, od něhož se očekává základní „zmapování“ nějaké problematiky, výzkum, který má identifikovat sociální problémy a popřípadě zhodnotit jejich významnost, který má orientovat příští výzkumné a organizační úsilí, nemusí vyústit v žádná sociotechnická doporučení. Může doporučovat pouze další podrobnější výzkumné akce a experimenty.

Obvykle uváděná doporučení lze rozdělit alespoň do tří skupin:

1. *doporučení k dalšímu poznávání problematiky* — například návrh na další výzkum nebo na soustavu kontrolních ukazatelů vývoje daného jevu,
2. *doporučení k celkovému postupu řešení* zkoumaného problému — například zásady a cíle budoucího speciálního souboru opatření k řešení problému,
2. *dílků námětů a návrhů*, které se týkají jednotlivých stránek problému.

V dalších úvahách se soustředíme hlavně na poslední dvě skupiny doporučení.

Bezprostředně použitelná doporučení by v ideálním případě byla taková, z nichž by vyplývalo, kdo, co, kdy, jak a s jakými zdroji by měl učinit, aby se dosáhlo žádoucího stavu ve vývoji objektu výzkumu. Sociolog — zvláště externista — často

není schopen taková doporučení formulovat. Musel by k tomu mnohem důvěrněji znát zkoumaný objekt i možnosti potenciálního realizátora.

Prakticky mívají výzkumná doporučení řadu nedostatků:

- jsou příliš obecná, nespecifická,
- jsou málo početná (v porovnání s množstvím výzkumných zjištění a prezentovaných poznatků),
- nejsou prověřená praxí, neopírají se o praktické zkušenosti s řízením objektů stejného typu,
- neuvažují reálné podmínky pro uskutečnění,
- nehodí se jako bezprostřední podklad pro rozhodování, neboť jsou neúplná a takzvaně nerozpracovaná,
- pro řídicí pracovníky jsou nesrozumitelná, nesdělná.

Výzkumná doporučení se tudíž často vyznačují:

1. nízkým stupněm „sociotechnicity“,
2. komunikačními nedostatky.

Při těchto úvahách je třeba mít stále na paměti, že výzkumnou zprávou se obrácíme k řídicímu pracovníkovi, praktikovi, který má mnoho každodenních zkušeností s řízením objektu výzkumu, nedostatek času, potřeba rychle vybírat a rozlišovat informace důležité a zajímavé od ostatních, který má dále určitou osobní informační kulturu, možná i předsudky vůči řízené realitě i vůči sociologii, takže v průběhu nebo po skončení výzkumu ho vlastně musíme leckdy „učit“, jak našim informacím rozumět, jak jich využívat. Závěrečná zpráva se prostě musí přizpůsobit informačním potřebám i informační kultuře adresáta, aniž by přitom slevovala z profesionality řešení a z nároků kladených na realizaci výsledků.

Mezi příčiny uvedených nedostatků — nízké sociotechnicity a komunikativnosti — musíme počítat i svoji neznalost mezí konkrétního řídicího a plánovacího procesu, neznalost mechanismů, jimiž lze cílevědomě jevy ovlivňovat, a také již zmíněný chybný jazyk. Dosud se často „podobáme lékaři, který sice vyšetřil pacienta, ale místo toho, aby mu řekl, co dělat v zájmu uzdravení, předal nemocnému rentgenový snímek, který ve svých křivkách a stínech zobrazuje stav vyšetřovaného organismu“ [Rychtařík 1978 : 198].

Hodně tu závisí na účelu výzkumu. Často nejsou důležitá doporučení, že je třeba řešit nějaké problémy nebo vyvíjet řídicí aktivitu v určité oblasti. Mnohdy je důležité vědět, jakými způsoby, soubory jakých opatření by bylo možné reálné problém vyřešit nebo cíle dosáhnout. Zadavatele totiž zpravidla tolik nezajímá, co je příčinou zjištěných problémů a nepotřebuje mít seznam nezávisle proměnných, které daný jev ovlivňují, nýbrž potřebuje vědět, jakými specifickými řídicími akty by se dalo na dané procesy a jevy působit. Úroveň sociotechnicity těchto doporučení je pak přímo úměrná tomu, nakolik se podaří rozložit je do souboru konkrétních řídicích aktivit a vyjádřit je příslušným „jazykem řízení“.

V jedné výzkumné zprávě, adresované národnímu výboru, se například objevil závěr, že je nízká zapojenost občanů do práce v komisích národního výboru a v občanských výborech. Na základě tohoto konstatování bylo odvozeno a publikováno doporučení: „Zvýšit zapojenost občanů do práce komisí NV a občanských výborů“. Toto „doporučení“ formuluje prostě cíl, kterého by si přál dosáhnout každý funkcionář či poslanec, avšak ze sociotechnického hlediska neříká nic. Podobně „cílově formulovaný“, komunikačně neorientovaný, nerozčleněný, dlouhodobě a nesnadno řešitelný (a kromě toho i banální) je závěr či doporučení: „Je třeba trvale zvyšovat společensko-politickou angažovanost mistrů.“ Pro řídicí praxi jde opět o gnozeologicky slabý poznatek, neboť se nevyslovuje ke způsobu řešení a není specifikován. Jestliže se od výzkumu očekávalo, že odpoví na otázku, jak problémy řešit, pak vlastně v tomto bodě nic nového nepřinesl.

Jak lze zvýšit kvalitu souboru výzkumných doporučení, resp. vyhlídky na jejich uskutečnění? Zdá se, že se osvědčilo několik jednoduchých praktik:

1. *Doporučení pro řídicí praxi* se neformulují pouze na základě výzkumných výsledků, literatury a osobních zkušeností, nýbrž *konzultují* se ještě před zařazením do zprávy s pracovníky, kteří mají nejlepší přehled o zkoumané problematice nebo kteří se mají podílet na realizaci závěrů. Konzultuje se jak obsah, tak „proveditelnost“ návrhů, ovšem s kritickým pohledem na názory těchto konzultantů. Uvedená praxe má ještě řadu postranních efektů, zejména v získání lepšího postoje k doporučením u těch, kteří je pak mají realizovat.
2. *Doporučení se porovnávají s dosavadními způsoby*, které byly při řešení daných problémů skutečně využity. Tyto zkušenosti je třeba vyhodnotit rovněž před definitivním vydáním závěrečné zprávy.
3. Při konečné redakci textu se *náměty „překládají“ do operacionální podoby odpovídající jazyku řízení*. Vylučují se vágní výrazy, které dostatečně nevymezují žádoucí akce. K těmto výrazům patří „dbát o...“, „zajišťovat vysokou úroveň...“ a jiné.
4. *Rozsah a struktura celé zprávy se přizpůsobí* tak, jak bylo naznačeno výše — aby se co nejvíce usnadnilo prostudování, následné rozhodování, a tedy i využití výsledků. Nejrozsáhlejší částí pak může být propracovaný soubor návrhů na opatření, v příloze potom mohou být informace nedůležité pro rozhodování (to jsou např. tabulkové přehledy dílčích výsledků).
5. *Z hotové zprávy se pořídí písemné výtahy* pro zainteresované pracovníky, nejdůležitější závěry a doporučení se zopakují na poradách a aktivech, v podnikovém tisku se publikují vybrané a populárně upravené poznatky, které informují o tom, jak by se určitý okruh čtenářů mohl zúčastnit praktického řešení zjištěných problémů.
6. *Návrhy v podobě jednoduchých úkolů se prosazují do souborů opatření* přijímaných hospodářským vedením ke splnění plánu, do závěrů čtvrtletních rozborů činnosti (tzv. podnikových bilancí), do pololetních rozborů pracovní neschopnosti, do kolektivních smluv apod.

¶ Poslední dva body připomínají, že závěrečná zpráva nemusí být jedinou „výstupní informací“ z výzkumu. Z hlediska taktiky převodu našich empirických poznatků do praxe je vhodné, abychom při různých příležitostech opakovali nejvýznamnější a nejúčtečnější poznatky a doporučení. Nemá to žádný důvod než ten, že je třeba někdy bojovat s tendencí řídicího pracovníka odložit výsledky výzkumu „na později“, neboť zrovna třeba není příležitost nebo chuť na ně navázat vlastní řídicí činností.

Nedostatečná doporučení vznikají někdy i jako prostý důsledek toho, že danému účelu výzkumu neodpovídaly zvolené *metodické postupy*. Máme-li zjistit, jakými způsoby lze účinně působit na určité jevy a procesy, měli bychom výzkum organizovat a metodicky zaměřit poněkud jinak, než máme-li „pouze“ odhalit příčinné vztahy mezi jevy. Uplatnit se tu mohou postupy dlouhodobější, založené na principech experimentu a postihující možnosti budoucích změn. Doporučení pak plynou relativně méně z interpretace obecných příčinných vztahů a více z ověřených sociotechnických zásahů. (5) Metodologicky jde o koncepci tzv. inovačního sociologického výzkumu, který vede mimo jiné k ověřování instrumentálních norem a o němž se ještě zmíníme.

Komunikace se zadavatelem a role sociologa ve výzkumu

V období využívání výsledků výzkumu se obvykle ukážou chyby, které vznikly již dříve a které často plynou z nedostatečné komunikace mezi zadavatelem a řešitelem. Tato komunikace někdy vázne již v etapě zadávání výzkumného úkolu a je věcí

(5) Určitou pomocí tu jsou tzv. banky ověřených sociotechnických doporučení, jejichž aplikační možnosti vzhledem k požadované specifitě jsou bohužel omezené.

sociologa, aby si „vymohl“ kvalitní a jasné zadání nebo aspoň představu o očekávaných výsledcích.

Lze uvážit tento *obsah zadání*:

- a) formulace problému,
- b) stanovení účelu výzkumu, popřípadě zdůvodnění jeho potřeby,
- c) předběžné stanovení omezujících podmínek akce (lhůty dokončení, finanční prostředky atd.),
- d) způsob prezentace výsledků pro zadavatele jako důsledek účelu výzkumu.

Některé nedostatky je možno odstranit ještě komunikací v etapě vyhodnocování empirických zjištění. Tehdy bývají zadavatelé ochotni konzultovat nad předběžnými výsledky.

Možnosti této komunikace a v jisté míře i stupeň kvalifikovanosti sociologa řešit výzkumný úkol jsou zčásti dány už formální profesionální pozicí sociologa vůči zadavateli, resp. uživateli výsledků.

Dosud nejméně častá je situace, kdy vedoucí pracovník má sám sociologickou kvalifikaci, jež mu umožňuje organizovat výzkumnou akci a správně interpretovat a uplatnit empirická zjištění.

Složitější, ale stále ještě plně přijatelná situace vzniká tam, kde výzkum uskutečňuje v organizaci sociolog, který je tam zaměstnán a má tudíž řadu nespecifických poznatků o objektu výzkumu, o zkoumaném problému. Mívá také větší přehled o informačních „kapacitách“ a informační kultuře vedoucích pracovníků a vůbec o tom, co M. Illner [Význam 1976 : 95] nazval informačním metabolismem organizace.

Méně výhodná je pozice sociologa jako externisty vůči zadavateli. V tomto případě nejspíše může vážnout komunikace, projevuje se neznalost objektu výzkumu, nerespektuje se nebo není plně vyjasněno původní zadání akce, resp. představy zadavatele o jejím účelu.

V krátkosti bychom se tu měli zmínit o rolích sociologa, které může přijmout v souvislosti s konkrétní výzkumnou akcí. Nemusí tu vystupovat jen jako badatel, *jako subjekt poznávání* sociální reality. V řadě případů spolupracuje už *jako poradce při zadání*, často neformálně, a dokonce supluje zadavatele v jeho některých povinnostech. Stává se například, že řešitel, a nikoli zadavatel určuje účel výzkumu a zdůvodňuje jeho potřebnost — což jsou ovšem úkoly řídicího subjektu.

Dále může působit i *jako poradce pro využití výsledků*. Znamená to, že jeho práce nekončí sepsáním a odevzdáním závěrečné zprávy, nýbrž že pokračuje spoluprací s uživateli výsledků. Tato okolnost je schopna rozšířit pojem sociologického výzkumu v tom smyslu, že praktické ověření výsledků, resp. aplikační fáze řízení objektu, je nedílnou součástí výzkumu, jeho realizační mezik etapou.

U podnikového sociologa tato otázka nevystupuje tak ostře. Po předání a projednání výzkumné zprávy může očekávat, že dostane za úkol zapojit se do činností, které směřují k řešení zkoumaného problému. Například zde může v ad hoc týmu rozpracovávat, specifikovat navržená opatření, koordinovat práci týmu, objasňovat a aplikovat získané poznatky, účastnit se přímo potřebných akcí a také — například pomocí opakovaného výzkumu — být jejich hodnotitelem.

Jindy a zejména v případě externího řešitele se ze strany jeho i zadavatele považuje skoro za samozřejmé, že jeho angažovanost končí předáním závěrečné zprávy. Poradenská funkce tu je ukončena předloženými závěry. (6)

Důraz na fázi praktické realizace ovšem významně mění povahu a postavení výzkumu. Už není jen záležitostí poznávání, nýbrž i věcí praktického zásahu do reality.

(6) Z více důvodů bývá poučné, když si sociologové — externí i interní — občas zjišťují, jak bylo naloženo se zprávami, které zadavatelům předali . . .

Výzkum v původním smyslu — jako časově a věcně ohraničené poznávání objektu — se spokojuje s nepřímou, logicko-teoretickou verifikací svých závěrů, například prostřednictvím testování statistických hypotéz. Nesleduje adekvátnost těchto závěrů v praxi, nestaví praxi jako bezprostřední kritérium jejich kvality, a tím se zbavuje metodologicky nejsilnějšího prostředku verifikace. Následné řízení objektu výzkumu — například v podobě reálného experimentu — v souladu s výzkumnými závěry lze však chápat jako metodu ověření těchto výzkumných závěrů.

V literatuře bylo toto pojetí explicitně popsáno v souvislosti se sociálním plánováním [Lapin 1975 : 170—172]. Lapin, Korževová a Naumovová člení *výzkumný proces tzv. inovačního sociologického výzkumu* do šesti etap:

1. formulace předmětu výzkumu,
2. empirický výzkum předmětu a analýza stavu objektu,
3. teoretický popis mechanismů cílově zaměřených změn objektu,
4. experiment na modelu,
5. reálný experiment na objektu, který je reprezentantem objektů daného typu, a analýza jeho výsledků,
6. zobecnění výsledků výzkumu pro teorii a praxi (užití),
 - tj. a) systemizace prověřených poznatků o výchozím a změněném stavu objektu a o mechanismu změny,
 - b) rozpracování soustavy metodik.

Všimněme si, že v 2. etapě tohoto výzkumného procesu jde o výzkum s funkcí přípravy rozhodnutí, přípravy speciálního programu pro řešení řídicího problému, kdežto v 5. etapě o výzkum s funkcí hodnocení efektů realizace tohoto rozhodnutí či programu.

Tímto pojetím se navozuje *širší pojem sociologického výzkumu jako řízeného sociálního experimentu* dlouhodobého charakteru, kdy se zároveň ztrácí „čistě sociologická“ povaha výzkumu i „čistě výzkumná“, poznávací povaha sociologické odborné činnosti.

Popsaný typ výzkumu se od běžně chápaného pojmu odlišuje nejen jako poznávací, ale i jako sociální proces. Inovační výzkum vyžaduje „realističtější“ řešení vztahu mezi řešitelem a zadavatelem, mezi výzkumníkem a praxí. Posiluje spoluodpovědnost výzkumného pracovníka za správnost a přiměřenost jeho doporučení. Tím se ovšem mění i postavení sociologa v systému řízení. Neboť být členem poradenského nebo realizačního týmu a zúčastnit se samotného řídicího a kontrolního procesu znamená přijmout další role, které sociolog jako prostý badatel nemá. Právě v tomto případě se osvědčuje, když je sociolog přímo pracovníkem organizace nebo orgánu, který daný výzkumný objekt řídí. Jeho konkrétní možnosti při této další spolupráci však již nejsou předmětem tohoto příspěvku.

Pro tento typ výzkumu se mohou stát charakteristickými průběžné výzkumné zprávy s pozdější celkovou hodnotící studií. Příkladem jsou sociální analýzy v kolektivech, které uplatňují brigádní formy organizace práce a odměňování.

Odborně provedený výzkum znamená velmi často implicitní kritiku dosavadní řídicí praxe. Nelze říci, že by vedoucí pracovníci byli vždy připraveni kritickou analýzu přijmout a konstruktivně ji využít. Kvalitní závěrečná zpráva je totiž v určitém smyslu nepřímým hodnocením jejich vlastní práce a navíc další práci přidělává, protože ukazuje, co vše by měli tito pracovníci učinit kromě běžné, často zcela rutinní praxe řízení. Vyzývá k inovacím, k subjektivně novým aktivitám, ke kritickému promyšlení vlastního stylu práce, k odhalování nových možností v řízení daného objektu.

Nezbývá pak než věnovat část zprávy i motivaci uživatele k jejímu využití. V textu zprávy je proto někdy vhodné poukázat na souvislosti mezi výzkumnými závěry a aktuálními požadavky daného období, aktuálními nebo perspektivními

společenskými a vnitropodnikovými problémy. Prakticky jde o to, spojit náměty na řešení s úkoly, které jsou řídícím pracovníkům ukládány „zvenčí“, tzn. které plynou z požadavků nadřízených nebo stranických orgánů nebo které jsou v souladu s jinak formulovanými celospolečenskými potřebami. Ovšemže tyto souvislosti by měl sociolog promýšlet už při specifikaci výzkumného úkolu, či dokonce přijít sám s výzkumným námětem, který těmto požadavkům odpovídá. Tím může účinně posilovat autoritu empirického sociologického poznání a zvyšovat jeho užitečnost pro společenskou praxi.(7)

Literatura

- Čepelka, O.: *Sociologický výzkum a sociální plánování územních celků*. Praha, FF UK 1979.
Jadov, V. A.: *Sociologický výzkum*. Bratislava, Pravda 1977.
Katriak, M.: *Metódy a techniky sociologického výskumu*. Bratislava, Veda 1975.
Lapin, N. I. — Korževa, N. M. — Naumova, N. F.: *Teorija i praktika socialnogo planirovanija*. Moskva, Izd. pol. lit. 1975.
Průručka pro sociology. Základní pojmy a metodologické principy marxisticko-leninské sociologie. Praha, Svoboda 1980.
Rychtařík, K.: *Sociologie na cestách poznání*. Praha, Academia 1978.
Význam sociologických výzkumů pro řídicí práci. Praha, Horizont 1976.

Резюме

**O. Чепелка: Эмпирические исследования для управления организациями.
Цели, заключительные сообщения, коммуникация с пользователем**

Автор посвящает свою статью проблематике связи эмпирических социологических исследований с управленческой практикой, в которой результаты исследования должны получить прямое применение. Речь идет об исследованиях, реализуемых по заказу управленческих работников и различных органов. Поэтому в них должны преобладать социально-технические результаты над научно-познавательной, т. е. теоретической и методической функциями.

Социологические исследования, приоритетно ориентированные на удовлетворение потребностей общественной практики, могут выполнять несколько функций. Это прежде всего **подготовка** решения, плана или специальной программы, призванной решать определенную проблему управления, затем **оценка** эффектов реализации данного решения, плана, программы, и наконец **контроль** их выполнения.

Содержание и форму исследовательского сообщения необходимо последовательно подчинять назначению исследования, т. е. мотиву проведения исследовательской акции, ее конкретному месту в управленческой деятельности. Если определение назначения исследования является задачей заказчика, его поручения и оно формулируется на языке управления, то определение исследовательских целей является делом научной социологической работы, так как цель определяетgnoseологическую ценность итоговых достижений и является уже интерпретацией назначения на языке социологических исследований.

Что касается первой названной функции, то речь идет преимущественно о следующих целях: идентифицировать социальные проблемы в данной области управления, описать избранные социальные факты для формализованной регистрации их развития, получить информацию о способах эффективного решения установленных проблем.

Для пользователей — работников управления — имеют наибольшее значение два вида результатов, появляющихся в заключительных докладах: объективно значимые

(7) Někdy se ve snaze dosáhnout vážnosti, kreditu sociologa a jeho práce praktikují jiné způsoby: výzkumné zprávy jsou zatěžovány různými odbornými termíny a výklady, teoretizováním, zbytečným uváděním statistických vzorců a měr, které ve svém souhrnu mají achemyzovat odbornou sociologickou práci vůči zadavatelům.

V pravý čas předložený výzkumný námět a jeho pohotová realizace mnohem lépe a odpovědněji zvyšuje autoritu sociologie. Běžná informovanost o ekonomickém dění, období tvorby plánů a kolektivních smluv, studium materiálů ze zasedání stranických orgánů, nové vyhlášky, zásady vlády a ÚRO a další zdroje poskytují neustále nové podněty. Stačí pak ukazovat jejich souvislost s vnitropodnikovým děním a odvozovat náměty na prospěšné sociologické akce.

и притом валидные знания с характером описаний, разъяснений и оценки изучаемой реальности, а затем т. н. рекомендации с характером инструментальных норм.

На практике мы часто сталкиваемся со слишком обширными докладами, содержащими весьма общие и сложные описания и разъяснения. Для пользователя более приемлемым является заключительный доклад, подразделяемый на три главные части: 1. формулировка проблемы и исследовательских целей, 2. главные выводы и рекомендации, 3. приложения с главными эмпирическими данными, описанием методики, гносеологических ограничений и пр. Стало быть, такой доклад не должен копировать структуру докладов, обычно рекомендуемых в литературе. Автор доклада не должен стремиться к нецелесообразным обобщениям, заключительные выводы и рекомендации должны презентоваться в наиболее сжатой и специфицированной форме, на языке управленческой или плановой деятельности.

Что касается исследовательских рекомендаций, то чаще всего возникают недостатки, которые можно подвести под понятия низкой степени социотехничности и коммуникативности. Автор приводит различные методы устранения этих недостатков.

Социолог часто выполняет в исследовании не только роль субъекта познания, он выступает также как консультант при определении задания и при использовании полученных результатов. Так например, социолог на предприятии может — чаще всего это желательно, а иногда обязательно — участвовать в реализации своих рекомендаций. Он координирует работу реализационного коллектива, объясняет и специфицирует предложенные мероприятия, участвует в выработке комплексов мер (программ) по решению проблем, отчасти сам реализует их или проводит оценку их эффективности. Эти виды деятельности нельзя понимать узко как деqualифицирующие, они, напротив, углубляют возможности участия социолога в целенаправленном и научном управлении и преобразовании социальной реальности.

Естественно, акцентирование фазы практической реализации результатов научных исследований существенно меняет характер и положение исследований, так как они являются уже не только делом познания, но и практического вмешательства в реальную действительность, приближаются к понятию управляемого социального эксперимента. Наиболее выпукло это показывает концепция инновационного социологического исследования, созданная в связи с социальным планированием: эмпирические исследования здесь кульминируют рекомендуемым способами решения установленных проблем или способами достижения намеченных социальных целей, затем следует реальный эксперимент на контрольном объекте и снова эмпирические исследования, в которых, однако, уже проводятся оценка и обобщение результатов эксперимента.

Этот комплекс различных видов деятельности, правда, уже не является чисто социологическим или чисто познавательным, но зато в нем используется наиболее сильное методологическое средство верификации качества полученных достижений и знаний — сама практика. Таким образом, повышается ответственность исследовательского работника за правильность и адекватность рекомендаций, адресованных пользователю.

Summary

O. Čepelka: Empirical Research in Behalf of the Management of Organizations. Goals, Final Reports, Communication with the User

The paper is concerned with the interface between empirical sociological research and managerial practice in which the obtained research results should be directly applied. The researches involved were carried out at the request of managing workers and various organs. This is why their sociotechnical impact necessarily prevails over their scientific-cognitive, i.e. theoretical and methodological function.

Sociological research primarily aimed at the needs of social practice may fulfil several functions. These involve in the first place the *preparation* of a decision, plan or special programme designed for solving a particular problem of management; this is followed by the *evaluation* of the effects of the realization of this decision, plan or programme, and finally there is the *control* of its implementation.

The content and formal qualities of the research report should strictly be subordinated to the purpose of the research, i.e. to the cause underlying the research action, to its concrete position in managerial activity. While the determination of the research purpose lies with those placing the order which is formulated in the language of management, the derivation of research aims is a matter of professional sociological work, since the aim determines the gnoseological value of the resulting findings and already implies an interpretation of the purpose in the language of sociological research.

In the case of the first function referred to above, the following aims come into question: identification of social problems in the given sphere of management, description of selected

social realities for the purpose of a formalized investigation of their development, gaining information about effective methods of solving the problems ascertained.

Of greatest importance for the users — managing workers — are two types of results appearing in final reports: objectively important and simultaneously valid findings in the nature of descriptions, interpretations and evaluations of the reality under study, and then the so-called recommendations in the nature of instrumental norms.

In practice we often come across much too lengthy reports containing very general and complex descriptions and interpretations. It is more acceptable for the user if the report is broken down into three main parts: 1. formulation of the problem and of research aims, 2. survey of main conclusions and recommendations, 3. supplements containing the most substantial empirical evidence, the description of methodology, gnoseological limitations, etc. This report should never imitate the structure of reports currently recommended in literature. It should not attempt useless generalizations; on the contrary, conclusions and recommendations should be presented as concisely as possible, specifically, in the language of managerial activities or planning.

As far as research recommendations are concerned, the most frequently appearing drawbacks can be subsumed under the concepts of low-level sociotechnicalness and communicativeness. The paper introduces some practices adequately used for eliminating these drawbacks.

The sociologist pursuing the research frequently not only plays the role of the cognitive subject but also acts as an adviser in placing the order and as a consultant in applying the results in practice. For example, the enterprise sociologist could — most often he should and sometimes he is compelled to — participate in the realization of his recommendations. He coordinates the work of the realization team, elucidates and specifies the suggested measures, lends a helping hand in the elaboration of packages of measures (programmes) for the problem solution; these he partly realizes himself or evaluates their effectiveness. These activities cannot be narrowly conceived as dequalifying — on the contrary, they expand the possibilities of the sociologist's participation in a purposeful and scientific control and reorganization of social reality.

Of course, the stress laid on the phase of the practical realization of research results subjects the character and position of research to significant change. Since it has stopped being a matter of cognition only but has also become a matter of practical interference with reality, it is approximating the concept of a controlled social experiment. This most clearly appears in the conception of innovational sociological research worked out in connection with social planning: here empirical research culminates in the recommended ways of solving the ascertained problems, or in the ways of attaining the set social goals; this is followed by a real experiment on the object of reference and by another empirical research which, however, now evaluates and generalizes the results of the experiment.

This complex of activities is no more exclusively sociological or exclusively cognitive, yet it avails itself of the methodologically strongest means of verifying the quality of findings — practice itself. It also reinforces the researcher's share of responsibility for the correctness and adequacy of the recommendations addressed to the user.

L. Hrzal a kol: Politika, revoluce a úloha násilí

Praha, Svoboda 1985, 157 s.

V edici *Kritika buržoazní ideologie a revizionismus* vydalo nakladatelství Svoboda práci sedmičlenného kolektivu (1) věnovanou jedné z nejfrekventovanějších otázek teorie společenského vývoje v nesocialistických zemích a zároveň jedné z hlavních otázek jak ideologického zápasu, tak všech ostatních forem třídního zápasu.

V předmluvě, která je obsahově závažným úvodem do problému, V. Janků zdůrazňuje: „Fetišizace vojenské síly, války, kterou autoři právem charakterizují jako nejničivější typ násilí, dosáhla v soudobé politice amerického imperialismu své hrozivé kulminace, aby tak se vši dramatickostí potvrdila správnost závěrů autorů o tom, že právě imperialismus dochází k absolutizace násilí“ (s. 5.). Po explikaci tohoto závěru na příkladech z praxe politiky imperialistických států nastiňuje autor předmluvy problémy, které jsou v knize řešeny z různých stránek — teorie, politiky, ideologie i jejich politické aplikace. „Proti kapitalistické apologetice násilí i proti koncepcím anarchismu, stejně jako proti buržoaznímu pacifismu a proti netřídním představám revizionistů staví marxismus-leninismus vědecký přístup k otázkám společenského násilí“ (s. 7). Tento vědecký přístup je zároveň třídní a tím i vysoce humánní. Jak ukázala praxe revolučního převzetí moci za Velké říjnové socialistické revoluce, vítězství Maďarské republiky rad a v neposlední řadě události z Února 1948 v Československu, není přímé použití ozbrojeného násilí nutnou podmínkou socialistické revoluce, v žádném případě není prostředkem boje, který si dělnická třída sama volí. Dějinným posláním dělnické třídy a převzetí politické moci z rukou vykořisťovatelské třídy v revoluční situaci je zbavit ji mocenských prostředků jejího uplatňování ve státě a ekonomických základů této moci. Dělnická třída pod vedením své strany musí mít v rukou prostředky síly, jimiž by převzetí moci zaštitila, později, v případě kontrarevoluce poražené třídy a jejich spojenečů i ubránila. Zda ozbrojeného násilí použije či ne, to závisí v plné míře na reakci poražené buržoazie v každé konkrétní historické situaci, na vnitřních i vnějších podmínkách země, v níž pracující zvítězili. Velkou říjnovou socialistickou revolucí bylo třeba bránit několik let proti domácí kontrarevoluci a zahraniční intervenci, Maďarská republika rad byla utopena v krvi kontrarevolučního teroru, únorové vítězství našeho lidu se podařilo obhájit bez ozbrojeného boje, i když prostřednictvím ozbrojených dělníků, revolucionizované části ozbrojených složek a za příznivých mezinárodních politických okolností.

V dalších šesti kapitolách je z různých hledisek zkoumána povaha, význam, úloha a třídní podmíněnost násilí v realitě současného světa i v programech jeho změny.

V první kapitole autor analyzuje *pojetí násilí v různých sociálních a historických podmínkách*, v projevech různých ideových proudů. Oprávněně již na začátku kapitoly zdůrazňuje, že „biologizující výklad přináší zcela jednostranné, nekriticky zvlečené hodnocení určitých elementárních zdrojů násilí“, a také vyvrací jeho staré „supranaturalistické“, „metafyzické“ pojetí. Oba tyto „nespolečenské“, a tudíž nepravdivé výklady násilí, které je společenským jevem typickým pro třídně antagonistickou společnost, jsou dnes využívány k obhajobě jejich praktik, zvláště těch, jež usilují o „zachování pořádku“ či nastolení „nového světového řádu“. Uplatňování násilí vykořisťovatelské třídy vůči pracujícím je proto podmínkou fungování třídně antagonistického typu společností ve všech jejich formách.

Vyvrácení všech biologizujících a metafyzických výkladů násilí pokoušejících se ospravedlňovat je jako „přirozený“ či mimo lidské možnosti působící fenomén je aktuální dnes více než kdykoliv dříve. Jak autor ukazuje na historickém vývoji, objevují se tyto staré iluze v moderní podobě vždy znovu, když se zostřuje otázka třídního zápasu uvnitř společnosti, zvláště tehdy, zostřuje-li se zápas mezi oběma protikladnými společensko-ekonomickými formacemi.

Autor se v této kapitole zamýšlí i nad problematikou specifické úlohy násilí v socialistické společnosti. Prokazuje, že zároveň s postupným zráním společnosti, likvidací antagonismu tříd a postupným stíráním jejich rozdílů se mění i funkce a forma násilí uvnitř společnosti z — v počátečním období nezbytné — diktatury proletariátu v politické řízení realizace celospolečenských zájmů. Socialismus se však možnosti použít různých

(1) Autorský kolektiv: Jaroslav Čmejrek (kap. 5), Věra Ďurinová (kap. 2), Josef Groušl (kap. 4), Ladislav Hrzal — vedoucí autorského kolektivu (kap. 2 a 3), Vladimír Janků (předmluva), Miroslav Maršík (kap. 1 a 3), Jaroslav Tůma (kap. 6).

forem násilí, včetně ozbrojeného boje, nemůže vzdát do té doby, dokud nepřestane být ohrožován třídním nepřítelem.

Dále autor vlastní analýzou i pomocí bohatého odkazového materiálu prokazuje, že pojetí násilí je jedním z klíčových pojmů pro správné pochopení demokracie i diktatury v rozdílných typech společensko ekonomického uspořádání. Na relativní nejasnosti pojmu násilí, přesněji řečeno na skutečnosti, že obsah společenský význam násilí je determinován třídě, a tedy v třídě antagonistické společnosti rozporně, parazituje celý proud buržoazní teorie i propagandy stavící do kontrapozice demokracii a diktaturu, v propagandistické podobě buržoazní demokracii a socialistickou diktaturu proletariátu. Autor dovádí výklad k tezi, že „zkoumání záležitostí z třídně historického hlediska ukazuje, že demokracie je současně také diktatura“, že „rozdíl mezi buržoazií a socialistickou demokracií netkví tedy v otázce aplikace násilí jako prostředku moci, ale v tom, pro koho je to demokracie a k jakým cílům je její funkce zaměřena“ (s. 29–30). Zeela logicky zavrhuje výklad charakteristikou války jako nejničivějšího typu násilí, pojetím války v novodobé buržoazní ideologii a dovádí jej ke společensko-politickému zhodnocení skutečnosti, že soudobý imperialismus násilí prezentuje jako legální prostředek k zajišťování svých třídních zájmů.

Ve druhé kapitole, nazvané *K otázce násilí v koncepcích pokojné cesty k socialismu* autoři pomocí analýzy příkladů neúspěšných pokusů tzv. eurokomunistů formulovat způsob přechodu k socialismu bez použití násilí prokazuje, že veškerá teoretická, koncepční a především praktická činnost směřující k nalezení cesty přechodu k socialismu a jeho ubránění v kterékoli zemi, musí nutně počítat s faktorem síly. V této kapitole ještě výrazněji než v předchozích vystupuje problém definice obsahu pojmu násilí a jeho vztah k pojmům síly a moci.

Velmi cenný je zde pregnantní výklad podstaty možnosti uplatňovat násilí v třídních společnostech: „Uplatňování ekonomického násilí — přivlastňování si nadhodnoty — je v buržoazní společnosti, jako v každé třídní antagonistické společnosti, umožněno existencí státu jako instance organizovaného násilí. Politické násilí je odrazem ekonomického násilí. Jak známo, v konkrétní praxi je prosazování zájmu vládnoucí třídy umocněno šířením ideologie, ovlivňováním vědomí mas, využíváním ozbrojených složek k zastrasování, donucením k poslušnosti“ (s. 60).

Z tohoto hlediska hodnotí autoři realitu různých koncepcí pokojné cesty k socialismu a problematiku pacifismu. Na příkladech porážky revoluce v Chile a úspěšné akce kontrarevolučních sil v Portugalsku ukazují, že apriorní zřeknutí se nebo nemožnost použití ozbrojené síly vede vždy — jak na to již dávno poukázali klasikové — k neúspěchu socialistických přeměn nebo jejich porážce v raných fázích vývoje. V této kapitole zasvěceně a z různých úhlů prokazují iluzornost představ o možnosti převzít politickou, státní a ekonomickou moc, nedisponuje-li dělnická třída dostatečnou silou, aby mohla buržoazii donutit ke kapitulaci. Složitost a aktuálnost této problematiky, různost konkrétních podmínek v jednotlivých zemích, činí z otázek řešených v této kapitole jeden z prvořadých problémů rozvoje světového revolučního procesu.

Ve třetí kapitole autoři z historického, sociálního i politického hlediska analyzují, co je *takzvaná třetí cesta*. Výsledkem jejich vysoce erudovaného zpracování bohatého materiálu je poměrně úsporný text, v němž charakterizují a na společného jmenovatele uvádějí všechny odchylky od marxisticko-leninské teorie socialistické revoluce, ať se kryjí sektářskými hesly o „čistotě“ ideálů, maloburžoazním oportunismem, ultralevičáckými koncepcemi i anarchismem, neanarchismem z rodu koncepcí H. Marcuse, či kulturním antropologismem nebo variantou neofreudismu E. Fromma. Všechny druhy hledačů „třetí cesty“ mají společného jmenovatele. Neusilují o skutečnou likvidaci kapitalismu, neusilují o praktické převzetí politické, státní i ekonomické moci jak to učinili představitelé dělnické třídy a oddíly mezinárodního komunistického a dělnického hnutí vedené dělnickou třídou a stranami zemí socialistického společenství. Je to v podstatě zřejmé již od začátku výstavby Sovětského svazu. Jak autoři prokazují, (s. 76) tuto koncepci lze jako červenou nit vysledovat v sociálně reformistických koncepcích od počátku století.

Sociálně reformistické strany, různé oddíly hnutí dbají pečlivě o „ohraňování“ idejí, o izolaci svých členů od revolučního marxismu-leninismu, a to mnohem pečlivěji a radikálněji než o „izolaci“ od otevřeně pravicových variant. Autoři ukazují, jak hledači „třetí cesty“ zavádějí různé oddíly dělnického hnutí nejen ideologicky, ale i politicky do nepřehledné houštiny proburžoazních, dokonce protidělnických aktivit. Jak však zdůrazňují v závěru kapitoly, je třeba řídit se leninskou zásadou spolupráce s oddíly dělnického hnutí všude tam, kde je spolupráce prospěšná a možná.

Ve čtvrté kapitole, nazvané *K historické a aktuální dimenzi politiky násilí německého imperialismu* autor na příkladech ilustruje expanzionistické rysy Německa od dob Karla Velikého až po dnešek. Jako nejnázornější příklady mu slouží „zásady“ fašistické koncepce politiky násilí, v nejnovější historii pak programové úsilí německého imperialismu

prodrat se — ne-li do čela imperialismu — tedy alespoň po bok USA. Přínosem této kapitoly je potvrzení skutečnosti, že výchova k agresivitě, tolerance násilí příslušníků vlastního státu na příslušnících jiných států jsou organickou součástí výchovy všech věkových skupin.

Pátá kapitola *Revoluce a reformy, násilí a pokojná cesta, dilema švédské sociální demokracie v počátečním období jejího vývoje* poněkud vybočuje z rámce recenzované knihy. Zabývá se totiž (vzhledem k názvu i ostatním kapitolám knihy) relativně nejméně aktuálním tématem. Jak autor píše „vývoj švédské sociální demokracie odráží obecnou vývojovou tendenci sociálního demokratického hnutí, jež se z počátečních protikapitalistických pozic postupně přesouvalo na pozice kapitalismu“ (s. 124). Pro historii dělnického hnutí ovšem tato kapitola jistě přináší nové poznatky.

Poslední kapitola *Mýtus mezinárodního terorismu* pojednává opět o mimořádně závažném tématu. Autor v ní logicky a historicky objasňuje podstatné stránky jak terorismu státního, řízeného orgány, které jsou pod vlivem nejreakčnějších složek imperialismu, tak terorismu levičáckého i ultrapravicového. Zdůrazňuje, že „terorismus jde objektivně proti zájmům dělnické třídy, a proto je úlohou komunistických stran proti němu bojovat“. Zvrácenou logiku levičáckého „revolučního“ terorismu zadržuje charakterizuje použitím citátu Plechanova: „Je to myšlení člověka, který říká: Jelikož kdykoli prší, je třeba otevřít deštník, je proto zcela postačující otevřít tento užitečný nástroj, aby začalo pršet“ (s. 154).

Recenzovaná monografie je cenným příspěvkem našich autorů k řešení jednoho z nejpodstatnějších problémů vývoje socialistické revoluce v dalších zemích.

Štěpánka Čápková

A. Vaněk: Kapitoly z dějin české a slovenské sociologie

Praha, Univerzita Karlova 1985, 134 s.

Práce A. Vaňka navazuje na jeho předcházející dvoudílná skripta *Přehled dějin české a slovenské sociologie do roku 1945* (Praha, SPN 1981) a *Přehled dějin české a slovenské sociologie od roku 1945 do současnosti* (Praha, SPN 1982).

Autor rozčlenil svou práci do tří základních částí. V první části analyzuje sociologické konceptce řešení české otázky do vzniku samostatného československého státu. Rozsáhlá druhá část je věnována rozvoji buržoazní sociologie v českých zemích a na Slovensku. Ve třetí části se autor zaměřuje na rozbor sociologického díla A. Siráckého a K. Gally a pak podává charakteristiku vývoje sociologie v letech 1964–1969. Práci zakončuje shrnutím závěrů ze známého stranického dokumentu *Poučení z krizového vývoje ve straně a společnosti po XIII. sjezdu KSČ* a zhodnocením jejich zásadního významu pro rozvoj marxisticko-leninské sociologie.

V první části autor v historické posloupnosti sleduje vytváření buržoazní konceptce české otázky v devatenáctém století a na počátku dvacátého století. Dotýká se konceptce austroslavismu, jejího neúspěchu, snah Palackého a Riegra o prosazení nového návrhu na trojčlennou federaci česko-rakousko-uherskou, jež měla být uskutečněna v tídním svazku buržoazie s českou historickou šlechtou. Zabývá se novými prvky v názoru na českou otázku, jak se objevily v politickém programu českého realismu reprezentovaném především Masarykem, který „nechápal českou otázku ve smyslu politickém, nýbrž jako sociologický rozbor české historie“, osudy národa však koncipoval ještě v rámci Rakouska-Uherska. V té souvislosti A. Vaněk také uvádí kritické vystoupení Kaizla a Pekaře k Masarykově „realistické“ koncepci řešení české otázky. Stručně se dále dotýká pokusů o novoslovenské pojetí české otázky, které na počátku dvacátého století nejvýrazněji představoval K. Kramář. Následuje analýza základních nedostatků a nedůsledností při řešení národnostní otázky (a tím i osudů českého národa) v podání významných představitelů austromarxismu. Nedůslednost a omezenost austromarxistického programu kulturní národnostní autonomie byla jednou z příčin sblížení české sociální demokracie s českými realisty a vytvářela živnou půdu pro růst vlivu Masaryka na sociální demokracii. Specifické, i když také nedůsledné a částečně chybné stanovisko k řešení národnostní otázky v rámci Rakousko-Uherska, které by se mělo přeměnit v „demokratickou federaci svobodných a rovnoprávných národů“, zaujal B. Šmeral. Ten se však postupně propracovával ke správným revolučním a zásadovým stanoviskům, byť cestou chyb a omylů.

Nejrozsáhlejší část recenzované publikace tvoří *oddíl druhý*, v němž jsou analyzovány jednak významné postavy české a slovenské buržoazní sociologie, jednak také institucionální podmínky, možnosti a předpoklady rozvoje buržoazní sociologie ještě před vznikem samostatného státu a pak mezi dvěma světovými válkami. Tento oddíl začíná rozбором vzniku pozitivismu a jeho charakteristických rysů v kontextu české a slovenské buržoazní

sociologie. Značnou pozornost věnuje autor G. A. Lindnerovi, všímá si geneze českého kritického realismu, a postav, které se později s Masarykem rozešly, tj. J. Kaizla a K. Kramáře. Velkou pozornost pak soustřeďuje na analýzu sociologického systému Masaryka a politické sociologie E. Beneše. Poukazuje na to, že u Masaryka a Beneše byla filozofie a sociologie vždy spjata s jejich aktivitou významných buržoazních politiků, kteří většinu svých koncepcí vytvářeli v zájmu své politické činnosti a mnohdy je jednoznačně podřizovali svým politickým záměrům a cílům. Zásadově, třídní a stranické kritické hodnocení Masarykových a Benešových koncepcí a názorů v kontextu jejich politické aktivity není u Vaňka zjednodušené. Je založeno na historickém přístupu a na základě důkladné znalosti jejich díla i politické činnosti plně respektuje etapy vývoje jejich teoretického i politického myšlení, jejich dílčí přínosy, podněty či relativně realistické postoje. Zdůrazňuje, že přitom vždy zůstali na půdě buržoazního řádu a na pozicích obhajoby zájmů buržoazie, byli vždy odpůrci revolucního socialismu a marxismu-leninismu.

Cenným rysem Vaňkovy práce je zařazení slovenské sociologie. V souvislosti s Masarykem jsou zde kriticky hodnoceni hlavně hlasité, V. Šrobár, M. Hodža, dále pak A. Štefánek.

Původní a přínosná je ta část druhého oddílu, v níž autor charakterizuje vývoj sociologie v ČSR mezi dvěma světovými válkami a během druhé světové války. Pokud buržoazní sociologie měla možnost působit ještě i po druhé světové válce, zařazuje A. Vaněk hodnocení její závěrečné fáze po roce 1945. Analýza společenských, třídních, politických a také institucionálních podmínek vývoje české buržoazní sociologie mezi dvěma světovými válkami je badatelsky přínosná, protože přináší nové a neznámé materiály a údaje o činnosti Masarykovy sociologické společnosti a také nové, zásadní hodnocení rozporů a neshod mezi představiteli takzvané „pražské“ a „brněnské“ školy.

Autor osvětluje mnohé, dosud neznámé souvislosti společenské, institucionální i osobní a obohacuje naše poznatky o dějinách české buržoazní sociologie. To se týká i činnosti Společnosti pro sociální bádání (pod vedením J. Krále) a aktivity Sociologického ústavu, který pracoval v rámci České sociologické společnosti po přejmenování Masarykovy sociologické společnosti na začátku nacistické okupace.

Součástí druhého oddílu je také zásadní charakteristika a klasifikace buržoazní sociologie mezi dvěma světovými válkami do hlavních směrů a okruhů. V souvislosti s aktivitou sociologických institucí si autor všímá některých aspektů činnosti B. Foustky, J. Chalupného a A. Bláhy. Přínosné a obohacující jsou také údaje o stupni rozšíření sociologie na školách, ve veřejnosti (přednášková a popularizační činnost), o publikační a ediční aktivitě. Zajímavé a rovněž původní jsou informace o činnosti Masarykovy sociologické společnosti a Společnosti pro sociální bádání po druhé světové válce, i o politickém aspektu činnosti známých sociologů v nových podmínkách vznikajícího revolučního lidové demokratického zřízení. Zaujme také část o vytvoření Vysoké školy politické a sociální v Praze a Vysoké školy politické a sociální v Brně, protože na těchto školách měli ještě představitelé buržoazní sociologie značné pozice a vliv. Cenné jsou rovněž závěrečné pasáže o způsobech ukončení činnosti základních institucionálních center buržoazní sociologie a jejich časopisů po vítězství pracujícího lidu v únoru 1948, kdy se na vysokých školách a v nově založené Akademii věd jednoznačně prosadila revoluční marxistická teorie. Ta mohla navázat na historicky záslužnou činnost významných představitelů a průkopníků marxistického sociologického a sociálního myšlení, o nichž A. Vaněk podává informaci ve druhé části publikace (Z. Nejedlý, K. Konrád, B. Václavek, E. Urx, J. Šverma, L. Svoboda, skupina DAV).

Třetí část publikace je věnována některým významným etapám vývoje marxistické sociologie po druhé světové válce. Je uvedena rozbořem díla a činnosti jednoho z nejvýznamnějších představitelů marxistické sociologie na Slovensku A. Siráckeho, jehož vliv však zasahuje i do českých zemí, zvláště vzhledem k jeho zásadním stanoviskům a postojům před rokem 1968, v krizovém období i v období konsolidace a obnovy plně marxistického charakteru československé sociologie. Dále A. Vaněk zařazuje přehled činnosti, díla, politického a ideového vývoje dnes již nestora československé sociologie K. Gally, a to od jeho školských, akademických začátků, přes etapu udržující sociologickou činnost i za okupace v rámci České sociologické společnosti a Sociologického ústavu (tyto údaje jsou částečně uvedeny již v oddíle druhém), jeho zatčení, až po jeho válečný vývoj k marxismu i přiklon ke KSČ.

Následuje velmi poučná, cenná a přínosná hodnotící kritická charakteristika vývoje sociologie v letech 1964–1969. A. Vaněk rozebírá „masový“ kvantitativní rozmach sociologie po roce 1964 a srovnává její skutečný vývoj s požadavky a směrnicemi, jimiž se měla ve svém rozvoji řídit v souladu s usnesením sekretariátu ÚV KSČ z března 1965 *O rozvoji marxistické sociologie*. Jednotlivými milníky složitého, rozporného a bohužel pak i negativního a nesprávného vývoje vznikající marxistické sociologie jsou určité události, akce a výsledky, které následovaly od roku 1964. A. Vaněk postupně analyzuje jednání

a výsledky celostátního semináře k základním otázkám sociologie v Praze v březnu 1965, způsob, výsledky, úroveň i efekt československé účasti na 6. světovém sociologickém kongresu v Evianu. Pozorně a zevrubně rozebírá jednání celostátní konference československých sociologů v Bedřichově u Špindlerova Mlýna v listopadu 1966. Kriticky hodnotí a analyzuje sociologický pokus o sociální stratifikaci v díle *Československá společnost*, aby nakonec poukázal na objektivní selhání značné části československých sociologů v krizovém období.

Prísne, kriticky, ale také zásadově a spravedlivě a již jako generační účastník analyzuje, hodnotí a formuluje závěry o příčinách a důsledcích tohoto politického a také mnohdy i osobního a charakterového selhání. Řada sociologů svým ústupem od zásadních marxistických postojů a východisek, svým podléháním módním buržoazním sociologickým směrům, svým oportunismem a politickými i osobními ambicemi diskreditovala nejen sebe, ale i obor. A. Vaněk se samozřejmě opírá o příslušné stranické kritické a hodnotící dokumenty a další podklady orientované na postižení negativních rysů vývoje československé sociologie v letech 1964–1969. Přispívá však také svými zkušenostmi, svou erudiicí i svými odbornými zájmy kritického historika k hlubšímu a širšímu objasnění řady souvislostí, podmínek, příčin negativních jevů. Právě jeho přehledná, systematická, logicky a chronologicky utříděná analýza je velmi cenná a inspirující pro správný vývoj sociologie a pro zásadové řešení jejích problémů vzhledem k současným úkolům a potřebám praxe socialistické společnosti v souladu se zásadními směrniciemi Komunistické strany Československa.

A. Vaněk si je vědom toho, že chyby mohly být napraveny a překonány nejen díky zásadní a hluboké kritice obsažené ve stranických dokumentech a zvláště pak v *Poučení z krizového vývoje ve straně a společnosti po XIII. sjezdu KSČ*, ale také díky aktivitě té menšiny mezi sociology, která si již před rokem 1968 uvědomovala nedostatky, chyby i deformace ve vývoji československé sociologie a kriticky na ně poukazovala. Právě zásluhou této stranicky a třídně vyspělé menšiny mohlo dojít k nápravě chyb a deformací ve vývoji naší sociologie a k vytvoření vnitřních podmínek pro obrodu marxistickoleninské sociologie. V této souvislosti má třetí část publikace vysoce aktuální význam pro současný vývoj, úkoly i povinnosti československé sociologie. Jak tedy na závěr hodnotit publikaci A. Vaňka? Jde o výsledek dlouholeté badatelské a výzkumné práce v oblasti dějin české a slovenské buržoazní sociologie, ale též i československé marxistické sociologie. Recenzovaná publikace navazuje na předchozí práce autora a podává obraz určité vývojové etapy, která však zdaleka není uzavřena. Sam autor ve stručném úvodu poukazuje na to, že ani v jeho předcházejících pracích, ani v této práci ještě není podán zevrubný a komplexní obraz dějin české a slovenské sociologie. Hlásí se k budoucí práci na tomto poli a předpokládá, že i další přispějí svým dílem.

Vzhledem k návaznosti recenzované publikace na předcházející práce autora je pochopitelné, že některé pasáže jsou stručné a tezovité, protože se předpokládá, že o některých představitelích a směrech již bylo pojednáno dříve. Autorovi lze vytknout, že zařazuje i postavy okrajové a z hlediska významu a vlivu druhořadé (např. Makovičku či J. Trakala). Předností jeho práce je však úsilí situovat analýzu vývoje české a slovenské buržoazní sociologie a pak i marxistické sociologie do celkového ekonomického a politického vývoje obou našich národů, i když v rámci objektivně determinovaného rozsahu publikace jsou tyto souvislosti místy jen naznačeny. Autor však sleduje ještě jeden záměr. Jako vysokoškolský učitel pamatuje vždy na studenty a mladou generaci. Nazírá na dějiny české a slovenské buržoazní sociologie a zvláště pak na dějiny marxistické sociologie také z hlediska studentů, jimž marxistická analýza a vysvětlení umožní lépe pochopit širší souvislosti vývoje vědeckého, filozofického a sociálně politického myšlení.

Práce A. Vaňka je dílem zásadově, kritickým, opírá se o bohatý materiál i o autorovy vlastní výzkumné a badatelské výsledky. Je užitečná a cenná nejen pro studenty a pracovníky v oblasti sociologie. Může být prospěšná i pracovníkům příbuzných společenských věd a všem těm, kteří jsou ochotni učit se z minulosti, z úspěchů i nedostatků a chyb tak, aby se neopakovaly v přítomnosti ani v budoucnosti.

Eduard Urbánek

I.M. Slepnev: Naučnyj komunizm i konkretnyje sociologičeskiye issledovanija (Vědecký komunismus a konkrétní sociologické výzkumy)

Moskva, MGU 1984, 256 s.

V monografii významného sovětského autora dostává se do rukou československých odborníků filozofů a sociologů práce podávající v dostupné a srozumitelné formě výklad základních přístupů a marxistickoleninských metodologických principů konkrétních

sociologických výzkumů. Kniha má velký teoretický i praktický význam pro zvládnutí metod a analýz jednotlivých, určujících stránek života a vývoje socialistické společnosti, přispívá ke zvýšení úrovně přípravy a výchovy nových odborníků — filozofů, vědeckých komunistů i sociologů. Obsahuje výklad vzájemných vztahů historického materialismu, vědeckého komunismu i konkrétních sociologických výzkumů. Vytyčuje hlavní směry a úkoly sociologických výzkumů v současné etapě vývoje vyspělé socialistické společnosti. Vychází přitom z úkolů formulovaných listopadovým plénem ÚV KSSS (1982) a červnovým plénem ÚV KSSS v roce 1983. Publikace se zabývá teoretickými a metodologickými problémy, dosud méně v literatuře zpracovanými, které jsou pro úspěšné řešení vědeckovýzkumné práce v sociologii nezbytné. Jak ukazuje autor, XXVI. sjezd KSSS soustředil pozornost společenskovědní fronty na zkoumání a objasňování smyslu i podstaty nových jevů a procesů, které se v reálném životě socialistické společnosti objevují. Červnové plénem ÚV KSSS uložilo společenským vědám úkol objasnit sociální faktory a cesty zvyšování efektivity výroby a produkce, studovat procesy a zákonitosti vytváření beztržní struktury společnosti, internacionalizace sociálního života, rozvoje socialistické samosprávy a společenského uvědomění pracujících. Při určení hlavních úkolů a směrů sociologického bádání orientovalo plénem KSSS pozornost i na vytváření soustavy sociologických informací a na přípravu kvalifikovaných kádrů.

Publikace je výsledkem speciálních přednášek I. M. Slepenskova na Moskevské univerzitě k otázkám vztahu vědeckého komunismu a konkrétních sociologických výzkumů i výsledkem dlouholeté vlastní vědeckovýzkumné práce autora.

Autorova výchozí pozice svědčí o uznání systémového a sociologického charakteru vědeckého komunismu, podtrhuje neustálý růst celistvosti objektu vědeckého komunismu a staví se proti jednostranné difinici předmětu vědeckého komunismu, proti jeho zužování pouze na zákony sociálně politické povahy. Slepenskov rozlišuje pojmy obecné zákony komunistické formace a jejich konkrétní projevy v různých etapách vývoje formace.

Struktura marxisticko-leninské sociologie již dlouho přitahuje pozornost teoretiků, metodologů v oblasti společenských věd. Je nepochybné, že historický materialismus vstupuje do systému marxisticko-leninské sociologie jako její obecný metodologický základ a vědecký komunismus představuje rovněž důležitý metodologický nástroj ve vztahu ke konkrétním sociologickým výzkumům. Svou metodologickou funkci mají i speciální sociologické teorie.

Využití historického materialismu a vědeckého komunismu umožňuje optimálně rozpracovat program, zaměření i metodiku konkrétních sociologických výzkumů a získat dostatečné množství sociologických informací nezbytných pro kvalifikovaný řídicí proces. Autor z pozice vědeckého komunismu úspěšně a srozumitelně objasňuje vztah historického materialismu a vědeckého komunismu i teorie vědeckého komunismu a sociologie. Ukazuje na to, co je předmětem a objektem vědeckého komunismu i předmětem a objektem sociologie a sociologických výzkumů.

Konstatuje, že v současnosti je proces konstituování teorie vědeckého komunismu jako samostatné vědy v podstatě dovršen. Tato vědecká teorie disponuje vlastní soustavou pojmu a kategorií, zákonů i speciální metodou. Je teoretickou soustavou, která je schopna tvůrčím způsobem analyzovat, hodnotit a usměrňovat — ze svých pozic a svou metodou — procesy a jevy probíhající v současné společnosti, včetně společnosti rozvinutého socialismu. Vědecký komunismus má i vyhraněnou metodologickou funkci ve vztahu k ostatním společenským vědám, včetně sociologických. Je teoretickým nástrojem k analýze, řízení a přetváření i k rozvíjení soudobého reálného socialismu jako světové soustavy. Je schopen zevšeobecňovat revoluční praxi a na základě jejich zkušeností rozvíjet sám sebe i ostatní společenské vědy. Je nástrojem přeměny sociální a politické reality. Ve vztahu k sociologii je teorií orientující (stejně jako historický materialismus) ostatní společenské vědy na zkoumání základních společenských problémů. Svými principy, zákony a kategoriemi usměrňuje i marxistickou sociologii na procesy a jevy, na data a způsoby interpretace sloužící k poznání a řízení socialistické společnosti. V metodologickém smyslu má tedy jednak orientační, jednak prognostickou a klasifikační funkci. Prognostickou proto, že jako teorie o komunistické společnosti je teorií o budoucnosti; základní tendence i současné procesy a jevy hodnotí a klasifikuje z hlediska dosažení konečného cíle — vybudování socialistické a komunistické společnosti. Hodnotí a charakterizuje sociální a politický obsah současných procesů i smysl a význam získaných sociologických poznatků z hlediska řízení vývoje společnosti směrem ke komunismu.

Vedle rozboru teoretických otázek obsahuje kniha i cenné informace o struktuře a institucionálním zabezpečení rozvoje marxistické sociologie v SSSR, o síti sociologických pracovišť akademie věd a hlavních směrech sociologického bádání SSSR.

Je podnětná jak pro sociology, tak i pro odborníky v oblasti vědeckého komunismu, přináší poznatky velmi cenné pro naše vědeckovýzkumné pracovníky i pro učitele na vysokých školách.

Miroslav Krpata

V uplynulém roce vydal kolektiv specialistů (1) Výzkumného ústavu výstavby a architektury závažnou publikaci, shrnující výsledky empirických šetření na téma „sociologické aspekty výstavby sídlišť“. Kniha plní na jedné straně funkci kompendia základních poznatků o sociální situaci v sídlištích, na straně druhé pak koriguje řadu dlouhodobě tradovaných nepřesností, týkajících se života v těchto nově vzniklých sídelních útvech. Publikace se hlásí k marxistické angažované sociologii a usiluje o realistický a v praxi využitelný přístup k sídlištnímu a městskému způsobu života. Jejím cílem je — jak výstižně uvádí I. Lérová v předmluvě k celé práci — „poznat vztah mezi lidmi a novými obytnými soubory, vysledovat, jak žijí lidé na sídlištích, jak prožívají nový typ hmotného a sociálního prostředí, co si o něm myslí a konečně, jaké formy společenského života a vzájemných lidských vztahů se v tomto novém prostředí vytvářejí“ (s. 8).

Publikace je rozčleněna do tří základních oddílů. První z nich se zabývá teoretickými koncepcemi architektonické a sociologické povahy, které stály (nebo spíše dosud stojí) v pozadí výstavby sídlišť a formuluje i principy sociologického hodnocení (či spíše typologie) sídlišť jako svébytných sídelních útvarů. Druhá část je systematickým popisem hlavních sociálních a demografických charakteristik našich současných sídlišť. Obsahuje dílčí mezinárodní srovnání, analyzuje postoje obyvatel k sídlišti, k architektuře sídlištních celků i k vybavení obytných útvarů, domů a bytů. V jedenácti subkapitolách je zde podán plastický popis vybavení sídlišť, bytové situace, sídlištní architektury, demografických, vzdělanostních a socioprofesionálních charakteristik obyvatelstva i stabilizace obyvatel v sídlišti. Značná pozornost je věnována též způsobu života sídlištního obyvatelstva a fungování sídliště jako specifické komunity městského typu. — Závěr monografie, nazvaný *Zamyšlení nad výsledky*, je koncipován jako samostatná část, která nejen shrnuje dříve uvedené výsledky, ale formuluje i nové úkoly.

Poněkud rušivě působí absence rejstříku a seznamu literatury, neboť rozsah publikace je značný a řada problémů je z různých pohledů řešena na různých místech. Naproti tomu zařazení ilustrativních fotografií je vítaným osvěžením celé práce i výrazným grafickým prvkem usnadňujícím orientaci v problematice, která (zejména v částech věnovaných estetickým parametrům sídlišť) není vždy sociologické veřejnosti důvěrně známa.

V úvodní části reprodukuji autoři základní ideová východiska moderní architektury, vztahující se k výstavbě sídlišť. Ty pak v další části publikace konfrontují s praxí výstavby sídlišť v poválečném období. Již tímto principem, který není jen bezděčným efektem prakticistně zaměřené práce, ale systematicky rozvíjeným teoreticko-metodologickým východiskem, se recenzovaná práce příznivě odlišuje od běžné produkce a zvyšuje se i její význam pro sociologii kultury a umění. Jde o část teoreticky nejambicióznější a zároveň nejvíce podněcující diskusi.

Autoři spatřují ideová východiska výstavby našich sídlišť ve dvou zdrojích. Jsou to jednak teoretické koncepty mezinárodní avantgardní architektury dvacátých až třicátých let (2), jednak inspirativní vliv sociální, bytové a kulturní politiky socialistického státu. Souvztažnost obou těchto vlivů pak hledají v tom, že „programová stanoviska meziválečné architektury ovlivnila ... řadu praktických zásad prostorového uspořádání, architekturu jednotlivých objektů i jejich umístění v sídlištích ... tyto programy působily na formu sídlišť, socialistická bytová politika i zásady kulturní politiky jim daly především specifickou náplň ... a do značné míry svébytně působily i na některé formové stránky sídlišť a přispěly tak rozhodujícím způsobem ke specifickým rysům našich nových obytných souborů“ (s. 36). Toto pojetí je v zásadě správné. Poněkud však opomíjí význam sociální doktriny avantgardní architektury, byť jakkoli nejednotné, rozporuplné a často jen náznakově vyjádřené, i formativní vliv ekonomických procesů, probíhajících v poválečném období ve stavebnictví i architektonické tvorbě.

Optika, redukující přínos avantgardní architektury jen na řešení architektonické formy sídlišť, vede zde k poměrně málo plastickému postižení ideového zázemí moderní architektury. Opomíjí především skutečnost, že nejen sovětské, ale i některé československé avantgardní projekty byly jak hledáním nové architektonické formy, tak (a snad především) nastíněním výrazného sociálního experimentu, který předpokládal nejen odstranění všech podstatných sociálních rozdílů i majetkových bariér ve společnosti (a tedy i v bydlení), ale i podstatně odlišné fungování rodiny a manželství ve společnosti, jiný model tvorby životní úrovně, využívání volného času i zaměstnanosti. Tyto sociální

(1) Autorský kolektiv tvoří Lubomír Kotačka, Irena Lérová, Eva Librová, Libuše Macková, Jiří Musil (vedoucí autorského kolektivu), Vítězslav Procházka a Zdeněk Ryšavý. Na výzkumu a jeho vyhodnocení se dále podílel tým Domu techniky Pardubice.

(2) Autoři zdůrazňují zejména význam tzv. Athénské charty a Miljutinova „Socgorodu“.

motivované utopie determinovaly i pojetí architektonické tvorby a lze předpokládat, že alespoň částečně doznívají i v dnešní nebo nedávno minulé sídlištní výstavbě. Chronické podcenění společenské nezbytnosti, prostorové i časové náročnosti domácích prací, přecenění možnosti služeb v organizaci životního procesu i nedostatečný zřetel k ekonomickým aspektům fungování domácnosti — to jsou rysy, které tvořily podstatnou součást architektonického myšlení meziválečné avantgardy a objevily se i v poválečných diskusích o bydlení ze šedesátých let.

Dlouhou setrvačnost má zejména určitá samorostlá „filozofie člověka“ a jeho potřeb. Lidské potřeby měly být sice podle tehdejších představ vědecky definovány kolektivním úsilím „biologů, lékařů, fyziků, chemiků, sociologů a básníků“ (Le Corbusier), přesto však v avantgardní architektuře a urbanismu dominoval zřetel k technokraticky lépe uchopitelným potřebám zdraví, hygieny, slunce a zeleně nad nejasnými, příliš proměnlivými a zjevně diferencovanými potřebami sociální a psychologické povahy. Myšlenka „stroje na bydlení“ byla založena na představě omezeného počtu racionálních, v podstatě neměnných a všem srozumitelných potřeb, byla sveráznou aplikací principu „společného jmenovatele“ na oblast bydlení, architektury a urbanismu. Sovětský badatel A. Rjabušin proto zcela oprávněně konstatoval, že pro část moderní architektury bylo typické nedocenení komplexnosti a bohaté strukturovanosti lidských potřeb i reglementující přístup k nim. (3)

I autoři zdůrazňují řadu konceptuálních nedostatků avantgardní architektury, soustřeďují se však především na nedostatečně zvládnutí v užším slova smyslu kulturních, semiotických a sociálně psychologických stránek výstavby (s. 32, s. 41) (4) a do značné míry opomíjejí ty aspekty avantgardní sociální doktríny, které se vztahují ke způsobu života a k sociálně ekonomickým aspektům architektury a urbanismu. Zdá se však, že právě v dosud nedostatečně reflexi sociálních předpokladů fungování sídlištních útvarů i lidských potřeb spočívá hlavní problém současné architektury a urbanismu a je proto škoda, že těmto problémům není věnováno více pozornosti.

Podrobnějšího rozboru by si zaslouhoval problém racionality potřeb spjatých s bydlením, otázky normativů v bydlení i způsobu života, popřípadě optimalizace spotřeby. Autoři se těmito problémy pochopitelně — byť okrajově — zabývají a podtrhují zejména snahu socialistické společnosti působit prostřednictvím standardů proti nežádoucím sociálním rozdílům. Problematika má však i svoji druhou stránku, která není dosud příliš v popředí pozornosti, přestože má značný praktický význam. Jde o problém, který zformuloval již K. Marx v *Kritice gotthajského programu* v polemice s rovnostářstvím: jestliže nebereme v úvahu diferencované potřeby, schopnosti i výkonnost jednotlivců a pro všechny vytváříme v zásadě shodné životní podmínky, produkuje tím zároveň určitou specifickou formu sociální nerovnosti, s jejíž dopadem na společenské vědomí i způsob života je třeba se systematicky vyrovnávat v praktické činnosti. Jestliže na jedné straně nabízený bytový standard výrazně přesahuje kulturní potence určité části uživatelů bytů, na druhé straně vzniká i opačný problém: vtěsnat bohatě strukturované potřeby do poměrně rigidní normy, realizovat je v podmínkách, kdy samo technologické řešení téměř znemožňuje adaptaci prostoru novým nárokům a impulsům. Jestliže v Československu jsou — jak se v publikaci uvádí — sídliště daleko sociálně heterogennější než v jiných socialistických zemích (např. v Polsku či v Jugoslávii) a výstavba sídlišť se nikdy nestala „mechanismem sociální segregace tříd nebo sociálních vrstev“ (s. 60), je problém přizpůsobení diferencovaných nároků na bydlení i životní styl poměrně jednotné normě složitým a přitom historicky novým a neobvyklým sociologickým problémem. I když zřejmě není třeba problém dramatizovat, neboť většina obyvatel sídlišť je se svým bydlením spokojena a sídlištní výstavba v průměru poskytuje lepší než průměrné bytové podmínky, bude třeba se jím v budoucnu více zabývat, neboť nelze předpokládat, že by se růst potřeb zpomalil. Jde přitom o problém specificky sídlištní, neboť jak bytová, tak sociální politika pracuje ve svém celku s daleko diferencovanějším přístupem k člověku a jeho potřebám.

Je škoda, že publikace nevěnuje více pozornosti ekonomickým determinantám výstavby sídlišť. Přestože má smysl (a je to, jak celá publikace naznačuje, neobyčejně plodný

(3) Rjabušin zde uvádí zejména J. Larina a L. Sabsoviče. Podle jeho názoru v jejich díle přímočaré chápání kolektivizace způsobu života a malicherná reglementace života „koneckonců znevážila pokrokovou orientaci tehdejší sovětské architektury“ (A. Rjabušin: *Domov budoucnosti*. Praha 1980, s. 197). Názor L. Sabsoviče u nás propagoval především K. Teige (viz např. monografii *Nejmenší byt* z r. 1932).

(4) Autoři oprávněně konstatují, že i kdyby byly ideály „avantgardního hnutí realizovány v čisté, nedeforované podobě, vhodnými technologiemi a na správných místech, přece jen by něco zůstalo neakceptovatelné a odmítané dnešním člověkem. Doba, její podmínky i její východiska se měnily, hledají se nová řešení i nové programy pro výstavbu obytných celků“ (s. 41). Na s. 16–23 pak nalezne čtenář téměř vyčerpávající seznam objektivních námitek proti soudobým sídlištím i jejich důkladný sociologický rozbor.

přístup) uvažovat o sídlišti jako určitém naplnění principů sociální i bytové politiky i ideálů moderní architektury, nelze opomenout skutečnost, že výstavba sídlišť je především grandiózní ekonomickou úlohou, jejíž řešení pak zakládá natolik svébytný sociálně ekonomický pohyb, že jej musíme brát v úvahu i jako podstatnou determinantu realizace určitého projektu sídlištního útvaru a života v něm. Dosud bohužel postrádáme sociologické studie o tom, jak požadavky investora i stavebních podniků postupně modifikují projekty výstavby sídlišť a v jakých směrech. Nevíme, jaké faktory působí na to, že z variant panelové výstavby se realizuje jen nepatrná část potenciálních možností, přestože náročnější varianty výstavby jsou známy a technologicky zpracovány. Z hlediska přeměny architektonického projektu v realitu by bylo zajímavé i sledovat, jak na tento proces působí konkrétní zájmy stavebních organizací, jejich hmotná zainteresovanost, technická vybavenost, struktura pracovních sil i další faktory obecného charakteru. Z dosavadních zkušeností vyplývá, že jak architektonická tvorba, tak teorie socialistického způsobu života dnes připouští daleko větší variabilitu sídlištních celků, bytových i nebytových prostorů, než tomu odpovídá současná praxe.

Tento rozpor by sám o sobě mohl být východiskem zajímavých sociologických úvah. Publikace se však těmto otázkám věnuje jen v souvislosti s vymezením zásad sociální, kulturní a bytové politiky, například v souvislosti s typizací bytové výstavby. I závěry se vyznačují až překvapivou absencí úvah směřujících k optimalizaci vztahů mezi projektováním sídlišť a ekonomikou hromadné bytové výstavby. Přitom není sporu o tom, že „při respektování principů hospodárnosti v užívání půdy a energie a při snaze udržet náklady na bydlení nízké není pravděpodobné, že by jiná než hromadná a souborová výstavba mohla být úspěšnější“ (s. 332). Jde však o to, aby v samotném projektování a ve výstavbě sídlišť byly nalezeny cesty k „celkové intenzifikaci společenských procesů“ (s. 8). Klíč ke zlepšení současných sídlišť nespočívá dnes podle mého názoru ani tak v lepším poznání dynamiky sídlištních útvarů či korelací mezi určitou architektonickou formou a způsobem života (většina námětů, které publikace uvádí, jsou známy již delší dobu a existují i projekty, které se je více či méně zdařile snaží uvést v život) jako v překonání bariér, které v této souvislosti představuje dosud převážně extenzivní model rozvoje našeho stavebnictví.

Těžiště práce spočívá v části druhé, která zasvěceným způsobem a s využitím všech dostupných dat shrnuje nejdůležitější poznatky o vztahu obyvatel k sídlištím a životu v nich. Značnou pozornost věnuje publikace vztahu obyvatel k nové sídlištní architektuře. Tyto pasáže přirozeně zaujmou především specialisty – architekty, mají však svůj význam i pro teoretiky a sociology umění, neboť zde publikované údaje představují jeden z mála zdrojů informací o tom, jak lidé vnímají moderní umělecké dílo, jak na ně působí a jak se s ním sžívají. Vzhledem k tomu, že výstavba sídlišť představuje i určitý – byť významem ohraničený – sociální i ekologický experiment, nejsou tyto části publikace nezajímavé ani pro ty, kteří se zabývají otázkami společenské změny. Celá studie je ostatně zajímavým dokladem toho, že i značně nekomplexní zásad o života lidí může vyvolat pozitivní společenské efekty za předpokladu, že reaguje na hlavní články řetězu souvislosti a vzájemných vztahů.

Praktický význam má zprístupnění jinak obtížně využitelných údajů z pasportizace sídlišť (5). Tyto údaje ovšem kladou i určité otazníky nad dosavadním způsobem výstavby občanského vybavení na sídlištích i mimo ně, neboť výsledky ukazují, že v rozp. ru s původními představami jsou dnešní sídliště vesměs málo vybavena službami, obchody, kulturními i sportovními zařízeními. Autorský kolektiv proto oprávněně zdůrazňuje nezbytnost zvýšení „jejich počtu, kapacity i druhové pestrosti ... prostorové zahuštěnosti a vhodné směsice“ (s. 145). Obdobně jako řada kritiků klasického architektonického funkcionalismu se vyslovuje pro renesanci klasické obchodní ulice, jejíž „pravá urbánní atmosféra ... spočívá v povědomí o rozmanitosti cílů a rolí osob, které se na ulici potkávají“ (s. 146). Naproti tomu koncentrace služeb a obchodů do obchodních pavilonů, obchodních domů a nákupních středisek podle autorů sice posiluje městskost prostředí, ale v sociálním slova smyslu působí antiurbánně což je zřejmě pravda jen někdy a někde. Tradičně se autoři věnují i systému mezilidských vztahů na sídlištích. Systematicky boří mýty o sociální anonymnosti soudobých sídlišť, nízké úrovni přátelských a sousedských kontaktů, absenci sociální kontroly apod. Podle komparovaných výzkumů uvedených v publikaci intenzita i kvalita mezilidských vztahů dokonce výrazně převyšuje celoměstský průměr i intenzitu dosahovanou v tradičních komunitách příměstského typu. Výsledky

(5) Pasportizaci provedl k 31. 12. 1976 Český statistický úřad a ministerstvo obchodu ČSR. Z výsledků vyplývá, že relativně nejlepší je situace v oblasti školství, zdravotnictví, prodeje potravin a průmyslového zboží, institucí kultury a osvěty. Velmi nízká vybavenost jak sídlištní, tak starší zástavby je ve veřejném stravování, u výrobních a opravárenských služeb. Velmi nepříznivé je tělovýchovné vybavení. Ani v jedné ze skupin vybavení však sídliště nedosahují doporučené normy (s. 130 – 131).

rovněž naznačují, že přesun do sídliště neznamená citelnější oslabení spektra mezilidských kontaktů ani u starších lidí. Naopak těm, kteří jsou dosud pohybliví, umožňuje přestěhování na sídliště i jejich rozšíření a obohacení. Příznivé prostředí představuje sídliště i pro děti a mládež, byť právě adolescenti zřejmě nejtěžší nesou nedostatečnou rozvinutost služeb pro kulturu, sport a rekreaci (obecně pro volný čas) a určitou demografickou uniformnost soudobých sídlišť.

Při posuzování sídlištní výstavby stojí autorský kolektiv důsledně na stanovisku posilování sociálně integračních momentů v soudobých obytných útvech; cílem je přeměna sídliště v akceschopnou komunitu. Oprávněně přitom nezdůrazňují ani tak rozvoj tzv. lokálních skupin, daných sousedstvím, přátelstvím, příbuzenstvím apod., ale podtrhují význam společenských organizací a institucí, zejména pak národních výborů a institucí socialistického družstevnictví. Podle jejich názoru „součinnost a vzájemná spolupráce nejsou v akceschopných městech možné bez určité společensko-právní infrastruktury“ (s. 233). Tuto myšlenku rozvíjejí až po požadavek vydělení velkých sídlišť jako samostatných správních obvodů uvnitř města. Sympaticky působí i ty pasáže, které zdůvodňují nutnost větší účasti bydlících na přípravě projektu sídliště, vybavení jednotlivých domů a bytů a celkového provozu sídliště.

Oprávněnou pozornost věnují autoři i demografické situaci na sídlištích, specifickým problémům života starých lidí, dětí a mládeže. Zejména kapitolu věnovanou způsobu života dětí je třeba hodnotit velmi vysoko, neboť sociologii dítěte se u nás stále ještě věnuje (na rozdíl od sociologie mládeže) jen okrajová pozornost a existuje jen málo solidně prověřených sociologických poznatků. V částech věnovaných dětské problematice se také podařilo nejlépe vyjádřit vzájemnou spjatost určitých parametrů bytové výstavby (velikost bytů a domů, jejich vnitřní dispozice atd.) se sociálním jednáním a strukturou sociální interakce. Větší pozornost by si zasloužila situace tzv. handicapovaných osob, minimálně již z toho důvodu, že v dosavadní praxi se dosud nepodařilo odstranit většinu tzv. architektonických bariér, bránících tělesně postiženým osobám ve volném pohybu po sídlišti. Otázkami sociologie zdraví a nemoci se však publikace nezabývá bohužel ani okrajově; přestože právě dosažení optimálního hygienického standardu a s tím související redukce nemocnosti (zejména TBC) tvořila jeden z hlavních sociálních cílů výstavby sídlišť.

Značná pozornost je věnována stabilizaci demografické situace na sídlištích, procesům stárnutí zde usdlé populace a podobným problémům, jejichž praktický význam pro urbanisty je mimodiskusní. Za zvlášť cennou pokládám skutečnost, že autoři kladou důraz na zajištění specifických bytových potřeb těch skupin obyvatelstva, které jsou chápány jako okrajové nebo specifické (mladí lidé žijící mimo rodinu, staří lidé apod.). Spolu s postupným opadáním zájmu o tzv. kolektivní dům se totiž zmenšil zájem i o některé jeho životaschopné, byť méně náročné varianty: penzión, bydlení hotelového typu apod. Teprve v poslední době se více zvažuje i v projekci sídlišť možnost vybavit je domy důchodců, dětskými domovy, komplexy budov pro zdravotně postižené apod. Zařazení těchto stavebně organizačních komplexů do sídlišť je — jak se ukazuje — nejenom významnou inovací z hlediska fungování města a způsobu života obyvatel i architektonické a urbanistické tváře sídliště, ale i pružnější regulací poptávky po bytech v závislosti na životním cyklu rodiny. V současné době, kdy vzrůstá počet rozvodů, opakovaných sňatků a část obyvatelstva žije po dlouhou dobu svého života jen v částečně stabilizovaných partnerských svazcích, je ostatně hledání nových typů bydlení již sociální nezbytností.

Studie věnuje přiměřenou pozornost též trávení volného času na sídlištích, přičemž rozbor ústí v poznatek, že značná část mimopracovní doby je prožívána mimo sídliště. To jen podtrhuje několikrát opakovaný poznatek o sociální nesoběstačnosti sídliště jako určitého druhu komunity. Základním problémem tvorby volného času je podle autorů řešení rozporu mezi nároky na využívání volného času a možnostmi je v sídlišti naplnit. Lidé se „ocitají na nových sídlištních doslova ... ve vakuu, protože v nových sídlištních neexistuje obvykle žádná nebo nedostatečná vybavenost pro volný čas“ (s. 167). Nedostatek zařízení pro volný čas se stává jedním z nejvíce pocítovaných nedostatků soudobé sídlištní výstavby.

V publikaci jsou kultivovaným způsobem popsány způsoby využívání volného času ve všední dny, o víkendech, v bytě i mimo něj, v sídlišti i v centru města i specifické problémy různých věkových i sociálně definovaných skupin. Rozbor se však pohybuje převážně v rámci tzv. užší definice volného času a téměř bezzbytku opomíjí ty části časového rozpočtu, které souvisejí s obsluhou domácnosti, rodinnou ekonomikou, samozásobitelskými i obdobnými aktivitami výdělečné povahy. V tom se kromě jiného projevuje i jeden z teoreticko-metodologických problémů celé publikace, neboť ta se systematicky vyhýbá otázkám spjatým s ekonomikou bydlení na sídlištích i ekonomičností celého sídlištního provozu.

Tak jako se v partiích věnovaných volnému času dozvíme jen velmi málo o tom, jak

moderní vybavení bytu ovlivňuje množství volného času věnovaného domácím pracím, získáme v celé práci jen málo informací o tom, jak ekonomické náklady na pořízení bytu a nájemné samo (které není často právě malé a je i výrazně diferencované podle doby výstavby sídliště i tím, zda jde o byty státní, družstevní či podnikové) ovlivňuje rodinnou ekonomiku i způsob života rodiny či spokojenost s bydlením na sídlišti.

V publikaci je věnováno mnoho prostoru detailnímu popisu různých stránek spokojenosti s bydlením na sídlišťích. Přesto žádná z otázek nezjišťovala (pokud tak lze soudit z publikovaných dat) spokojenost s výší nájemného a celkovými náklady na bydlení. Určitá pozornost je těmto otázkám věnována v souvislosti s adaptací starých lidí na bydlení v sídlišti, zde však je již skutečně nepřehlednutelná. Uvážíme-li, že bytová politika i produkce sídlištních bytů plní důležité úkoly i z hlediska regulace pohybu pracovních sil i životní úrovně, pak opomenutí těchto momentů poněkud oslabuje aplikabilitu zjištěných poznatků mimo rámec sociologie bydlení a urbanismu.

Publikace se koncentruje — jak již bylo řečeno — na postižení sociálních a kulturních stránek života na sídlišťích. Vzniká však nutná otázka, zda sociální a kulturní analýzu lze realizovat bez systematického zvládnutí ekonomicky podmíněných aspektů způsobu života, popřípadě zda absence těchto úvah není současně teoreticky i prakticky problematickou redukcí obsahu pojmu sociální, popřípadě kulturní. Čím více se ostatně do popředí dostává problém intenzifikace národního hospodářství, tím více také nabývá na závažnosti otázka, jak a za jakou cenu se lidé zabydlují na sídlišťích, jaké má tento proces další, byť zprostředkované sociální důsledky (např. v oblasti práce a pracovního výkonu) a jakým způsobem nikoli sídliště samo, ale především proces adaptace na ně působí na dynamiku potřeb a vyžádání člověka jakožto osobnosti i pracovní síly. Zejména v tomto směru by bylo proto žádoucí analýzu sídlišť ještě prohloubit.

Přestože zpracování problematiky je dosud v některých ohledech mezerovité, představuje publikace *Lidé a sídliště* svým zpracováním, obšírností záběru i realismem v posuzování problematiky novou, vyšší kvalitu a již proto lze její prostudování vřele doporučit jak zájemcům o otázky sociologie bydlení, architektury a urbanismu, tak všem, kteří se zabývají z praktického i teoretického hlediska společenskou dynamikou naší společnosti.

Jiří Linhart

M. Pittner: Regulace — řízení — vedení

Praha, Academia 1984, 238 s.

V současné době je v socialistických zemích věnována značná pozornost problematice řízení. Je to naprosto pochopitelné, neboť v epoše vědeckotechnické revoluce nelze efektivně využívat intenzivní faktory růstu (především vědu a techniku tak, aby byl zabezpečen sladěný, harmonický rozvoj socialistické společnosti) bez systematického zdokonalování plánového řízení. Zvládnutí tohoto úkolu klade na teorii i praxi řízení nemalé nároky.

V socialistických zemích se výzkum problematiky řízení systematicky rozvíjí. Podařilo se vypracovat jednotnou marxisticko-leninskou koncepci řízení socialistické společnosti a úspěšně vyřešit celou řadu problémů. Avšak některé otázky zůstávají dosud nezodpovězeny. Kromě toho podrobnější analýza běžně používaných pojmů a kategorií ukazuje, že jak v praxi řízení, tak i v teorii je stejným kategoriím přisuzován často dosti rozdílný obsah. Například někteří autoři zaměňují pojem řízení za regulaci, jiní považují řízení a vedení za synonyma ap. Tento stav negativně ovlivňuje řídicí praxi a ztěžuje i rozvoj teorie. Proto je těmto otázkám stále věnována výzkumná pozornost, což potvrzují práce našich a zahraničních autorů. Patří mezi ně i monografie M. Pittnera.

Autor důsledně uplatňuje marxisticko-leninské principy v sociálně filozofické analýze zkoumané problematiky. Jeho výklad je soustředěn — jak název naznačuje — kolem tří základních kategorií, které pak používá při výzkumu řízení v různých společenských systémech.

První z nich je regulace, která představuje schopnost systému usměrňovat vývoj svých změn způsobených vnějšími a vnitřními vlivy tak, aby se dokázal přizpůsobit měnícím se podmínkám, udržel se v rovnovážném stavu a normálně fungoval. Regulace tudíž vykonává důležitou stabilizační, integrační a evoluční funkci (s. 11). Charakter a úroveň regulace, podmíněné objektivními zákonitostmi systému má rozdílnou kvalitu. Pro tuto regulaci je příznačné, že se uskutečňuje bez zásahů člověka, silami samotného systému, jako objektivní, živelný, automatický, samoregulační proces.

Regulace uskutečňovaná člověkem i regulace sociální plní obdobné funkce jako regulace v biologických systémech, ale liší se od ní tím, že je usměrňována lidskou činností a představuje tudíž specifický vztah mezi subjektem a objektem. Účelnost této regulace se realizuje na základě cíle, který usměrňuje regulační činnost lidí. V této souvislosti

autor charakterizuje společné i odlišné rysy v účelnosti biologického a sociálního typu, což umožňuje hlouběji pochopit biologickou a sociální regulaci. Aby člověk dokázal uskutečnit svůj regulační zásah do různých systémů, vytváří si na základě poznání zákonitostí regulačních procesů v přírodních, technických a společenských systémech různé typy regulátorů. Ty představují vlastně zvěčnělé orgány regulace, které usměrňují regulační procesy, například zabezpečují opakování určitých regulačních úkonů ap., podle záměrů člověka.

Za nejvyšší typ regulace považuje M. Pittner regulaci sociální, která zajišťuje pomocí normativní základny (normy, standardy, kritéria), faktorů nenormativní povahy (cíle, ideje) a specifické lidské činnosti elementární funkce sociálního systému. Celý soubor činitelů, pomocí nichž se sociální regulace uskutečňuje, působí jako objektivní síly. Velice však záleží na činnosti subjektu — samotného člověka — na jeho schopnosti přijmout nebo odmítnout normy i nenormativní faktory, na jeho dovednosti cílevědomě usměrňovat proces tvorby celého souboru komponentů regulace, vztahů mezi nimi i způsob jejich uplatňování tak, aby sociální regulace ve své celostnosti odpovídala potřebám vývoje společnosti. Z tohoto hlediska je velice důležité zabezpečení funkce sociální regulace jako relativně samostatné základní složky společenského systému řízení.

Řízení je v monografii analyzováno jako konkrétně historický jev, jako specifická lidská činnost, jež tvoří mimořádně významnou organickou součást souhrnné společenské práce. Jeho úloha spočívá v uskutečňování iniciační, inovační, organizační, koordinační a kontrolní funkce. V návaznosti na práci minulých generací zabezpečuje kontinuitu systému a současně uspořádává, slaďuje a usměrňuje činnost žijících generací tak, aby se uskutečňovala rozšířená reprodukce a realizovaly se stanovené cíle. Řízení tudíž představuje vyšší typ cílevědomého usměrňování složitých, zejména sociálních systémů než regulace, neboť jeho prostřednictvím člověk dokáže hlouběji a komplexněji ovládat procesy a systémy. Za podnětné považujeme objasnění dialektiky vazeb mezi objektivní a subjektivní složkou regulace i mezi regulací a řízením; přispívá k poznání společných a rozdílných rysů regulace a řízení.

Při výzkumu celospolečenského systému plánovitého řízení je kladen důraz na otázku *vedení*, které představuje specifický typ subjektu-objektových vztahů, kdy subjektem i objektem jsou lidé, sledující určité cíle. Vedení, které se zabývá řízením vztahů mezi třídami a vrstvami, je hlavní dynamizující složkou systému řízení. Jako organizační složka politiky zabezpečuje z hlediska zájmů vládnoucí třídy vývoj celé společnosti a vtiskuje politickému řízení specifickou kvalitu.

M. Pittner vychází z názorů klasiků marxismu-leninismu na politické řízení, panování i hegemonii a po podrobné analýze soudobého buržoazního řízení dokazuje, že jeho charakteristickým rysem je nedemokratičnost, manipulování s pracujícími, potlačování jejich subjektivity, což je neklamným důkazem jeho odcizenosti od lidu. V pravém smyslu se politické řízení může plně realizovat jako vedení až v socialistické společnosti, kde vzniká nová kvalita vztahů mezi subjektem a objektem plánovitého řízení, jež tvoří organické složky lidu. Pojednává též o ekonomickém (hospodářském), ideologickém a kulturním vedení i o realizaci vedení po linii stranické, státní a celospolečenských organizací. Autor přesvědčivě dokazuje, že za socialismu upevňování vedoucí úlohy dělnické třídy a její marxisticko-leninské strany je základní podmínkou úspěšnosti plánovitého řízení.

Kategorie vedení, řízení a sociální regulace vyjadřují různou úroveň celospolečenského plánovitého řízení — úroveň stranického vedení, které jako nejvyšší typ politického vedení a řízení stanovuje základní koncepci a strategii celospolečenského řízení, úroveň jednotlivých druhů národohospodářského řízení, které zabezpečuje realizaci úkolů po státní linii i úroveň sociální regulace. V etapě rozvinutého socialismu patří k nejdůležitějším úkolům politického řízení zabezpečení komplexního rozvoje společenského systému v celku. Přitom nutno dbát, aby jednotlivé složky řízení účinně plnily své progresivní poslání, aby se realizovalo skutečné vedení lidí a současně se v řízených kolektivech a organizacích prohlubovaly prvky seberegulace, sebeřízení a samosprávy.

Ke zvláštnostem soudobé vědeckotechnické revoluce patří, že — v podobě vědy a progresivní techniky — poskytuje řízení prostředky ke zvýšení jeho účinnosti. Autor v této souvislosti pojednává o „technologii“ řízení a ukazuje na změny, k nimž dochází ve vztazích mezi člověkem a technikou ve sféře řízení. Na základě hluboké analýzy vztahu cíle a prostředku i kritického rozboru různých, zejména buržoazních názorů na úlohu počítačů v řízení ukazuje, že komputarizace, kybernetizace ap., nepředstavuje nový subjekt, ale soubor technických prostředků, které člověk k řízení používá. Tyto prostředky pochopitelně umožňují zvyšovat efektivnost řízení, ale nemohou nahradit funkci člověka jako subjektu v řízení ani nemění sociální podstatu řízení. Z marxistického hlediska jde tudíž o kvalitativní změnu v technologii řízení, a nikoli o změnu jeho obsahu.

Při budování rozvinuté socialistické společnosti náleží přední místo *plánovitému řízení*. M. Pittner reaguje na společenskou potřebu, navazuje na marxisticko-leninskou koncepci

vědeckotechnické revoluce, rozpracovanou v dílech našich a sovětských vědců a nastiňuje reálné cesty zdokonalování všech složek společenského řízení — sociální regulace, jednotlivých druhů řízení i vedení — umožňující zabezpečit komplexní, proporcionální rozvoj společnosti a cílevědomě využívat výsledků vědy i moderní techniky pro šťastný a bohatý život lidu. Škoda, že do této části práce autor v konkrétní podobě nezakomponoval poznatky, které přinesla kategoriální analýza řízení a které mohou dále přispět k zdokonalení jednotlivých složek řídicího procesu — plánování, programování, projektování.

M. Pittner dále podrobuje kritice buržoazní názory na řízení vědy, zejména jednostrannost internalistického a externalistického pojetí a dokazuje, že efektivně řídit vědu v zájmu celé společnosti i pracujícího člověka dokáže jedině socialismus. Je tomu tak proto, že za socialismu společenské řízení cílevědomě usměrňuje rozvoj vědy tak, že sjednocuje „vnější“ společenské působení na vědu, která dostává charakter vědecké orientace na základě společenských potřeb, s vývojem „zevnitř“, s vlastní orientací vědců, jež nabývá podoby jejich společenské sebereflexe, společenského sebeuvědomění a společenského sebeřízení. Čím důsledněji řízení zabezpečuje, aby věda plnila své rostoucí společenské funkce, aby co nejlépe přispívala k rozvoji výrobních sil, společenských vztahů i ke všeobecnému rozvoji člověka, tím více se v socialismu utvářejí příznivé společenské podmínky pro efektivní řízení jejího vlastního rozvoje, pro realizaci dalekosáhlých změn v její povaze, spojených s pronikáním do nových sfér a vrstev sociální skutečnosti (s. 196).

Ke kladům monografie patří, že autor přistupuje k výzkumu řízení netradičním způsobem, že nastoluje nové otázky a snaží se na ně kvalifikovaně odpovědět. Nejvýraznější se to projevuje v podrobné analýze základních kategorií — regulace, řízení, vedení — jejich obsahu a vzájemných dialektických vztahů. M. Pittner tvořivě používá marxistický filozofický aparát při výzkumu řízení jako sociálního fenoménu i při rozpracovávání některých závažných otázek — například vztahu mezi subjektem a objektem řízení, úlohy racionality, účelu a cíle v řízení, vztahu mezi živelností a řízením, charakteru vztahů v systému řízení i dalších — jejichž řešení umožňuje prohlubovat světónázorovou i teoreticko-metodologickou stránku marxisticko-leninské vědy o řízení. Podnětné jsou z tohoto hlediska jeho náměty na rozvíjení jednotné vědy o řízení socialistické společnosti i nástin místa a úlohy jednotlivých, zejména společenských věd v tomto procesu. Kritická analýza některých buržoazních teorií řízení umožnila hlouběji osvětlit jejich ideologické a apologetické poslání. Odhalení odcizeného charakteru buržoazního řízení patří k teoretickým přínosům práce.

Positivním rysem je, že autor se snaží uplatnit kategorie, které rozpracovává z obecné teoretického hlediska při řešení některých konkrétních problémů — při analýze vztahů mezi politikou, řízením a vedením v buržoazní a socialistické společnosti, mezi vědou, technikou a řízením. Podařilo se mu přesvědčivě ukázat, že při komplexním přístupu k celospolečenskému systému řízení nelze opomíjet úlohu regulačních procesů v celém systému i v jeho jednotlivých složkách, že odpovídající místo je nutno věnovat funkcím různých druhů řízení, jakož i způsobům a formám vedení, chceme-li vytvořit adekvátní systém řízení, schopný zabezpečit harmonický a proporcionální vývoj socialistické společnosti.

Avšak otázka, jak uplatnit obecné poznatky při zkvalitňování řízení v jednotlivých společenských oblastech i různých sférách společenského řízení, byla zodpovězena jen částečně. Její podrobné řešení bude vyžadovat hlubší analýzu. Nutno však ocenit autorův přístup k velice aktuální společenské problematice, který umožnil z marxistických pozic obohatit výzkum řízení o nové momenty i pohledy, jež přispívají k rozvoji vědy o řízení socialistické společnosti.

Jiří Kuzin

L. Lebart, A. Morineau, K. M. Warwick: Multivariate Descriptive Statistical Analysis
(Mnohorozměrná deskriptivní statistická analýza)

New York, John Wiley & Sons 1984, 231 s.

Jak patrně z podtitulu *Korespondenční analýza a příbuzné techniky pro velké matice*, kniha se zabývá jednou z nejprogresivnějších a nejnadařnějších metod a představuje autoritativní a autentický záznam o stavu jejího rozvoje a praktické využitelnosti.

Deskriptivní metody ve statistické analýze dat nabývají na důležitosti především ze dvou důvodů: 1) věda, výzkum i praxe mají k dispozici velké množství údajů, které je třeba přehledně uspořádat, zredukovat a zhodnotit; 2) vznik datových souborů se většinou neřídí podle modelů pravděpodobnostních výběrových plánů, stále častěji se objevují data úplných šetření, u nichž je výběrová chyba nepatrná, zato však jiné typy chyb výrazné.

Výhodnost deskriptivních metod spočívá v tom, že nejsou zatížené nereálnými předpoklady (jako je např. mnohorozměrná normalita) a že odpovídají na většinu úloh společenskovedního výzkumu, v němž se stále více prosazuje metodologie explorační analýzy. Ptáme se, jaká je struktura dat, jaké jsou mezi nimi vztahy, jaké pravidelnosti, abychom následně tyto datové jevy zhodnotili, sociologicky rozebrali a interpretovali, formulovali hypotézy a závěry. Opačný případ, kdy předem formulujeme sociologické hypotézy postihující strukturu dat, jež má být ověřena či zamítnuta, je relativně vzácný.

V analýze dat společenskovedních výzkumů stále dominuje typ velkého souboru. 15–20 tisíc jedinců není výjimkou, výzkumy veřejného mínění mají běžně 2000–3000 respondentů, počet proměnných bývá 200, ale také 500 a po transformacích i více. Autoři recenzované knihy popisují právě takové postupy, které umožňují explorační analýzy velkých datových masivů, čímž se myslí mnoho jednotek, proměnných i kategorií. Metody mnohorozměrné deskriptivní statistické analýzy (MDSA) vycházejí z možností, které poskytl moderní počítač a pod jejich vlivem vyvíjená metodika numerického zpracování.

Cílem procedur MDSA je určení vztahů mezi proměnnými, mezi kategoriemi proměnných a mezi jednotkami v přehledné a jednoduché formě (číselné i grafické). K tomu se využívá jednak dělení souboru na části, v nichž jsou si jednotky vzájemně velmi podobné a proměnné působí shodně, a jednak grafického umístění jednotek, proměnných a kategorií v rovině (rovinách) tak, že každá z nich je reprezentována bodem. Přitom blízkost u proměnných a kategorií označuje shodnou roli a kladnou korelovanost, zatímco velká vzdálenost vyjadřuje opačné působení, zápornou korelovanost. Umístění bodů jednotek umožňuje rychle rozpoznat jednotky podobné a nepodobné.

Obsah knihy je rozvržen do osmi kapitol, v nichž jsou popsány metody, vyvinuta teorie, uvedeny praktické ilustrace, rozebrány metodologické a obsahové otázky a nakonec přetištěn výpis výpočetního programu s krátkým uživatelským návodem.

Kapitola I, Popisná analýza hlavních komponent a kanonické rozklady (Descriptive Principal Component Analysis and Singular Value Decomposition), předkládá metodiku zpracování vektorů spojitých číselných veličin. Metoda hlavních komponent může být chápána jako jedna z technik faktorové analýzy. H. Hotelling ji zavedl k vyhledání takové funkce proměnných, která na sebe váže maximálně možné množství informace z celého datového souboru v tom smyslu, že nejlépe rozlišuje mezi jednotkami na jednorozměrné škále. Postupně lze nalézt několik takových nezávislých a sekvenčně optimálních komponent.

V souvislosti s tímto základem autoři úlohu takto formulují: nalézt jasnou vizuální (geometrickou i číselnou) reprezentaci matice dat tak, aby mohl výzkumník snadno a rychle identifikovat příbuznosti mezi jednotkami, vztahy mezi proměnnými a odhalit strukturu datového souboru.

Matematická podstata problému je diskutována podrobně, neboť je základem i pro řešení modelů dalších kapitol. Je to hledání charakteristických čísel a vektorů symetrických pozitivně semidefinitních matic, tzv. *diagonalizace matice*. V kapitole se též rozebírá problém standardizace proměnných a použití Spearmanových pořadových koeficientů korelace pro neparametrickou analýzu.

Obohacením analýzy dat je zavedení *dodatečných proměnných*, jednotek a kategorií (nazývají se také *doplňkové, ilustrační*), které se neúčastní základních odvození hlavních komponent. *Dodatečné jednotky* jsou pomocí již známých skórovacích vzorců umístěny mezi původní (aktivní nebo základní) jednotky, s nimiž tak mohou být jak číselně, tak graficky porovnávány. Umístění dodatečných proměnných v konfiguraci původních aktivních proměnných ukazuje na korelovanost a vztahy s odvozenými hlavními komponentami.

Kapitola II, Korespondenční analýza (Correspondence Analysis), řeší obdobnou úlohu jako předcházející, avšak roli proměnných zde hrají kategorie jedné proměnné. Je zde popsán model, který vysvětluje vztahy v dvourozměrné kontingenční tabulce. Analýza je založena na chi-kvadrátové vzdálenosti podmíněných rozdělení řádků a sloupců.

Kapitola III, Kanonická a diskriminační analýza – teoretické a technické úvahy: stručný přehled (Canonical Analysis and Discriminant Analysis – Theoretical and Technical Considerations: A Brief Review), uvádí model diskriminační analýzy, kanonické korelační analýzy (a vícenásobnou regresi jako její speciální případ), jejich vzájemnou modelovou vazbu i vztah ke korespondenční analýze. Kapitola má nejen značný význam teoretický, ale její výsledky ukazují, jak lze využít programy pro kanonické korelace a diskriminační analýzu na úlohy korespondenční analýzy, když nejsou speciální programy k dispozici.

Kapitola IV, Mnohonásobná korespondenční analýza (Multiple Correspondence Analysis), patří k nejdůležitějším a tvoří vlastně jádro knihy. Popisovaná metoda je velkým přínosem praxe, neboť zajišťuje souběžné vyhodnocení velkého počtu kategorizovaných proměnných s mnoha kategoriemi na rozsáhlém souboru jednotek. Výsledkem je popis dat, obdobně jako u hlavních komponent, určení postavení jednotek ve struktuře souboru

a odhalení relevance jednotlivých kategorií vzhledem k jejich vlivu na heterogenitu souboru. V kapitole je uváděn vztah mezi analýzou matice dat a Burtovy tabulky (plošné uspořádání kontingenčních tabulek několika proměnných) i kanonickými korelacemi. Řešení úlohy je tak podáno v několika variantách. Najdeme tu i přibližné testy pro významnost vlivu dodatkových (ilustračních) kategorií.

Kapitola V, Automatická klasifikace – seskupovací techniky užité s metodou hlavních os (Automatic Classification – Clustering Techniques Used with Principal Axes Method), uvádí strategii seskupování, kterou autoři vyzkoušeli a o níž zdůrazňují, že není teoreticky optimální, ale velmi výhodná prakticky, protože ji lze použít na velké soubory. Nejde tedy o přehled seskupovacích metod, ale o jednu prověřenou a doporučovanou metodu, která sestává z kombinace několika přístupů. Její postup lze vyjádřit v krocích:

1. Rozklad souboru na stabilní skupiny.

- a) Rozklad souboru na zvolený počet tříd, vycházející z náhodných středů a přiřazující jednotky k těmto středům podle minimální vzdálenosti. Iterační zlepšení rozkladu k lokálnímu minimu.
- b) Několicenásobné opakování rozkladu z jiných náhodných středů.
- c) Zjemnění všech výsledných rozkladů. Třídy zjemněného rozkladu jsou nazvány stabilní skupiny.

2. Sloučení stabilních skupin pomocí Wardova kritéria.

3. Optické určení počtu výsledných skupin řezem v dendrogramu.

Spolu s popisem algoritmů tu nalezne čtenář i doporučení na volbu parametrů, které plyne z dlouhého experimentálního ověřování. Pozornost je věnována popisu výsledných skupení a grafickému zobrazení jejich vztahu k výsledkům korespondenční analýzy, neboť postup se používá (v kontextu knihy) na údaje odvozené z metody hlavních komponent nebo korespondenční analýzy (faktorová skóre).

Kapitola VI, Algoritmy při přímém čtení (Direct Reading Algorithms), věnuje pozornost algoritmické stránce metod, kterou se autoři zabývají velmi pečlivě a objevně. Uživatele-sociologa tyto problémy přímo nezajímají, ale nepřímě je na nich závislý. Algoritmizace musí nechat informaci nezkrácenou, dovolit analýzu velkých souborů při nízkých nákladech a malé spotřebě strojového času a umožnit používání dostupných počítačů. Tato důležitá činnost matematiků je před sociologem většinou skryta a je jím též obvykle podceňována. Sociolog vidí až výsledek a cesta k němu je mimo jeho zájem. A přesto tato nepřímá závislost by měla vést k vyšší podpoře i této čistě technické stránky věci.

Kapitola VII, Spolehlivost a významnost výsledků (Reliability and Significance of Results), odpovídá na otázky: Jaké matice dat analyzovat pomocí MDSA? Jak je získávat? Co můžeme očekávat od technik MDSA? Jak hodnotit kvalitu získaných konfigurací? Například odpověď na první (základní) otázku zní: 1. tak velké, že vizuálně nebo elementární statistickou analýzou jejich strukturu nelze odhalit; 2. obsahově homogenní, takže má smysl počítat vzdálenosti mezi řádky a mezi sloupci a vzdálenosti jsou smyslně interpretovatelné; 3. apriori amorfni, tj. takové, u nichž struktura není předem známá.

Kapitola VII, Počítačový program: korespondenční analýza pro velké matice (A Computer Program: Correspondence Analysis for Large Matrices), umožňuje čtenáři provádět vlastní výpočty vícenásobnou korespondenční analýzou. Obsahuje výpis programu CORAN (22 subrutin v jazyce FORTRAN IV, 1386 štítků včetně komentářů), popis programu, popis příkazů, odhadové vzorce pro potřebnou paměť počítače, zkušební příklad s výstupy. Jsou tu také popsána možná zjednodušení. CORAN obsahuje dvě etapy z širšího programu SPAD, který vyvinuli L. Lebart a A. Morineau se svými spolupracovníky. Je to ovšem samostatný program, který poskytuje i nutné numerické a grafické procedury. Může porovnávat binární datové matice (kódování kategorií dat jako 0, 1, jeden sloupec je jedna kategorie), výpočty lze doplnit zkrácenými názvy identifikujícími řádky i sloupce (jednotky, proměnné i kategorie), zpracovává aktivní i doplňkové proměnné. Při velkém počtu kategorií však CORAN nemůže konkurovat s efektivitou programu SPAD, který čte přímo redukovaná kódování číslem kategorie u každé proměnné, jak je u nás běžným zvykem (jeden sloupec je jedna proměnná, kód je číslo kategorie).

Korespondenční analýza se pod různými názvy vyskytuje u mnoha autorů, vznikají různé směry a celé školy. L. Lebart a A. Morineau jsou v této oblasti známými autory, jejichž práce již dnes značně přesahují rámec, v němž se pohybuje obsah knihy. Jejich přístup je založen především na geometrické představě projekce v euklidovském prostoru s cílem „poskytnout geometrickou reprezentaci informace“. Dalším zdůrazněným aspektem metodiky je možnost práce s neagregovanými daty, tedy analýza původních vstupních jednotek, určení jejich vztahu k ostatním jednotkám i pozice v celkové struktuře souboru. S tím souvisí vysoká pozornost přípravě i programové realizaci numerických aspektů metodiky. Ovšem i analýzy tabulek četností jsou pojednány dobře a dostatečně.

To vše patří k nesporným kladům knihy samé i francouzského směru v korespondenční analýze, který reprezentuje.

Jiný přístup se stejným matematickým základem kanonických rozkladů spočívá ve snaze o optimální souběžnou kvantifikaci řádků a sloupců tabulky, což je charakteristické pro japonskou školu, vzniklou kolem prací Hyashiho. Tomu odpovídá také název „duální škálování“, propagovaný S. Nishisatem (viz recenzi jeho knihy v Sociologickém časopise 1985, č. 2, s. 212). Rozdíl v přístupech obou monografií je v tom, že Nishisato se důsledně zabývá kategorizovanými daty v různých formách tabulek v kontextu psychologických dat v učebnicovém podání, zatímco Lebart, Morineau a Warwick uvádějí korespondenční analýzu v širším pojetí a s přímou návazností na „hrubou“ analytickou práci.

U nás od poloviny sedmdesátých let publikují výsledky o metodice příbuzné korespondenční analýze J. Řehák a I. Loučková. Jejich přístup (viz např. Sociologický časopis 1983, s. 535; 1984, s. 174; 1985, s. 176) se neomezuje jen na kategorizovaná data, ale směřuje k analýze libovolných, ale obsahově homogenních obdélníkových tabulek dat nebo statistik. Nehledají však příbuznost mezi maticí dat a z ní odvozenými tabulkami. Jejich přístup umožňuje souběžnou interpretaci faktorovou (a tudíž případně i kauzální), interpretaci z hlediska modelu mnohorozměrného škálování a kvantifikační (model reciprokých průměrů). U kontingenčních tabulek nevycházejí ze vzdálenosti chí-kvadrátového typu, ale doporučují dvojité centrované matice logaritmovaných četností. Na rozdíl od jiných přístupů věnují též pozornost různým typům rotace.

Knihy Lebart, Morineau a Warwicka je velmi vítaná, neboť rozšiřuje analytické obzory a poskytuje návod na řešení úloh, které začínají ve společenských vědách dominovat. Užitečnost aplikací korespondenční analýzy prokázala již řada publikovaných prací (i u nás). Výzkumníci by se neměli korespondenční analýzy zříkat, přestože jde o metodu, jejíž ovládnutí vyžaduje studium a praxi, jejíž výsledky mohou být někdy i nesnadno interpretovatelné a na niž nejsme zatím ještě zvyklí. Odhalená struktura může být někdy i značně překvapivá nebo jinými metodami neidentifikovatelná.

Recenzovaná kniha reprezentuje velmi silný a nadějný trend ve vývoji statistické metodologie a bylo by velmi žádoucí, kdyby se naši výzkumníci i statistikové mohli s postupy seznámit podrobně a metodu v praxi používat. V NDR přeložili podobně zaměřenou knížku, na níž se spolu s Lebartem a Morineauem podílel I. P. Fenelon (*Traitement des Données Statistiques. Méthodes et Programmes*, Dunod, Paris, 1979). Byla velmi rychle rozebraná a vzbudila značný zájem metodologů i výzkumníků. I u nás by měla podobná práce vyjít, abychom udrželi krok se světovým vývojem v oboru analýzy dat.

Blanka Řeháková

Karel Galla pětáosmdesátiletý

V srpnu tohoto roku se dožívá prof. PhDr. Karel Galla, DrSc. svého významného životního jubilea. Je potěšující konstatovat, že dál žije velmi aktivně, zajímá se o společenský život, pracuje vědecky, upravuje korektury svých prací, které jsou v tisku, diskutuje o úloze společenských věd v současné etapě po XVII. sjezdu KSČ a nezapomíná na československou sociologii, do níž se zapsal svými pracemi teoretickými i činností organizátorskou. Stále ještě dovede laskavě povzbudit a poradit.

Karel Galla se narodil 19. srpna 1901 v Novém Jičíně. Na reálném gymnáziu studoval v Praze-Vinohradech a na Smíchově (1913—1920). Na filozofické fakultě UK se věnoval studiu oborů filozofie — historie — zeměpis (1920—1927). V té době se stal členem sociologického semináře Břetislava Foustky a brzy i jeho asistentem. Doktorát z filozofie získal v roce 1927. V roce 1931 se stal soukromým docentem sociologie na Univerzitě Karlově. V letech 1929—1931 pracoval jako vrchní komisař Ústřední slovanské knihovny v Československé zemědělské akademii a od té doby až do roku 1948 působil ve Státní knihovně v Klementinu. Za války byl totálně nasazen u firmy Sixta na Poříčí. V lednu 1945 byl jako ředitel Sociologického ústavu při Sociologické společnosti zatčen.

Po osvobození působil od roku 1946 jako externí profesor na pedagogické fakultě v Brně a v roce 1948 byl na této fakultě jmenován řádným profesorem sociologie. O rok později se stal řádným profesorem a vedoucím katedry občanské nauky. V roce 1952 byl jmenován řádným profesorem filozofie na filozofické fakultě Univerzity Karlovy. V roce 1953 přešel na katedru pedagogiky a v letech 1959—1973 tuto katedru vedl. V letech 1956—1958 působil jako proděkan, v letech 1970—1973 jako děkan filozofické fakulty UK, od roku 1973 až do odchodu na odpočinek (1978) jako ředitel Ústavu pro pedagogiku vysokých škol. Profesor Karel Galla byl mnoho let předsedou pedagogické společnosti a nyní je jejím čestným členem.

Odborně se před II. světovou válkou věnoval sociologii venkova a po roce 1948 občanské nauce a zejména pedagogice vysokých škol. Stal se zakladatelem tohoto oboru u nás.

V sociologii vycházel před II. světovou válkou z kritického realismu. Postupně překonal pozitivismus, hlásil se k hodnoticím soudům v sociologii a pod vlivem nástupu fašismu, mnichovských událostí a věznění přijal marxismus-leninismus, který ve své vědecké, pedagogické a akademické činnosti uplatňoval, a to i v krizových letech 1968—1969. Tento vývoj i celková světónázorová a hodnotová orientace Karla Gally byla po zásluze oceněna Řádem práce (1968), Medailí J. A. Komenského (1972) a dalšími stranickými a státními vyznamenáními.

S teoretickými začátky K. Gally se setkáváme krátce po první světové válce. Práce tohoto období (1920—1929) se vztahují zejména k psychologické, filozofické a sociologické problematice. Z nich jsou pozoruhodné studie *Věřejné mínění* (1928), *Sociální vědomí* (1928), *Filozofie dějin* (1929), *Třídy ve společnosti a třídní boj* (1930). Tato etapa byla ukončena habilitačním spisem *Pokrok jako idea a společenská skutečnost* (1930) a K. Galla se stal jedním z prvních habilitovaných docentů sociologie u nás (1931).

Ve třicátých letech se stal K. Galla propagátorem i organizátorem sociologie jako člen výboru Masarykovy sociologické společnosti (1932—1933, 1936—1939). V tomto období vrcholí i jeho předválečná sociologická produkce klasickými díly *Sány* (1937) a *Dolní Roveň* (1939), jež jsou v naší i zahraniční literatuře označovány jako „model“ užití pozitivistické metody, tj. především jako popis faktů a odmítání hodnoticích soudů. Avšak podrobnější studium těchto prací i studie *Společenské vrstvy a třídy* (1936), jakož i stati o Bláhově knize *Sociologie intelligence* (1939) ukazují, že Galla postupně opouští pozitivistickou metodu, požaduje, aby sociologie zkoumala „povahu společenských vztahů, zvláště tzv. středního stavu buržoazie, tříd, poměrů individualisty a socialisty, jednotlivých složek kultury, školské činnosti, vzdělání, hospodářských krizí atd. Inteligenci chápe jako společenský útvar, jehož realita je založena i na řadě hodnoticích soudů, které ovšem, kolující ve veřejném i vědeckém mínění, tvoří samy o sobě sociální realitu. Vystopovatí znaky intelligence znamená zachytit i řadu hodnoticích představ, jimiž je tato skupina obestřena a z nichž čerpá svou sociální realitu“ (*Sociologická revue*, roč. X., č. 1—2, s. 50—54).

Již tyto skutečnosti svědčí o tom, že Galla nebyl „klasickým pozitivistou“ a ve svém vývoji se dostal již tehdy dál než jeho generační vrstevníci.

Na základě své teoretické činnosti byl K. Galla jmenován v roce 1939 mimořádným členem Královské české společnosti nauk, v roce 1941 mimořádným členem České zemědělské akademie a členem jejího 6. literárně osvětového odboru a v roce 1946 řádným členem Československé zemědělské akademie.

V poválečném období — po roce 1945 — uplatňoval a rozvíjel marxistickou metodologii ve společenských vědách, ve své pedagogické a vědecké činnosti a na tomto základě vytvořil koncepci sociologie výchovy a propracoval její základy. Jeho žáci i další odborníci s velkým zájmem očekávají vysokoškolskou učebnici sociologie výchovy, která byla zpracována autorským kolektivem pod jeho vedením a během letošního roku vyjde knižně*).

Jeden z jeho někdejších posluchačů — nynější rektor Univerzity Karlovy, profesor JUDr. Zdeněk Češka, CSc., člen korespondent ČSAV — nedávno vyjádřil pedagogický přínos Karla Gally velmi pregnančně: „Gallov semináře, to byl velký zážitek. Galla patří k velkým osobnostem Univerzity Karlovy a její filozofické fakulty“.

Karel Galla, významný český vědec, průkopník sociologie v Československu, příkladný komunista a skromný člověk, dožívá se v dobré životní síle a svěžesti 85ti let. Upřímně blahopřejeme, děkujeme za mnoho a do dalších let přejeme především dobré zdraví.

Antonín Vaněk

Valné shromáždění Československé sociologické společnosti při ČSAV

Podle Stanov Československé sociologické společnosti při ČSAV se znovu po třech letech konalo její valné shromáždění dne 31. října 1985 ve sněmovně Jihomoravského krajského národního výboru v Brně.

Jménem předsedy Jihomoravského krajského národního výboru pozdravil účastníky prof. *Sýkora*, který jako předseda komise kultury uvedl několik poznatků z Evropského kulturního fóra v Budapešti, závazných i pro sociologii.

Zprávu hlavního výboru přednesl předseda Společnosti člen korespondent ČSAV prof. Jaroslav Kohout. Konstatoval, že se valné shromáždění koná v době, kdy celá země bilancuje splnění úkolů stanovených XVI. sjezdem KSČ a žije v přípravách na XVII. sjezd, který vytyčí strategickou linii vývoje naší společnosti pro příští osmou pětiletku s výhledem do r. 2000.

Od posledního valného shromáždění v r. 1982 lze prokázat dynamický rozvoj sociologické fronty v naší zemi na mnoha ukazatelích. Zvýšil se počet sociologů specialistů, zkvalitnila se jejich příprava na filozofických fakultách univerzit, stále více se v rámci přestavby propojující s potřebami praxe, zvyšuje se počet členů Společnosti (o 115 od minulého valného shromáždění na celkový počet 811), roste počet titulů sociologických publikací, mezi nimi knižních monografií, které jsou mnohdy výsledkem mezinárodní spolupráce socialistických zemí.

Československá sociologická společnost při ČSAV realizuje svou činnost prostřednictvím 13 sekcí a 6 poboček. Na Slovensku pracuje 11 sekcí a pobočka v Košicích. Ve zprávě byly uvedeny některé výsledky jednotlivých sekcí a poboček, jež souhrnně prokazují, že došlo k dalšímu rozvoji vědecké, pedagogické, propagandistické i organizační práce, a to ve směrech vytyčených na minulém valném shromáždění. Šlo o zaměření na řešení aktuálních otázek vývoje naší společnosti, na posílení orientace směrem k vědeckotechnickému rozvoji a intenzifikaci ekonomiky, na snahu o interdisciplinární přístupy a spojení s praxí, na péči o mladou sociologickou generaci a na zkvalitňování její přípravy a uplatnění. Cílevědomá pozornost byla věnována získávání a popularizaci poznatků z rozvoje sociologické práce v ostatních socialistických zemích.

*) Hlavní spisy: *Pokrok jako idea a společenská skutečnost* (1930), *Třídy ve společnosti a třídní boj* (1930), *Společenské vrstvy a třídy* (1936), *Sány* (1937) — příspěvek k sociologii družstevnictví v československé vsi — vyšlo nejprve anglicky v roce 1936, *Dolní Roveň* (1939) — sociologický obraz české vesnice, *Venkov a město* (1939), *Jihočeská blata* (1940), *Život našeho národa*, spolu s J. Šimou (1941), *Společenské třídy, boj, stát, právo, revoluce a diktatura proletariátu* (1951), *Vysoké školy a vysokoškolská pedagogika*, spolu s O. Chlupem (1956), *Úvod do didaktiky vysoké školy* (1957), *K otázce přechodu ze střední školy na vysokou*, spolu s J. Doležalem (1958), *Vysokoškolská přednáška* (1958), *Cvičení a semináře na vysokých školách* (1961), *Úvod do sociologie výchovy* (1967), *O přátelství, manželství a lásce*, spolu s K. Beranovou (1977), *Základy socialistické pedagogiky. Soubor přednášek pro univerzitní studenty*, uspořádal spolu s R. Sedlářem (1983), *Snoubenci — manželé — rodiče a děti*, spolu s K. Burešovou (1984), *Výchova z hlediska sociologického* (1986).

Stále ještě se však projevuje nevyrovnanost v aktivitě jednotlivých sekcí a poboček, nedostatečně se popularizují výsledky sociologické práce, je málo panelových diskusí, chybí živé diskuse odborníků různých vědních oborů před plénem. Je třeba rozšířit spolupráci se Socialistickou akademií a Čs. vědeckotechnickou společností, ale i se společnostmi ČSAV — právníkou, ekonomickou, historickou, pedagogickou, psychologickou, demografickou a dalšími. Bylo doporučeno aplikovat dobré zkušenosti poboček v Ostravě a v Plzni, pokud jde o přímou vazbu na úkoly vytyčené stranickými orgány.

V době od posledního valného shromáždění byly hosty Společnosti prof. S. V. Borovik, vědecký tajemník Sovětské sociologické asociace, a prof. R. Weidig, předseda Národní rady pro rozvoj sociologie NDR.

Československá delegace byla pozvána na sjezd marxisticko-leninských sociologů v NDR, kde bylo dohodnuto i konání pravidelných seminářů pro mladé sociology z NDR a ČSSR, z nichž první se má uskutečnit již v r. 1986.

Rok 1986 bude ve znamení XI. světového sociologického kongresu v Dillí v Indii. Předsednictvo Společnosti již vytvořilo komisi a kromě organizačního zajištění se připravuje publikace o československé sociologii v angličtině.

Na závěr zprávy byly v 10 bodech vyjádřeny hlavní úkoly Společnosti, v nichž jde zejména o to:

1. ve veškeré práci mít na mysli realitu rozděleného světa a agresivitu sil imperialismu; věnovat větší pozornost otázkám boje za mír a v rámci zostřeného ideologického boje aktivně vystupovat proti útokům buržoazních sociologů na socialismus a na marxistickou sociologii;
2. zintenzívnit poznávání nových jevů ve vývoji socialistické společnosti a věnovat větší pozornost teoretické a metodologické práci, technikám výzkumu a kvalitě sociologických informací;
3. napomáhat rozvoji vědeckého řízení a prognózování sociálních procesů a zabráňovat živelnosti v řešení závažných sociálních jevů (fluktuace, alkoholismus apod.);
4. přispívat specifickými prostředky sociologie k intenzifikaci národního hospodářství;
5. dále rozvíjet interdisciplinární spolupráci;
6. v rámci mezinárodní spolupráce posilovat integraci jak ve výzkumech, tak i v publikacích, pokračovat v úspěšně nastoupené praxi vzájemných styků představitelů sociologických asociací a tyto styky rozšiřovat pravidelnými semináři organizovanými zejména pro mladé sociology;
7. zlepšit publikační činnost a sledovat i cíl sociologické osvěty v masových komunikačních prostředcích se zřetelem k tomu, že účast pracujících na řízení sociálních procesů vyžaduje jejich odpovídající informovanost a kvalifikaci;
8. jako zásadní postulat prosazovat kvalitu sociologické práce;
9. cílevědomě posilovat spolupráci sociologických pracovišť v Čechách a na Slovensku i spolupráci sekcí;
10. zodpovědně připravit československou účast na XI. světovém sociologickém kongresu.

Zprávu revizní komise o hospodaření Československé sociologické společnosti při ČSAV přednesla s. Věra Rollová.

Následovala *diskuse*, v níž byly předneseny tyto příspěvky:

Akademik *Vladimír Čirbes* tlumočil nejprve pozdrav prezidia Československé akademie věd a předsednictva Slovenské akademie věd valnému shromáždění současně s vyjádřením poděkování za vykonanou práci. Deset bodů zprávy hlavního výboru označil za akční program, na nějž navázal několika svými poznámkami. Především zdůraznil, že ze zřejmého kursu na urychlení sociálně ekonomického rozvoje socialismu vyplývá pro společenskovědní frontu důležitý metodologický princip, a to princip realistického hodnocení dosaženého stavu rozvoje naší společnosti. V sociologii je dále nevyhnutelně nutné dosáhnout větší hloubky teoretického poznání a v souvislosti s nutností prodloužení plánovacího horizontu pomáhat sociologickými výzkumy predikci a odhalování tendencí sociálního rozvoje, aby bylo možno seriózně pracovat na prognózách sociálního rozvoje celé naší republiky i národních republik. Jestliže však má společenská věda sehrát úlohu, jež jí přísluší v současné etapě i v budoucích etapách rozvoje socialismu a komunismu, musí sama vyvíjet iniciativu, aby se prosadila do společenské praxe. Přitom je třeba, aby výstupy u vědeckých výzkumů byly komplexnější, syntetické a přiměřeně konkrétní, aby je řídící orgány dovedly využít. Teoretickou objednávku pro společenskou vědu, sociologii počínaje, zůstává požadavek rozpracování ucelené teorie sociálního rozvoje. Z hlediska prestiže sociologie je též nutné zamýšlet se nad tím, zda metody, techniky a procedury jsou na úrovni těch nároků, které by měla sociologie uspokojovat. Závažnou otázkou je současná neuspokojivá situace v uplatnění sociologické profese. V této souvislosti V. Čirbes vyslovil podnět, aby se vypracovala studie, která by nabídla ministerstvu práce a sociálních věcí nebo jiným — i stranickým — orgánům k úvaze kodifikaci míst pro sociologii a systemizaci sociologa. Stálým předmětem pozornosti by měli být podnikoví

sociologové, kteří jsou důležitým článkem transferu sociologických poznatků přímo do života podnikových kolektivů.

Prof. Antonín Vaněk pozdravil valné shromáždění jménem oborové rady ministerstva školství a zaměřil se především na současné problémy přípravy sociologů na filozofických fakultách. Uvedl, že jde o tyto problémy: 1. problém nové pedagogické dokumentace, včetně vymezení profilu absolventa se zřetelem k jeho zařazení ve všech sférách našeho společenského života a 2. problém přípravy učebního programu pro výuku sociologie. Jako třetí vážný problém zdůraznil potřebu objednávky sociologů ze strany praxe. Mechanismus této objednávky dosud není dostatečně institucionálně zajištěn.

Jarmila Kotásková pozdravila valné shromáždění jménem Československé psychologické společnosti při ČSAV a stručně zdůvodnila, proč psychologové potřebují spolupráci se sociologi. Uvedla 1. společné cíle — spojení teorie s praxí, dopad do decizní sféry apod., 2. společný objekt — hledání zákonitostí člověka v jeho společenské determinaci, 3. společná témata — rozvoj osobnosti, socializace, sociální kompetence dětí apod., 4. existenci společných blízkých disciplín, jako je sociální psychologie, vývojová psychologie, environmentální nebo ekologická psychologie, psychologie práce apod.

Vladimír Wynnyczuk tlumočil valnému shromáždění pozdrav Československé demografické společnosti při ČSAV a uvedl, že zájmy a práce sociologů a demografů se velmi sblíží a prolínají. Zdůraznil nutnost spolupráce, kdy na jedné straně sociologické výzkumy mohou pomoci objasnit některé demografické jevy (například vysokou úmrtnost mužů ve středním a předdůchodovém věku v ČSSR), a naopak znalost demografických dat a jejich vývoj umožní stanovit priority, na něž je třeba zaměřit sociologický výzkum pro řešení problémů naší společnosti.

Alois Šlepička se zaměřil na otázky interdisciplinární spolupráce — mezi sekcemi Československé sociologické společnosti, ale i mezi jednotlivými společnostmi ČSAV. Dále zdůraznil užitečnost spolupráce s jinými společenskými organizacemi, jako je Socialistický svaz mládeže a Československý svaz žen, ale i Svaz družstevních rolníků, Svaz českých architektů apod. Uvedl dále, že by se mělo pamatovat na zapojení sociologů do volebních programů. V oblasti mezinárodní spolupráce zdůraznil nutnost spolupráce s rozvojovými zeměmi.

Miloslav Tomšík seznámil valné shromáždění se zaměřením činnosti (stávajícím i perspektivním) sekce sociologie práce, průmyslu a podniku ČSSS. Toto zaměření dokumentoval akcemi, které sekce pořádala, ať to byl seminář k sociálním problémům a souvislostem zavádění technických inovací nebo konference s mezinárodní účastí na téma „Úkoly sociologie a sociální psychologie v plánování a řízení sociálních procesů“, seminář k otázce koordinace sociálního rozvoje mezi ústředně řízeným průmyslem a orgány státní správy či seminář k problematice řízení sociálních procesů v regionu. Z akcí, které sekce připravuje, uvedl konkrétně seminář k problematice formování a rozvoje pracovních kolektivů v etapě intenzifikace hospodářského rozvoje, který má sekce pořádat spolu se sekci integrálního zkoumání člověka v r. 1986.

Petr Duffek sdělil valnému shromáždění své poznatky a zkušenosti z výuky sociologie životního prostředí na přírodovědecké fakultě Univerzity Karlovy v Praze. Tento obor byl zřízen v r. 1977 a v září 1981 byla založena i stejnojmenná katedra. Do září 1985 celkově obor absolvovalo v denním i dálkovém studiu téměř 120 posluchačů. Celý kurs je koncipován na základě syntézy přírodovědního a společenského myšlení, kdy se zkoumání životního prostředí chápe do všech důsledků jako interdisciplinární záležitost.

Eva Bártová pozdravila valné shromáždění jménem redakce Sociologického časopisu, nastínila hlavní rysy tematické koncepce časopisu a vyslovila několik přání redakce na adresu autorů, zejména pokud jde o věcné a formální náležitosti textů a přístup ke zpracování témat.

Jana Perglerová informovala o činnosti rady absolventů, která byla založena při katedře marxisticko-leninské sociologie filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze v květnu 1983. Jejím posláním je rozvíjet spolupráci katedry s absolventy a zajišťovat vzájemnou informovanost o odborné činnosti katedry na jedné straně a o odborné činnosti absolventů na straně druhé. Setkání katedry s absolventy se koná vždy jednou za dva roky. Rada absolventů vydává svůj vlastní časopis nazvaný *Informace pro absolventy oboru marxisticko-leninské sociologie*, který seznamuje s aktuálními otázkami oboru, zprostředkovává poznatky a zkušenosti z praktického uplatňování sociologů v praxi a informuje o nových publikacích ze sociologie. Rada absolventů se též soustřeďuje na konkrétní výzkumnou práci. Nyní se podílí na srovnávacím výzkumu absolventů oboru marxisticko-leninské sociologie a oboru výchova a vzdělávání dospělých.

Vladimír Dubský hovořil k otázkám mezinárodní spolupráce Společnosti a celé sociologické obce. Zdůraznil velký význam této spolupráce a konkrétně uvedl společný tematický plán sociologického výzkumu v rámci akademických, vysokoškolských a stranických pracovišť socialistických zemí, který pro období 1986–1990 akcentuje otázky výzkumu a prohlubování znalostí o sociálních procesech rozvoje socialistické společnosti, zejména

se zřetelům k intenzifikaci celého našeho života, celého složitého společenského systému. Zmínil se též o programu dvoustranné spolupráce s NDR na téma *Sociální cíle a podmínky společenského rozvoje při přechodu k intenzifikaci*. Apeloval dále na prohlubování mezinárodní spolupráce při návštěvách pracovišť socialistických zemí a na větší využívání zahraničních návštěv v Československu.

Miloš Smutek informoval o způsobu práce ostravské pobočky. Uvedl, že situování pobočky v silně industrializované oblasti výrazně orientuje její činnost do sféry sociologie práce, průmyslu a podniku. Tato činnost se přitom rozvíjí ve velmi úzkém kontaktu s požadavky stranických orgánů, takže výsledky sociologických průzkumů se mohou bezprostředně uplatňovat ve společenském, politickém a hospodářském životě regionu. Pobočka se též podílí na organizování různých seminářů, z nichž poslední se týkal rozvoje pracovních kolektivů.

Antonín Burian se vyslovil k otázce komunikace s praxí, která namnoze není zvládnuta. Zdůraznil nutnost vstupu sociologických poznatků do hodnotových systémů lidí. Důležitou podmínkou pro spolupráci s praxí je najít společný jazyk. Otázka zvládnutí náročné kategorie výkladu by měla být i zájemem škol, které vychovávají kvalifikované sociology. Uvedl dále poznatek z průzkumu škol inženýrského typu, kdy tisíce absolventů po pěti letech absolvování školy vypovídají, že jim chybí znalosti z oblasti sociologie řízení, sociologie práce, psychologie práce i norem ochrany životního prostředí a norem bezpečnosti práce.

Jiří Rousek předložil písemně svůj příspěvek (který pro nedostatek času nebyl přednesen, ale bude spolu s ostatními podrobnějšími materiály z jednání valného shromáždění uveřejněn v interním bulletinu Zprávy Československé sociologické společnosti při ČSAV) na téma *K některým pozitivním rysům vývoje součinnosti výzkumných pracovišť a členské základny pobočky v Ústí nad Labem*. Uvedl příklady konkrétní spolupráce této pobočky s ústeckou pobočkou Ústavu pro filozofii a sociologii ČSAV a s některými výzkumnými pracovišti Severočeského kraje.

Valné shromáždění pak zvolilo členy a kandidáty nového hlavního výboru a revizory Československé sociologické společnosti. Hlavní výbor na své první schůzi zvolil předsednictvo a jednotlivé funkcionáře Společnosti.

Předseda:

prof. dr. Jaroslav Kohout, DrSc., člen korespondent ČSAV, Vysoká škola ekonomická, Praha

Místopředsedové:

prof. dr. Juraj Zvara, DrSc., Vysoká škola politická ÚV KSČ, Bratislava
prof. ing. František Zich, CSc., Vysoká škola politická ÚV KSČ, Praha

Vědecký tajemník:

ing. Dalibor Holda, CSc., Ústav marxismu-leninismu UK Praha

Hospodárka:

dr. Jana Vítečková, CSc., Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha

Členové předsednictva:

prof. ing. Jaroslava Bauerová, CSc., Vysoká škola ekonomická, Praha
doc. ing. Vlastislav Bauch, CSc., Institut pre výchovu vedúcich pracovníkov SAV, Bratislava

doc. dr. Antonín Burian, CSc., Ústav racionalizace řízení a práce, Brno
dr. Vladimír Dubský, CSc., Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha
doc. dr. Blanka Filipcová, DrSc., Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha
prof. dr. Rudolf Franěk, CSc., Ústav marxismu-leninismu ČVUT, Praha
doc. dr. František Charvát, DrSc., Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha
Jozef Košta, CSc., Ústav filozofie a sociologie SAV, Bratislava
dr. Robert Roško, CSc., Ústav filozofie a sociologie SAV, Bratislava
prof. dr. Karel Rychtařík, DrSc., Ústav pro výzkum veřejného mínění při FSÚ, Praha
Věra Urbanová, CSc., Ústav marxismu-leninismu ÚV KSČ, Praha
ing. Lubomír Vacek, CSc., Ústav pro výzkum veřejného mínění při FSÚ, Praha
prof. dr. Antonín Vaněk, DrSc., Filozofická fakulta UK, Praha

Členové hlavního výboru:

dr. Zlatica Buocová, CSc., Společenskovedný ústav SAV, Košice
doc. dr. Vladimír Čechák, CSc., Vysoká škola politická ÚV KSČ, Praha
dr. Jana Duffková, CSc., Filozofická fakulta UK, Praha
dr. Pavel Dvořák, CSc., Ústav pro výzkum veřejného mínění při FSÚ, Praha
doc. dr. Alexander Fazik, CSc., Vojenský historický ústav, Praha

dr. Karel Herman, Škoda, koncern, Plzeň
 doc. dr. Luboš Chaloupka, CSc., Pedagogická fakulta UK, Praha
 doc. dr. František Kán, CSc., Vysoká škola politická ÚV KSČ, Bratislava
 doc. dr. Jozef Karásek, CSc., Filozofická fakulta UK, Bratislava
 doc. ing. Alena Kunstová, CSc., Vysoká škola politická ÚV KSČ, Praha
 ing. Libuše Lišková, redaktorka Zpráv Československé sociologické společnosti při ČSAV, Praha
 dr. Antonín Matějovský, CSc., Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha
 doc. dr. Josef Patera, CSc., Vojenský lékařský výzkumný a doškolovací ústav, Hradec Králové
 dr. Katarína Podoláková, CSc., Ústav marxismu-leninismu SVŠT, Bratislava
 ing. Svatava Přadková, CSc., Filozofická fakulta Univerzity J. E. Purkyně, Brno
 doc. dr. Jaroslav Ražnok, CSc., Vysoká škola politická ÚV KSČ, Praha
 dr. Petr Reimer, OV KSČ, Ostrava
 dr. Jan Rytina, CSc., Výzkumný ústav pro hnědé uhlí v Mostě, Most
 Božena Sabršulová, CSc., Ústav pre výskum verejnej mienky pri SŠÚ, Bratislava
 dr. Petr Sak, CSc., Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha
 doc. dr. Jan Sedláček, CSc., Filozofická fakulta UK, Praha
 prof. dr. Rudolf Šima, DrSc., Výzkumný ústav sociálního rozvoje a práce, Bratislava
 ing. Věra Tauberová, CSc., Filozofická fakulta UK, Praha
 dr. Ivan Tomek, CSc., Ústav pro výzkum veřejného mínění při FSÚ, Praha
 doc. ing. Miloslav Tomšík, CSc., Vysoká škola ekonomická, Praha
 dr. Helena Woleková, CSc., Projekčno-organizační ústav ZTS, Bratislava

Kandidáti hlavního výboru:

dr. Eva Hyánková, Správa střední dráhy, Olomouc
 dr. Ján Mišovič, CSc., Ústav pro výzkum veřejného mínění při FSÚ, Praha
 dr. Ivo Možný, CSc., Filozofická fakulta Univerzity J. E. Purkyně, Brno

Revizori:

dr. Milan Aleš, Federální statistický úřad, Praha
 doc. dr. ing. Jiří Kuzin, CSc., Ústav marxismu-leninismu UK, Praha
 dr. Ivo Pujman, CSc., Vysoká škola politická ÚV KSČ, Praha
 dr. Věra Rollová, CSc.,
 ing. Marie Slámová, CSc., Filozofická fakulta UK, Praha
 doc. dr. Koloman Vida, CSc., Vysoká škola politická ÚV KSČ, Bratislava

Valné shromáždění přijalo toto usnesení:

Valné shromáždění schvaluje:

1. zprávu předsedy o činnosti Společnosti za uplynulé období;
2. zprávu revizorů a návrh na absolutorium odstupujícímu výboru;
3. zaměření činnosti a hlavní úkoly Společnosti na léta 1985–1988;
4. ukládá hlavnímu výboru, vedení poboček a sekci zapracovat zaměření činnosti, hlavní směry, náměty a připomínky z jednání valného shromáždění do plánů činnosti na příští funkční období.

Zaměření činnosti a hlavní úkoly Československé sociologické společnosti při ČSAV na léta 1985–1988

Valné shromáždění se koná v období, kdy již značně pokročily přípravy na XVII. sjezd KSČ a na XXVII. sjezd KSSS.

Marxisticko-leninská sociologie v ČSSR dosáhla od posledního valného shromáždění značných úspěchů a má za sebou kus poctivé práce. Získala již své pevné místo v soustavě společenskovědních disciplín. Její postavení však ještě není takové, jaké by mělo být vzhledem k jejím úkolům při výstavbě rozvinuté socialistické společnosti i vzhledem k jejím potenciálním možnostem. Avšak její celospolečenské postavení nezáleží jen na tom, co od ní socialistická společnost a její orgány požadují. Jde také o to, co sociologie chce a může iniciativně nabídnout a dát při řešení závažných teoretických i praktických problémů socialistické společnosti.

Sjezdová usnesení i jednotlivá plenární zasedání ÚV KSČ ukazují, že je třeba se podílet na řešení problémů, k nimž patří zejména:

- intenzifikace národního hospodářství urychleným zaváděním vědeckotechnického pokroku a rozvíjením potřebných kvalit člověka jako hlavní hybné síly a nositele žádoucích změn;
- rozvoj a změny výrobních vztahů v celé jejich úplnosti, vztahů vlastnických, vztahů rozdělování, směny a spotřeby, ale i forem organizace a řízení výrobního procesu,

včetně analýzy motivačních a stimulačních funkcí výrobních vztahů, které spojují aktivitu jedince se společností, se zájmy dělnické třídy a ostatních tříd a vrstev a vytvářejí a podněcují i zainteresovanost jednotlivce, skupin a tříd;

- zkoumání sociální struktury socialistické společnosti, orientace na prosazování a důslednou realizaci zásady odměňování podle množství, kvality a společenského významu práce a zkoumání příčin negativních jevů, které brzdí a poškozují socialismus;
- analýza základních rozporů a konfliktů dané etapy vývoje socialistické společnosti a navržení cest jejich řešení a překonávání;
- zkoumání problematiky životního prostředí;
- zkoumání politického systému socialistické společnosti a řešení problémů spojených s fungováním socialistické demokracie, včetně dalšího rozvíjení prvků samosprávy a boje proti byrokratismu;
- analýza problematiky životního způsobu, rozvoje osobnosti, volného času i socialistické kultury v souvislosti se základními změnami ve sféře výroby a s podmínkami intenzivního vývoje;
- zlepšení práce československých sociologů při rozvíjení a zdokonalování teoretických a metodologických nástrojů poznání a všestranné posuzování vzájemných a mnohostranných souvislostí mezi marxisticko-leninskou filozofií a sociologií, a to jak na úrovni metodologické a teoretické, tak na úrovni politicko-ideologické; vytváření podmínek pro principiální diskuse o klíčových otázkách sociologické teorie a metodologie na seminářích sekcí a poboček i na stránkách Sociologického časopisu;
- zkoumání teoretických a metodologických otázek sociologických specializací a jejich vazeb na obecnou sociologickou teorii a empirický výzkum s důrazem na větší využití sociologických poznatků ve společenské praxi;
- větší pozornost dějinám české a slovenské sociologie a kritice soudobé buržoazní sociologie a jejím společenským a gnozeologickým kořenům;
- rozsáhlejší zapojování mladé sociologické generace do publikační aktivity a zajišťování přílivu mladých členů do Společnosti;
- studium a komplexní využívání materiálů XVII. sjezdu KSČ a XXVII. sjezdu KSSS jako základní ideově politické a teoretické směrnice pro další rozvoj československé sociologie;
- další rozvíjení a prohlubování spolupráce se sovětskými sociology a sociology ostatních socialistických zemí;
- rozvíjení úsilí o další zvýšení mezinárodní prestiže československé sociologie.

Valné shromáždění pak schválilo *dopis prezidiu ČSAV*.

Účastníci obdrželi informační přehled o Československé sociologické společnosti při ČSAV v období od valného shromáždění 15. 12. 1982 do 31. 10. 1985, z něhož vyjímáme:

Současný stav poboček a sekcí Společnosti a jejich předsedů vypadá takto:

Pobočky a jejich předsedové

Brno	doc. dr. Antonín Burian, CSc.
Hradec Králové	doc. dr. Josef Patera, CSc.
Olomouc	dr. Eva Hyánková
Ostrava	dr. Petr Reimer
Plzeň	dr. Václav Fiala
Ústí nad Labem	dr. Jan Rytina, CSc.

Secke a jejich předsedové

marxistické sociologické teorie
sociologických metod a technik
sociologie práce, průmyslu a podniku
sociologie města
sociologie zemědělství a venkova
sociologie kultury a volného času
sociologie tělesné kultury a sportu
sociologie rodiny
sociologie mládeže
sociologie veřejného mínění
sociální patologie
sociologie integrálního zkoumání člověka
výzkumu socialistického způsobu života

prof. ing. František Zich, CSc.
prof. dr. Rudolf Franěk, CSc.
doc. ing. Miloslav Tomšík, CSc.
dr. Jiří Musil, CSc.
ing. Zdeněk Krůček, CSc.
prof. dr. Miloslav Brůžek, CSc.
doc. dr. Vladimír Čechák, CSc.
dr. Milada Mrkosová, CSc.
ing. Dalibor Holda, CSc.
ing. Lubomír Vacek, CSc.
MUDr. Jiří Drtíl, CSc.
doc. dr. Alexander Fazík, CSc.
dr. Richard Růžička, CSc.

Společnost působí v rámci ČSAV jako jedna ze 42 vědeckých společností. K 15. září 1985 měla celkem 811 členů (616 řádných a 195 mimořádných), z toho 307 žen (216 řádných členek, 91 mimořádných členek) a 325 členů ve věku do 40 let (215 řádných, 110 mimořádných). Největší počet členů pracuje ve vědeckovýzkumných ústavech resortů (242),

v podnicích (228) a na vysokých školách (152). Nejvíce členů pracuje v sekci sociologických metod a technik (321), dále v sekci sociologie práce, průmyslu a podniku (289) a v sekci sociologie mládeže (251). Největší počet členů má pobočka v Brně (90) a dále jsou pobočky v Ústí nad Labem (47) a v Ostravě (42).

Za uplynulé období vydala Společnost 13 sborníků a 3 čísla interního bulletinu Zprávy.

Libuše Lišková

Kolokvium Ústavu pro filozofii a sociologii ČSAV k soudobým úkolům vědeckovýzkumné činnosti

Ve dnech 2. až 4. prosince 1985 se uskutečnilo v Ústřední politické škole SSM v Seči kolokvium Ústavu pro filozofii a sociologii ČSAV k aktuálním otázkám vývoje společenských věd a k úloze Ústavu v řešení úkolů současné etapy výstavby socialistické společnosti.

Jednání zahájil ředitel Ústavu prof. Jaroslav Pecen. Vymezil cíle kolokvia a označil dobré výsledky dosažené v závěru této pětiletky za významný předpoklad pro splnění úkolů vědeckovýzkumné práce v dalším období.

Zdůraznil specifitnost soudobé etapy vývoje socialismu a poukázal na inspirující podněty, které pro politickou praxi i společenskovědní teorii přináší návrh nové redakce třetího Programu KSSS. Zásadní důležitost zde má myšlenka sepětí teorie s praxí, princip vlastní marxisticko-leninské teorii. Praxe sama se proměňuje, což vede k otázce, s jakou praxí je nutné spojovat další výzkum, které obsahové okruhy společenských věd je třeba aktuálně a dlouhodobě rozvíjet.

Socialismus je první fáze komunismu; určujícím znakem jeho praxe je (z dějnotvorného hlediska) progresivnost vlastní těm vrstvám praxe, jež jsou spjaty s produkcí vztahů vyšší fáze komunistické společenskovo-ekonomické formace. Tato praxe je však nutně i rozpornou praxí, jejíž retardační stránky jsou spojeny s pouhou obnovou socialistických vztahů (jež by vedla ke stagnaci). Progresivní sepětí s praxí je pak v konkrétnosti dáno především spojením s politikou strany, neboť jde o zvyšování vědecké podloženosti této politiky (jak uvádí návrh redakce Programu KSSS). Marxismus-leninismus jako celek a všechny společenskovědní obory s ním související tak musí přispět k tomu, aby byly vyjasněny ty zákony, které dynamizují evoluční vývoj do revolučních proměn.

Společenský vývoj, dialektika upevňování socialismu a postupu ke komunismu, bude probíhat v rozporech, jejich překonáváním. Mezi ně bude patřit i rozpor mezi materiálním a ideálním, který se rozvíjí s novými kvalitami socialistického vědomí. V otázce fenoménu člověka se setkávají zájmy všech věd. Proto byl založen komplexní úkol zaměřený na úlohu subjektivního činitele.

Reálné a střízlivé vymezení komunismu, jak je formulováno v návrhu nové redakce Programu KSSS, poskytuje rozhodující kritéria pro sepětí teoretických výzkumů s praxí a metodologicky zaměřuje poznávací aktivitu ke klíčovým problémům. Nezaměřuje cíl a cestu k cíli, nepřipouští voluntarismus, konzervatismus a ztrátu revoluční perspektivy.

Minulá doba, kdy se sociální rozvoj chápal jenom jako paralelní důsledek ekonomického rozvoje. Socialistická výroba není možná bez reprodukce socialistické dělnické třídy, třídy družstevního rolnictva a socialistické inteligence. S intenzifikací roste význam mnohých vrstev a faktorů sociálních vztahů, ale to vše nemůže překrýt rozhodující skutečnost, že sociální rozvoj jako socialistický společenský pohyb je třídní pohybem. Tento v dějinách dosud nepoznaný zvláštní třídní pohyb k sociální stejnorodosti společnosti spadá vjedno s naplňováním historické role dělnické třídy. Závažnou je otázka, jakými změnami musí dělnická třída projít, aby se ve všech ohledech stala subjektem tohoto procesu, tedy i otázka v jakých změnách připravuje dialektiku negaci sebe sama. To je prizma, jímž je nutné posuzovat celkové záměry sociální politiky.

Program KSSS právem věnuje velkou pozornost přeměně obsahu a charakteru práce, v níž se protínají a formují všechny základní procesy zdokonalování společenských vztahů. Výzkum práce je proto důležitým interdisciplinárním úkolem.

Prvořadá pozornost bude věnována také urychlování vědeckotechnického pokroku. Jak protikladné jsou dvě světové soustavy, tak protikladný je vývoj vědy, který v jejich rámci probíhá. Například nedosažitelnost jednoty společenských, přírodních a technických věd za kapitalismu bude příčinou prohlubování rozporů mezi vědou a kapitalistickými výrobními vztahy. Socialismus má naopak všechny předpoklady ke komplementaritě věd. V situaci existence dvou světových center vědy — SSSR a USA — je nutné, aby se naše věda rozvíjela v úzkém sepětí především se sovětskou vědou. Tím také vystupuje do popředí nutnost zpracování prognózy rozvoje vědy. Naléhavým a nesmírně závažným úkolem je i hlubší poznání vztahů socialismu a vědy, poznání nových dimenzí vztahů mezi

vzdělávacím procesem a vývojem vědy (zejména internacionalizace vzdělávání) atd. Všechny tyto procesy vyžadují důkladný rozbor a formulaci závěrů jak pro praxi socialismu, tak pro vztahy mezi „kapitalistickou a socialistickou vědou“.

Úvodní slovo k problematice *prognózy sociálního rozvoje naší společnosti* přednesl zástupce ředitele Ústavu František Charvát. Upozornil, že problém využitelnosti vědy nevystupuje do popředí jen u nás. V mnoha ohledech je společenská věda všech rozvinutých zemí v obdobné situaci: dostává se do velice reálných řidících pozic a je nucena vyjadřovat povahu věcí ve stále konkrétnějších podobách. Charakter ideologického boje klade nejvyšší nároky na znalosti — na plasticnost chápání světa, na odpovídající hodnocení velmi diverzifikované situace ve světě, na schopnost řešit nejen vlastní problémy, ale i problémy protivníka. Jak zdůrazňují stanoviska KSSS, v řešení těchto otázek nelze ani předbíhat, ani otálet.

Výsledky práce Ústavu přirozeně nejsou stejné úrovně. Setkáváme se s určitými projevy nekázně, idealistického řešení, egocentričnosti vědce, jenž nerespektuje možnosti společenského subjektu. Klíčová je potřeba inspirujícího dialogu politiků a vědců — jako základní cesta implantace poznatků do praxe, a naopak i podnětů praxe do vědy.

Pověření Ústavu prognózováním sociálního rozvoje naší společnosti má své zásadní důvody. Ústav překonal krizové projevy let 1968—69 a vybudoval nové obory výzkumu, odpovídající společenským potřebám: vytvořil teoretické a zejména empirické předpoklady pro badatelskou činnost (ty nebylo možno redukovat na sběr dat), aktivně rozvinul mezinárodní spolupráci zejména se socialistickými zeměmi (v níž se stal v krátké době rovnocenným a někdy i špičkovým partnerem) a vytvořil bohatství teoretického a empirického materiálu.

Základní problémy prognózování sociálního rozvoje byly rozvíjeny již v druhé polovině sedmdesátých a v první polovině osmdesátých let. Každá prognóza představuje hlubší poznání přítomnosti a je kritériem správnosti činnosti sociálních subjektů. Ústřední otázkou společenské prognostiky je dialektika ekonomického a sociálního. Překročí-li zdroje na sociální rozvoj určitou míru, podvazuje to ekonomický rozvoj, a naopak. Je třeba více se věnovat sociálnímu hodnocení ekonomického rozvoje a ekonomickému hodnocení sociálního rozvoje. Přitom prognóza sociálního rozvoje musí být co nejkomplexnější; v tomto ohledu především nemáme z filozofického hlediska rozpracovány otázky adekvátnosti ekonomických mechanismů. Je zjevné, že prognóza předpokládá zejména nové vidění problémů, nové teoretické přístupy, přičemž se může opírat o solidní úroveň zpracování dat.

Specifickým prognostickým tématem — *prognózou rozvoje využití vědy* — se zabýval K. Müller. Poukázal na potřebu prognostické činnosti a perspektivního přístupu v rozvoji a využití vědy, potřebu, která vyplývá z povahy vědeckotechnického rozvoje v socialistické společnosti. Postup vědy je zde opřen o její spojení se společenskou praxí, o strategii organického spojování vědeckotechnické a sociální revoluce. V těchto podmínkách vychází řízení a plánování vědecké práce ze sociálních a ekonomických cílů společnosti a zákonitosti rozvoje vědy. Stanovení sociálních a ekonomických cílů, na jejichž základě mohou být v soustavě vědy určeny hlavní směry rozvoje vědy a techniky a věleněny do systému společenského řízení, je těžištěm prognostické práce v této sféře.

Prognostická a hodnotící činnost v oblasti rozvoje a využití vědy by se podle logiky věcí měla koncentrovat do tří směrů:

- 1) Prognóza rozvoje společenských funkcí vědy v naší socialistické společnosti, a to jak vzhledem k objektivním podmínkám činnosti lidí, tak též vzhledem k celé sféře subjektivních sil společenského vývoje.
- 2) Hodnocení, výběr a prognóza hlavních směrů rozvoje vědy a jejích sociálních souvislostí. Zde půjde o nalezení velkých a perspektivních inovačních oblastí, do nichž se koncentruje a se vši pravděpodobností dále bude koncentrovat pokrok na poli poznání a z něho odvozené praktické efekty.
- 3) Prognóza rozvoje vědeckovýzkumné základny z hlediska soustavného růstu její společenské účinnosti a schopnosti přinášet vlastní či zprostředkovat světové podněty k intenzifikaci ekonomického a zdokonalování sociálního rozvoje.

Účinné zabezpečení dlouhodobých prognóz vědy a jejího využití ve společnosti se může realizovat jen jako systematická a interdisciplinární vědeckovýzkumná činnost.

V naší koncepci je tedy příprava prognózy sociálních souvislostí a efektů rozvoje a využití vědy založena na intenzivní, neustále se prohlubující interakci mezi přírodovědci, odborníky z oblasti společenských věd, odborníky z oblasti aplikovaného výzkumu a praxe.

J. Filipec podal informaci o výchozích myšlenkách koncepcí a o kádrovém zabezpečení komplexního úkolu IX—53 *Úloha subjektivního činitele v současné etapě výstavby rozvinuté socialistické společnosti v ČSSR*, jehož koordinací byl pověřen prof. J. Pecen. Velké problé-

my současného světa vyžadují bezprecedenční rozvoj společenského subjektu jakožto jedné z klíčových podmínek socialistické přestavby společnosti představující dnes nejen akt všeobecného osvobození, ale též sebezáchovy lidského rodu. V rámci socialismu to znamená zdokonalovat všechny cesty směřující k posílení kvalitativně nové role lidského činitele a k účinnějšímu překonávání dosavadních bariér podvazujících proces rozšířené reprodukce osobnosti v celospolečenském měřítku. Růst dějinné úlohy subjektu se týká především vnitřně diferencovaného komplexu aktivit socialistického způsobu života s jeho strategickými komponentami práce, účasti občanů při řízení společenských procesů a podílu na tvorbě, osvojování a šíření kulturních hodnot.

V úkolu IX—53 nejde jen o vypracování filozofických či metodologických předpokladů pro výzkum subjektivního faktoru. Je současně podnětem k pokusu o interdisciplinární analýzu a syntézu poznatků odkrývajících jak nebyvalé možnosti, tak pohyblivé konkrétní historické meze jeho působení.

Marxisticko-leninská koncepce odmítá přístup k člověku a jeho životnímu stylu jako k pouhému produktu či objektu „zhotovování“. Socialistický člověk a jeho způsob života je jak cílem, tak i nástrojem dějnotvorného procesu. S tím pak souvisejí některé rozpory týkající se akčního pole „poměrů“ i lidí, výrobních vztahů a výrobních sil, společenského i individuálního, kde člověk figuruje současně na obou pólech této jednoty protikladů. Velkou úlohu stimulace subjektivního činitele mohou sehrát ideály, jmenovitě projekt všestranného rozvoje všech, resp. program překonávání lokálně omezených individuů ve směru utváření osobností světodějných. Tuto funkci mohou ideály splnit jen za předpokladu, že budou artikulovány v souladu s progresivními zájmy lidových mas. Proto při budování komunistické sociálně ekonomické formace hraje tak zásadní úlohu správné pochopení kategorie zprostředkování se vši rozporuplností jednoty prostředků a cílů lidské činnosti. Dosahování žádoucích dlouhodobějších cílů předpokládá konkrétní zaci krátkodobých a střednědobých etapových cílů a s nimi nezbytně spjatých opatření na makro-mezzo-a mikroúrovni.

Při rozvíjení úlohy subjektivního činitele je zvlášť naléhavé spojit důraz na komplexnost s uplatňováním metody hlavního článku, což vyžaduje hierarchizaci jednotlivých složek společenské činnosti. Samozřejmě i v podmínkách socialismu, ve vztahu k dějinám marxismu-leninismu a vývoji socialistického společenského vědomí — i když v kvalitativně nových podobách — platí principy materialistického pojetí dějin.

Subjektivním činitelem je za socialismu ve své zásadní jednotě rozrůzněná společnost, vedená komunistickou stranou a dělnickou třídou, jež ve svém celku sestává z různých kolektivů, skupin a jednotlivců jakožto konkrétních nositelů dějinného pohybu. V polemice proti revizionistickým a dogmatickým vykladačům reálného socialismu jako strnulého systému nutno zdůraznit jeho dialektickou otevřenost vůči budoucnosti směřující k sebezrušení dělnické třídy a přeměně státu v komunistickou samosprávu představující proces, jehož pružinou je komunistická strana jakožto poslední politická strana v dějinách lidstva.

Závěrem uvedl J. Filipec konkrétní výzkumné směry v oblasti společenských, přírodních a technických věd, které v rámci SPZV na léta 1986—1990 představují informační základnu pro plánované syntézy, které by měly přispět k zintenzívnění vlivu subjektivního faktoru na celkovou dynamizaci naší socialistické společnosti.

V. Dubský se ve svém vystoupení zabýval problematikou *mezinárodní vědecké spolupráce ÚFS ČSAV*. Uvedl mimo jiné, že tato činnost byla organizována tak, aby zajistila účelnou a efektivní spolupráci pro plnění vědeckovýzkumné činnosti Ústavu a současně umožnila aktivně se podílet na rozvíjení příslušných vědeckých disciplín, zejména v zemích socialistického společenství.

V oblasti spolupráce se socialistickými zeměmi byla rozvíjena mnohostranná a dvoustranná spolupráce. Dlouhodobý program mnohostranné spolupráce socialistických zemí ve společenských vědách představoval obsahovou směrnicí této vědecké součinnosti a Ústav se v něm aktivně podílel jak na plnění plánované činnosti v tzv. problémových komisích, tak i na tzv. cílových projektech, jež sdružují vědce socialistických zemí v dohodnutých směrech společné výzkumné práce. Pracovníci Ústavu se aktivně zúčastnili plánovaných vědeckých akcí a vědeckých sympozií, konferencí, autorsky přispěli ke společným vědeckým pracím a úkolů plánované pro období 1981—85 v rámci této spolupráce splnili.

Ve dvoustranné spolupráci byly rozvíjeny pracovní styky s vědeckými institucemi v Sovětském svazu, NDR, BLR a VSR. Také v této oblasti bylo dosaženo výsledků, které představují pozitivní posun ve vědecké kooperaci.

Vědecké styky s nesocialistickými zeměmi jsou rozvíjeny na základě principu vzájemné prospěšnosti. Byly navázány styky s vědci některých francouzských, italských, rakouských a západoněmeckých institucí, tradičně se rozvíjí spolupráce v oblasti filozofie, sociologie a teorie vědy (Societas Hegeliana, Mezinárodní sociologická asociace a další), pracovníci Ústavu se aktivně účastnili světových kongresů těchto disciplín.

Evropské středisko pro volný čas a výchovu plnilo ve stanoveném období v těsné součinnosti s UNESCO plánované vědeckovýzkumné programy, které přispívají ke společné práci vědců evropských socialistických i nesocialistických zemí.

Pro období 8. pětiletky se počítá s mezinárodní spoluprací, která bude ještě adekvátněji odpovídat stanovenému vědeckému profilu Ústavu. V připravovaném dlouhodobém programu mnohostranné spolupráce socialistických zemí ve společenských vědách na období 1985–90 se budou řešitelské kolektivy Ústavu podílet na realizaci programů, které mají prioritu v plánu vědecké činnosti a jsou zahrnuty jak v plánech problémových komisí, tak i v cílových projektech. Větší pozornost bude věnována dvoustranné vědecké spolupráci s vědeckými institucemi v SSSR, NDR a PLR, jež bude zintenzivněna především v řešení těch projektů, o něž je společný zájem. Ve styku s nesocialistickými zeměmi se předpokládá větší využívání mezinárodních organizací (UNESCO, Vídeňské středisko, IIASA) a efektivnější spolupráce s vědeckými institucemi nesocialistických zemí.

O výhledu činnosti filozofického odboru v 8. pětiletce podal informaci P. Kotátka.

Naznačil hlavní směry výzkumu, jimž bude odpovídat i nová organizační struktura. Půjde především o výzkum teoretických a metodologických otázek materialistického pojetí dějin, a to zejména o problematiku zdokonalování rozvinutého socialismu a prohlubování dialektiky subjektu a objektu v tomto procesu. Do popředí pozornosti se dostanou takové specifické problémy, jako je vzájemná vazba urychlování ekonomického a sociálního rozvoje, intenzifikace národního hospodářství a rozvoje člověka.

Další směr výzkumu se bude vztahovat k problematice dialektiky a obecné teorie pohybu. Hlavní pozornost bude věnována vývojovým trendům v přírodovědeckém poznání, které směřují k dialektickému chápání některých aspektů skutečnosti, jak se to projevuje například v novém pojetí uzlových mezipohybových pojmů (systém, struktura, entropie, informace aj.).

Zvláštní místo ve vědeckovýzkumné práci odboru bude zaujímat problematika společensko-kulturních aspektů poznání, specifických rysů toho typu poznání, jaké se realizuje ve vědách o společnosti, kultuře a člověku. Jiná linie výzkumu se bude orientovat na otázky dialektické logiky, které se koncentrují na problém dialekticko-materialistického způsobu myšlení jako nového typu vědecké racionality.

V rámci rozpracování *dějín filozofie* bude rozvíjen výzkum pokrokových tradic českého filozofického myšlení. Zároveň bude zahájena práce na tématu s předběžným názvem *Národní tradice a problém subjektu v dějinách českého filozofického myšlení*.

Dalším badatelským záměrem je výzkum úlohy subjektivního činitele v současné etapě výstavby rozvinuté socialistické společnosti v ČSSR a mechanismů a faktorů utváření socialistického vědomí a jednání.

Značný význam se přikládá rovněž *kritice buržoazní filozofie*: v nejbližším období půjde zejména o kritickou analýzu některých buržoazních koncepcí subjektu a subjektotvorných faktorů podílejících se na formování společenského subjektu v buržoazní společensko-vědní teorii, problém vývoje tzv. autonomního subjektu v rámci buržoazního myšlení, jeho sebedestruktivní funkce v současné buržoazní společnosti atp.

Nové tematické zaměření přinese do činnosti filozofického odboru výzkum v oblasti matematické logiky. Zaměří se především na neklasické logiky a jejich aplikaci při řešení logických problémů umělé inteligence. Vedle toho budou zkoumány možnosti a meze využití logicko-formalizačních metod ve společenských vědách.

Výzkum globálních problémů, který bude rovněž novým prvkem v činnosti odboru, se soustředí na filozoficko-metodologický výzkum dialektiky globálního rozvoje, který by měl vyústit do formulace scénářů globálního a regionálního rozvoje pro potřeby modelových přístupů. V tomto rámci bude zkoumána problematika války a míru jako hlavní globální problém současné vývojové etapy. Současně bude zpracován model československého regionu a experimentálně ověřeny jeho vývojové trajektorie v systému globálního modelování VNIISI.

Při organizačním zabezpečování práce filozofické sekce v její nové struktuře půjde především o vytvoření podmínek pro systematickou badatelskou práci, která bude na výši současných potřeb společenské praxe, současné úrovně rozvoje speciálních věd i současné situace v ideologickém boji. S tím je nerozlučně spojena potřeba kritické diskuse jako jedné ze základních pracovních metod.

Referát A. Matějovského byl orientován k některým aktuálním otázkám *rozvoje marxisticko-leninské sociologie* v Ústavu. Stručně charakterizoval metodologickou koncepci sociologického prognózování, zformulovanou při plnění hlavního úkolu Státního plánu základního výzkumu *Vývoj sociálně třídní a demografické struktury* československé společnosti se zvláštním zřetelem k úloze dělnické třídy a zdůraznil nezbytnost průběžné sebereflexe sociologie.

Při uplatnění marxisticko-leninské koncepce prognózování je možno naznačit základní tendence rozvoje sociologie jak z hlediska obsahového zaměření, tak z hlediska vývoje vlastního „výrobního způsobu“ sociologie jako vědní disciplíny.

Pokud jde o tematickou orientaci vědeckovýzkumné práce v ÚFS ČSAV, je pro další pětiletku i dlouhodobě vymezena problematikou řízení a plánování sociálních procesů, problematikou utváření socialistického životního způsobu a problematikou vývoje sociální struktury a úlohy dělnické třídy v sociálním rozvoji socialistické společnosti v ČSSR. V průběhu 7. pětiletky byl založen slibně se rozvíjející výzkum vývoje sociálně demografické struktury naší společnosti a výzkum úlohy a postavení mládeže.

Základní inovace vědeckovýzkumného programu spočívá v tom, že v průběhu 8. pětiletky je nezbytné zahájit systematickou práci na vybudování ucelené teorie sociálního rozvoje socialistické společnosti. Taková teorie je nutným předpokladem kvalitního zpracování prognózy sociálního rozvoje ČSSR, za níž je Ústav odpovědný.

Pokud jde o vývoj sociologie, bude třeba s větší pozorností a důsledností řešit takové problémy, jako jsou důsledky „industrializace“ sociologického výzkumu, soustavně překonávat negativní dopady přílišné personifikace vztahu ke společenské praxi, usilovat o demokratizaci řízení a aktivizaci vědeckého potenciálu. Jedním z prostředků zefektivnění vědeckovýzkumné práce jsou dosud málo využívané rezervy spolupráce s ostatními společenskovědními pracovišti, zvláště stranickými, a rozsáhlejší publikace výsledků dosažených při řešení úkolů Státního plánu základního výzkumu.

Kromě základní orientace na rozvoj teorie a metodologie a na boj s nemarxistickými a antimarxistickými názory je hlavním předpokladem úspěšné práce další upevnění vztahu sociologie a sociologů s politikou strany, s programem výstavby socialismu a komunismu.

Informaci o *výzkumném programu odboru pro výzkum vědy a vědeckotechnické revoluce na léta 1986–90* podal K. Müller.

Plánovaný záměr tohoto odboru navazuje na koncepci výzkumu vědeckotechnické revoluce rozpracovanou v sovětsko-československé spolupráci (viz např. monografie *Člověk, věda, technika; Socialismus a věda*) a na některé nové koncepční pohledy, formulované v předcházejícím období. Jde zejména o pojetí vědeckotechnického rozvoje jako rozvinutého sociálního procesu, které s ohledem na prohlubující se funkce vědy při budování socialistické společnosti chápe vědu a techniku jako významné zprostředkující články sociálního rozvoje a v této souvislosti nově vymezuje i soubor společenských zdrojů jejich urychlování. Teoretickým rámcem pro pojetí rozvinutějších sociálních zdrojů vědeckotechnického rozvoje je nejen analýza přímých vazeb — od vědy přes techniku a výrobu až ke společenskému užití — ale i zpětné vazby, která ukazuje, jak dynamika a strukturální přeměny potřeb působí jako svébytné zdroje urychlování vědeckotechnického rozvoje.

V příštím období se počítá s hlubším propracováním teoretické koncepce této problematiky, která by umožnila analyzovat vazby mezi vědeckotechnickým rozvojem a potenciálem socialistických společenských vztahů prosazujících se v rozvoji obsahu práce, kvalifikace a vzdělání, řízení, ale i ve způsobu života i hodnotových i motivačních orientací pracujících. Prostřednictvím empirického výzkumu by měly být specifikovány cesty a formy rozvoje a uplatnění inovačního potenciálu společnosti jako významného sociálního zdroje urychlování vědeckotechnického rozvoje.

V oblasti komplexního výzkumu vědy, zejména vědeckovýzkumného procesu, byla pozornost zaměřena na analýzu změn souvisejících s formováním nového typu vědy (tato koncepce byla formulována v sovětsko-československé monografii *Socialismus a věda*, Academia 1982). Ve středu zájmu byla zejména otázka, které formy umožňují intenzifikovat vědecký výzkum jak s ohledem na dynamiku rozvoje vědy ve světě, tak i na rozvinutější způsoby uplatnění vědy v praxi. Tato linie výzkumu bude pokračovat i v příštím období a jejím hlavním cílem bude objasnit podmínky řízení vědeckého výzkumu podle společenských potřeb a cílů. Klíčové otázky se budou týkat zejména analýzy vztahů mezi základním a aplikovaným výzkumem, nových forem organizace výzkumné práce, rostoucího vlivu mezinárodní spolupráce ve výzkumu, změn v motivačních strukturách apod. S pomocí empirického výzkumu na pracovištích ČSAV, SAV, vysokých škol a předních výzkumných pracovištích výrobních podniků budou specifikovány aktuální cesty intenzifikace vědeckého výzkumu.

Výzkumný program odboru bude rozšířen o zkoumání otázek *rozvoje techniky a technologie*, jehož cílem bude v rámci koncepce vědeckotechnické revoluce hlouběji analyzovat způsob a formy rozvoje současné technologie. V současnosti převládá přístup k technice jako formě aplikované vědy a nedoceňoval se její svébytný vztah k změnám v povaze práce, vzdělání a sociálnímu rozvoji. Právě z hlediska společenských souvislostí rozvoje současné techniky a technologie se budou zřejmě rýsovat i nové pohledy na její povahu a místo v rozvoji lidských a společenských sil.

Do odboru bude zařazeno *Evropské středisko pro volný čas a výchovu*, které z hlediska svého programového zaměření (jež je dáno dohodou mezi ČSAV a UNESCO) bude kon-

cepně navazovat na program odboru, zejména z hlediska výzkumu vztahů mezi vědou a vzděláním.

V programu práce je konečně zahrnuta analýza a kritika předních buržoazních koncepcí vědy, techniky a jejich společenských funkcí. Na této práci se budou podílet všechna oddělení a bude aktivně využívána možnost mezinárodní spolupráce v rámci dvoustranné a mnohostranné spolupráce akademií věd socialistických zemí.

Diskusi otevřel člen korespondent L. Hrzal. Jako klíčový problém postavil otázku *souvislosti současné fáze výstavby socialismu a úlohy marxisticko-leninské ideologie*. K pojetí z krizového vývoje let 1968—69 patří potvrzení nedělitelnosti filozofie a politiky, kultury a ideologie, nezbytnost tvůrčího hledání a tvůrčí diskuse (v ideologickém boji je rozhodujícím argumentem pravda), rostoucí význam kolektivnosti vědecké práce a v neposlední řadě objektivní nezbytnost mezinárodní a mezinárodní socialistické kooperace a koordinace vědecké práce. L. Hrzal podtrhl význam využívání sovětských zkušeností, protože ne všechny obory můžeme plně rozvíjet sami. Svým vystoupením tak upozornil na mnohé problémy, jímž pak byla v diskusi věnována další pozornost.

V jistém smyslu svorníkem základních referátů a rozsáhlé diskuse byla problematika *zpracování prognóz a programů vývoje naší společnosti*. V diskusi byl především položen důraz na skutečnost, že marxisticko-leninská teorie společenského vývoje je — svým charakterem — prognostikou (M. Huláková). Je v povaze materialistické dialektiky, že mění svoji formu s epochálními změnami ve společenském bytí (J. Zelený, Z. Javůrek). Marxisticko-leninská prognostika, na rozdíl od futurologie, zahrnuje i cílové funkce a nutně přerůstá do programování. Vypracovat skutečnou vědeckou prognózu je ovšem velkým teoretickým, metodologickým a organizačním problémem (F. Kutta). Cílem v podstatě není prognóza, nýbrž program vývoje ČSSR. V prognóze se přitom nezačíná znova, je naopak třeba věnovat více pozornosti zkušenostem a výsledkům dosavadní prognostické práce (J. Jirásek, O. Šulec). Neměl by chybět historický rozměr prognostických prací (S. Štrohs). Skutečnost, že prognóza (resp. prognostická činnost) má dnes strategický význam (F. Charvát), se mimo jiné týká i prognózy vědy a vědeckotechnických procesů. Vědeckotechnická revoluce působí na vývoj společenské reality podstatným způsobem: mnohé společenské protiklady mají technologický základ a vyžadují technologická řešení (J. Jirásek).

V diskusi k povaze vývojových procesů současné etapy výstavby rozvinuté socialistické společnosti nutně vystoupila do popředí problematika objektivních a subjektivních předpokladů společenského pohybu. Logicky byl dán akcent zvláště na otázky globálních problémů, práce a úlohy subjektivního činitele.

Tematice *globálních problémů* se více či méně výslovně věnovala řada diskutujících. Povahu socialismu určují nejen rozpory a způsoby jejich řešení, jež jsou vlastní pouze nové společensko-ekonomické formaci, ale taktéž — což souvisí s charakterem epochy — ty rozpory a způsoby řešení, které plynou ze vzájemné závislosti obou společenských soustav (a v nichž intervenují dokonce antagonistické zájmy); dialektika těchto stránek společenské reality je také zjevně osnovou analýzy jednotlivých společenských jevů (R. Růžicka). Již z toho je patrný základní význam analýzy procesů přeměny lokálních systémů v systém globální, v němž jednotlivé články nefungují jen podle vlastních zákonitostí, ale jako subsystémy (J. Dvořák). Pro vlastní řešení globálních problémů v našich podmínkách je důležité, že je již hotov sovětský model globálních problémů, a tudíž se lze na něj napojit (J. Jirásek).

Pokud jde o *vývoj člověka a úlohu subjektivního činitele* — je to především otázka vývoje práce, neboť v pracovní činnosti je základ úlohy subjektu (Z. Javůrek). Postavení práce je však také dáno povahou vazby — v současnosti výrazně oslabené — mezi prací, pracovní orientací a mzdou, či vazby mezi mzdou a reálnou hmotnou úrovní života. I odtud plyne smysluplnost sociologického výzkumu skupinového subjektu (J. Vítečková).

Do popředí se dostává problém kolektivu již jako filozofický problém (Z. Javůrek). Zásadní význam ve výzkumu subjektivního činitele má studium dělnické třídy, její vedoucí a historické úlohy (M. Huláková). Růst role subjektivního činitele se pak soustřeďuje do problému vedoucí úlohy komunistické strany; odtud také plyne nutnost průběžné analýzy této stránky (J. Zelený). S významem otázky subjektivního činitele se však neotevírají jen takové problémy, jako je identifikace subjektotvorných momentů apod.; vzniká také problém růstu objektivního činitele, problém okolností (M. Havelka).

Velký prostor v diskusi byl přirozeně věnován tematice *spojení vědy s prací* a v tomto ohledu také *předpokladům rozvoje vědy*. Za jednu z příčin, proč se i existující teoretické poznatky obtížně dostávají do praxe, lze označit nejednotnost koncepce základního a aplikovaného výzkumu (F. Kutta). Je tu však i celá řada dalších neřešených nebo nedostatečně řešených problémů. K nim patří otázky vztahu osobnosti vědce k kolektivu nebo problém vypracování nového vztahu vědce k adresátům jeho práce (J. Filipec), včetně problému kultury jazyka (E. Bártová, J. Filipec a další). To platí zvláště u expertizních

a prognostických prací, jež musí respektovat jazyk a zájmy uživatele (M. Illner). Určitou bariérou v tomto směru je i různost jazyka vědních oborů (O. Šule) či jednotlivých tvůrců, zvláště je-li způsobena jejich nedostatečnou informovaností a v tomto smyslu diskontinuitou vědecké práce (E. Bártová). Problémem je i nedostatečné (na rozdíl od SSSR) spojení vědy s vysokými školami (F. Kutta).

Nelze opomenout nebezpečí vulgarizovaného pojetí sepětí teorie a praxe; komunistické hnutí se vyznačovalo vždy tím, že byla ctěna obecně teoretická složka a její specifická povaha (J. Zelený), což platí jistě neméně pro teoretickou dimenzi sociologického poznání (R. Růžicka), které se u nás nevěnuje dostatečná pozornost (F. Kutta).

Důrazem na spojení teorie s praxí se v diskusi otevřely mnohé zásadní *metodologické otázky*. Především stále platí, že nelze podřizovat řešení teoretických problémů metodě (M. Huláková). V popředí pozornosti byly také otázky na pomezí metodologie a organizace vědecké práce, zvláště problém integrace vědy. Zjevně platí, že určitou úroveň vědy a míru její integrace zabezpečuje určitá úroveň jednotlivých článků vědy (J. Filipce). Široká paleta předpokladů žádoucí úrovně vědy je na jednom pólu dána nezbytností neustálé tvůrčí diskuse, v níž cílem není spor, ale vyšší syntéza v poznatcích a také sebe-reflexe sociologické práce (J. Filipce, J. Vlášil), na druhém pólu pak dána potřebou uzpůsobování organizačních struktur Ústavu cílům a strukturám zvláště expertizní a prognostické činnosti (M. Illner).

Diskuse k vlastní vědecké práci přirozeně vyústila k otázce *pracovní iniciativy* (M. Mráz), jež v kolektivní formě závazkového hnutí je směřována k problematice vývoje hlavního města (v souladu s „Pražskou výzvou“). Pozornost byla pochopitelně věnována nejen politicko-programovým, ale i politicko-organizačním souvislostem vědeckovýzkumné práce; v první řadě pak aktuálním úkolům a specifickým možnostem působení stranické organizace v úsilí o překonávání oborových bariér, v hodnocení efektivnosti vědecké práce či v řešení otázek reprodukce vědeckovýzkumné základny (L. Machoň a další), kde důležité místo má také tvorba podmínek pro práci školitelů (F. Kutta aj.).

Politicko-organizační stránka věci byla pochopitelně výrazná také ve vystoupeních zaměřených k problematice *mezinárodních styků a mezinárodní spolupráce*. Tato vystoupení se věnovala řadě problémů — od přípravy zahraničních styků až po existující obtíže například s jazykovou přípravou pracovníků (V. Dubský, I. Lesný a další). Diskuse zdůraznila význam mezinárodních styků jako významné oblasti, v níž probíhá ideologická forma třídního boje, upozornila na nároky na znalost protivníka, mimo jiné pro jeho velkou schopnost vytyčovat problémy, byť je nesprávně řeší (R. Pietropaolo) a samozřejmě podtrhla samu nezbytnost aktivního zápasu o dominující postavení marxisticko-leninské vědy na mezinárodním fóru (J. Zelený).

Jednání uzavřel ředitel ÚFS ČSAV prof. J. Pecen. Konstatoval, že se podařilo naplnit hlavní cíle: posoudit dlouhodobou koncepci práce Ústavu v kontextu úkolů společenských věd, posoudit orientaci výzkumu v následující pětiletce a informovat účastníky o rozsahu práce jednotlivých složek Ústavu. Pozitivní skutečností a příslibem do budoucna byl i charakter diskuse, její otevřenost a zaujatost. Táž diskuse ovšem odhalila i rezervy — k nimž především patří rezervy plynoucí z malého vzájemné informovanosti. Důležitou podmínkou pro úspěšné plnění úkolů je přizpůsobení struktury Ústavu novým úkolům.

Richard Růžicka

Mezinárodní vědecká konference „Sociální politika a řízení sociálních procesů“

Ve dnech 11. až 15. listopadu 1985 uspořádala pracovní skupina *Plánování a prognózování sociálních procesů 3. problémové komise mnohostranné spolupráce akademiků věd socialistických zemí* v Berlíně svou již jedenáctou konferenci, tentokrát k problémům sociální politiky a řízení sociálních procesů. Přitom projednala rovněž stav prací na přípravě mezinárodní monografie *Teorie a praxe plánování a prognózování sociálních procesů v socialistických zemích* a další úkoly pracovní skupiny pro příští pětiletku.

Jednání konference pozdravil předseda Rady pro problémy sociální politiky a demografie v NDR a ředitel Ústavu pro sociologii a sociální politiku AV NDR v Berlíně prof. G. Winkler, který v úvodu ocenil dosavadní desetiletou práci pracovní skupiny, její přínos pro vědu a společenskou řídicí praxi a aktuálnost problematiky sociálního plánování a prognózování v současné etapě budování socialistické společnosti. Poté následovaly referáty delegátů zúčastněných zemí, tj. BLR, ČSSR, MLR, NDR a SSSR.

Bylo předneseno celkem 19 referátů k různým aspektům teorie a metodologie a k praktickým zkušenostem z provádění sociální politiky v socialistických zemích.

Úvodní referát Sociální politika a zdokonalování systému plánovitého řízení sociálních

procesů přednesl koordinátor pracovní skupiny F. Kutta (Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha) (1).

Společný referát H. Bergera a G. Winklera (Ústav pro sociologii a sociální politiku AV NDR, Berlín) se zabýval problematikou *úlohy sociální politiky při řízení sociálních procesů*. Sociální politika a řízení sociálních procesů mají různé rozměry, z nichž jsou dominantní dvě stránky. Za prvé je sociální politika částí celkové politiky dělnické třídy a s ní spojených tříd a vrstev. Od nich jsou odvozeny obecné cíle pro řízení sociálních procesů. Sociální politika je jednotou opatření a metod dělnické strany, socialistického státu, odborů a ostatních politických stran a společenských organizací.

Za druhé je sociální politika uskutečňována v jednotě s hospodářskou politikou. V programu SED je utváření socialistické společnosti chápáno jako historický proces kvalitativních politických, ekonomických, kulturně duchovních a sociálních přeměn. Hlavní úlohu ve společenském řízení má zvyšování materiální a duchovní úrovně pracujících na základě vysokého tempa rozvoje socialistické výroby, zvyšování její efektivity, zavádění vědeckotechnického pokroku a dosahování vysokého tempa růstu produktivity práce. Humanitující obsah této dlouhodobé, na ekonomickém růstu založené strategické orientace se projevuje zejména ve spojení produktivity práce, sociálních jistot a rozvoje osobnosti.

Z toho lze odvodit konkrétní cíle a podmínky pro její uskutečňování. K nim patří:

- rostoucí vliv ekonomického růstu na sociální pokrok,
- vědomé respektování rostoucí úlohy lidského činitele při efektivním uskutečňování ekonomických procesů,
- spojení vědeckotechnického rozvoje s intenzifikací a změnami v obsahu a charakteru práce, které směřují k sblížování tříd, vrstev a sociálních skupin,
- důsledné prosazování principu odměňování podle práce a
- zdokonalování řízení a plánování cestou výměny zkušeností a prohlubování vědeckotechnických a ekonomických znalostí, poznávání zákonitostí sociálního vývoje a podmínek jejich působení.

Stálé zvyšování materiální a kulturně duchovní úrovně na základě stoupající hospodářské potence je základem vědecky zdůvodněné politiky směřující k nastolení jednoty pracovních a životních podmínek, které zahrnují:

- zlepšení materiálních a kulturních pracovních podmínek,
- zvýšení objemu volného času a jeho racionální využití,
- zvýšení individuální spotřeby konzumního zboží a služeb,
- zlepšení bytových podmínek a rozšíření sociální a zdravotní péče,
- vytvoření podmínek pro stále rostoucí kulturní a sportovní aktivity,
- zvyšování úrovně odborného a politického vzdělání,
- zlepšení životního prostředí atd.

Uplatňování sociálně politických opatření v oblasti zvyšování materiální a kulturní úrovně vede k dalšímu zkvalitnění socialistického způsobu života a ke snižování podstatných rozdílů mezi třídami, vrstvami a sociálními skupinami. Efektivnost těchto opatření je založena na podrobné znalosti potřeb a stupně jejich naléhavosti a na dlouhodobém stanovení žádoucích sociálních přeměn a koncepcí, které uvažují vzájemné působení ekonomického a sociálního vývoje, souvislosti ekonomického růstu a životního způsobu a především zdůrazňují nové sociální aktivity jako činitele dalšího ekonomického a sociálního rozvoje. Zvláštní odpovědnost za realizaci sociální politiky mají podniky a kombináty.

V referátu byla zvláštní pozornost věnována provádění sociální politiky v teritoriích, která odpovídají za vytváření životních podmínek občanů a tím ovlivňují jejich postoje, chování a aktivity. Orgány lidosprávy mají zvýšenou odpovědnost za realizaci hlavních úkolů hospodářské a sociální politiky v teritoriu. K posílení úlohy lidosprávy přispěla v neposlední řadě i novelizace zákona o zastupitelských orgánech v NDR, která značně rozšiřuje práva a povinnosti orgánů lidosprávy a jejich stálých komisí.

Sociální politika v teritoriu směřuje k přiblížení a zkvalitnění služeb občanům a je závislá:

- na využití stávajících zdrojů pro zlepšení pracovních a životních podmínek občanů v teritoriu,
- na uplatnění hlavní úlohy zastupitelských orgánů, spočívající v efektivním řízení obchodu, služeb a opravárenských činností,
- na realizaci bytové výstavby spolu se zařízeními občanské vybavenosti v oblasti práce, rekreace, rodiny, kultury a vzdělávání, výchovy dětí a zařízení pro starší občany,
- na řešení sociálně politických úkolů v rámci teritoria, které se týkají určitých sociál-

(1) Referát s. Kutty je v plném znění otištěn v tomto čísle Sociologického časopisu.

ních skupin; sem patří zejména péče státu o staré občany a jejich plné zapojení do společenského života, péče o rodiny s více dětmi, péče o invalidní občany atd.

Řešení všech těchto úkolů předpokládá znalost profesní a sociální struktury a jejich vývojových tendencí, analýzu diferencovaných úrovní pracovních a životních podmínek občanů v teritoriu, znalost jejich problémů, potřeb a zájmů.

V Ústavu pro sociologii a sociální politiku byla vypracována koncepce komplexního výzkumu v oblasti sociální politiky pro léta 1985–1990, zaměřená na:

- metodologii sociálního prognózování, které umožní podstatně zvýšit horizont řízení a plánování sociálních procesů,
- vypracování kritérií pro prohloubení vazeb mezi řízením a plánováním pracovních a životních podmínek v podnicích a kombinátech,
- analýzu úlohy teritoria se zaměřením na optimální vazby mezi pracovní sférou, možnostmi vzdělávání, bytovými a rekreačními možnostmi a zásobováním,
- užší sepětí centrální, podnikové a teritoriální politiky.

S dalším zásadním referátem vystoupil L. Hummel (Ústřední institut pro řízení socialistického hospodářství SED, Berlín). Zdůraznil *úzkou souvislost hospodářské a sociální politiky SED* jako dvou stránek hlavní úlohy, jíž je další rozvoj socialistické ekonomiky a dosažení vyššího stupně obsahu a způsobu života, včetně mezilidských vztahů. Sociologii připadá zejména úloha přispět k vysoké sociální a ekonomické efektivnosti při zavádění vědeckotechnického pokroku.

Pro rozvoj produktivity práce a zvýšení ekonomické efektivnosti budou mít v příštích letech rozhodující úlohu elektronika, zpracování dat a automatizace. Z toho pro sociologii vyplývají hlavní úkoly zejména ve třech směrech:

- v přípravě lidí na nové společenské souvislosti, zvláště na změny v životním způsobu a ve vztahu člověka k technice,
- v motivaci a stimulaci lidí pro urychlení vědeckotechnického pokroku,
- v ovládnutí sociálních důsledků vědeckotechnického rozvoje.

Tyto tři směry se vztahují k základní otázce jak využít vědy, techniky a ekonomiky v sociálním rozvoji a na druhé straně jak využít sociální rozvoj jako zdroj dalšího ekonomického růstu. To klade vysoké nároky na řešení sociálních otázek kvantitativního i kvalitativního charakteru. Existují úzké vazby mezi změnami v obsahu a charakteru práce, pracovními a životními podmínkami, vztahy uvnitř kolektivů, kvalifikací, životním způsobem atd. Změní-li se jedna komponenta, mění se celý systém.

Při zavádění vědeckotechnického pokroku vyvstávají nové úkoly a problémy zejména v řízení podniků. Mimořádný význam má plné využití duchovního potenciálu, protože člověk je nejen nejdůležitější výrobní silou, ale jeho všestranný rozvoj je smyslem výroby a součástí společenského bohatství. Vytvořený duchovní potenciál je hlavním zdrojem a rezervou ekonomického rozvoje a je nutno ho neustále zvyšovat. Duchovní potenciál zahrnuje lidské schopnosti, tj. politickou a odbornou kvalifikaci, odborné znalosti a zkušenosti a také zkušenosti z účasti na řízení, plánování atd. Druhým stránku tvoří angažovanost, politická motivace a identifikace pracujících s národohospodářskými úkoly, jejich pracovní postoje a motivace.

Pro vedoucího pracovníka z toho vyplývají následující úkoly:

- stále vytvářet jednotu mezi schopnostmi pracujících a jejich angažovaností,
- zvyšovat nároky na úroveň objektivních potřeb,
- vytvářet předpoklady pro zvyšování angažovanosti, uplatnění schopností a výkonnosti.

Klíčovou otázkou je působení osobnosti vedoucího, které začíná úrovní požadavků kladených na kolektiv. Například vysoké nároky na pracovník a výzkumu a ve vývoji vylučují nejen očekávání společnosti, ale současně i důvěru, kterou jim prokazuje. To odráží i společenské postavení kádrů a je v podstatě základem pro takové kvality, jakými jsou jejich postoje, ochota převzít riziko, důslednost při realizaci úkolu, kooperativnost atd. Nízké nároky vedou k průměrnosti v ukazatelích, termínech i kritériích odměňování. Možnosti výkonu jsou buď neznámé, nebo chybně oceněné. To vede ve svých důsledcích k nespokojenosti v pracovním kolektivu a ke zvýšené fluktuaci.

Otázka kvalifikace a odborné praxe je nejen ekonomickým, ale i sociálním problémem. Je jen málo základních analýz, které ukazují na rezervy z nevyužití kvalifikace a odbornosti. Zhruba třetina vysokoškoláků v NDR vykonává práce středoškoláků a mistrů. Polovina míst plánovaných pro vysokoškoláky není obsazena podle požadované kvalifikace. Patnáct procent vysokoškoláků nepracuje ve svých oborech. V některých odvětvích se to projevuje zvláště výrazně. Například ze 120 vysokoškoláků a středoškoláků pracujících v podnicích pro automatizační techniku, elektroniku, informační a přístrojovou techniku pracuje pouze 17 % ve výzkumu, ale v řízení a správě plná polovina. K podob-

né situaci dochází téměř ve všech kombinátech, což svědčí o podceňování ekonomiky živé práce.

Speciální oblastí sociologických výzkumů je informatika a zejména řízení procesů pomocí počítačů. Příprava kádrů pro práci s počítači začíná jejich výběrem a diferencováním školením podle jejich funkcí (programátor nebo uživatel, konstruktér, technolog, řídicí nebo řadový pracovník) a podle fází využití počítačů (koncepce, projekt, využití projektu, předávání zkušeností). Je důležité správně ocenit jejich individuální předpoklady.

Zavádění počítačů neodstraňuje rutinní práce, které jsou zejména v současné době v popředí pozornosti. Objektivizace prací spojených se zaváděním a využíváním výpočetní techniky dává možnost stanovit lepší výkonové normy a stimulovat mimořádné výkony.

Závěrečná část referátu L. Hummela byla věnována úloze a možnostem uplatnění sociologů v podnicích, zejména při stimulaci lidského faktoru ve výrobě, tj. při mobilizaci sociálních zdrojů ekonomického rozvoje, rozvoje tvůrčí práce a zdokonalování pracovních podmínek. Nejlepších výsledků dosahují sociologové tam, kde pracují přímo v pracovním kolektivu jako specialisté přímo pod vedoucím, který chápe jejich úlohu, a mají podíl na přípravě, kontrole realizace a zhodnocení plnění rozhodnutí nebo sami zastávají řídicí funkci a jsou ve spojení se sociologickým výzkumem.

S dalšími referáty vystoupili T. Kirov a I. Naumov (Institut sociálního řízení při ÚV BKS, Sofia). Analyzovali *úlohu podniků při realizaci ekonomické reformy a uskutečňování sociální politiky*. Při vymezení podniku, který je podle bulharské sociologické školy charakterizován jako sociologický a sociální systém, odvodili pak základní úkoly sociologie a sociální politiky v podnicích při zavádění vědeckotechnického rozvoje.

G. Markus a Š. Gellert (Institut společenských věd ÚV MSDS, Budapešť) zdůraznili úzkou *souvislost ekonomického a sociálního a nezbytnost začlenění sociálních opatření přímo do národohospodářského plánu*. Konstatovali určité problémy při uskutečňování ekonomické reformy v MLR, které vyžadují hlubší analýzu (sociální diferenciace, pohyb v sociálně třídní struktuře atd.) a které svým způsobem vymezují prostor pro sociální politiku v nejbližších letech.

V. Vojnova (Institut sociologických výzkumů AV SSSR, Moskva) zdůraznila ve svém referátu zvyšující se úlohu výzkumu veřejného mínění při přípravě a kontrole realizace sociální politiky.

Z dalších referátů vzbudil pozornost zejména příspěvek G. Petrzinského (Ústřední institut pro řízení socialistického hospodářství SED, Berlín) o zkušenostech z koordinovaného řízení regionů a kombinátů při rozvoji a využití pracovních zdrojů.

Z delegátů z ČSSR vystoupili L. Machoň (Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha), L. Pisca (Ústav filozofie a sociologie SAV, Bratislava) a M. Filka (Vysoká škola chemicko-technologická, Pardubice). L. Machoň se zabýval vztahem sociální politiky a sociálních modelů, jejichž struktura vychází z teorie sociálních problémů. L. Pisca zdůvodnil význam a místo sociální politiky v sociálních prognózách a M. Filka analyzoval úkoly a funkce sociální politiky v podnicích a VHJ.

Všechny referáty budou publikovány v ruském jazyce v samostatném sborníku. Na závěr konference byl podepsán závěrečný protokol, který obsahuje úkoly pracovní skupiny pro příští pětiletku. Konečně redakce společné monografie *Teorie a praxe plánování a prognózování sociálních procesů v socialistických zemích* bude provedena po sjezdech bratrských komunistických a dělnických stran. Bylo stanoveno, že příští konference pracovní skupiny se bude konat v roce 1986 v ČSSR a projedná problematiku sociálního prognózování.

Ladislav Machoň

Sociální efektivnost empirických sociologických výzkumů

Ve dnech 3.—5. září 1985 se ve Varně v Bulharské lidové republice konala významná vědecká konference s mezinárodní účastí. Zabývala se společensky závažnou a aktuální problematikou, jak o tom svědčí sám název. Organizátorem byla Bulharská sociologická asociace.

Téma konference se netýká jen vývoje a úlohy empirických sociologických výzkumů v BLR, ale má zásadní význam i pro práci sociologů v ostatních zemích. Úkolem sociologie je přispívat k hlubšímu a kvalifikovanějšímu poznání vývoje společnosti, její vnitřní struktury, jednotlivých společenských sil, jejich charakteru, společenského postavení a úlohy a zejména pak jejich činnosti, včetně odhalení objektivních i subjektivních činitelů, které tuto činnost ovlivňují. Významné místo v procesu poznávání společenských jevů mají právě sociologické empirické výzkumy.

Jednáni konference bylo rozděleno na plenární zasedání, jednání v sekcích a jednání u kulatých stolů.

Plenární zasedání konference zahájil prezident Bulharské sociologické asociace akademik Niko Jachiel. Hlavní, úvodní referát přednesl Stojan Michajlov, a to na téma *Empirické sociologické výzkumy v Bulharsku — výsledky a problémy*. Spoluauctorem referátu byl Boris Čakalov. Stojan Michajlov podal ve svém referátu široký a kvalifikovaný výklad o současném stavu a perspektivách vývoje sociologického poznání v BLR. Mimo jiné uvedl, že většina sociologických výzkumů v BLR se zabývá problematikou, která je spojena s aktuálními problémy a procesy ve společenském životě a s činností řídicích institucí. V BLR bylo v roce 1985 uskutečněno 523 výzkumů (v roce 1984 : 484 výzkumů), přičemž největší počet připadal na podniky a jiné hospodářské organizace (v roce 1985 : 328 a v roce 1984 : 324). Přitom je důležité, že téměř 80 výzkumů analyzovalo zkoumané problémy na celospolečenské úrovni. S. Michajlov věnoval velkou pozornost problematice vstupu sociologie, resp. výsledků sociologických výzkumů, do společenské praxe. V této souvislosti mimo jiné podtrhl zásadní význam marxisticko-leninské teorie pro kvalitu empirických výzkumů.

Na plenárním zasedání vystoupila řada významných sociologů, ale i několik představitelů společenské praxe.

Tematicky a organizačně se další jednání vědecké konference členilo na jednání ve třech sekcích a u čtyř kulatých stolů.

Prvá sekce: Metodologické problémy empirických sociologických výzkumů ve výrobně hospodářských jednotkách (závod, kombinát, agroprůmyslový komplex apod.).

Vedoucím sekce byl prof. Kyranov, jednání se zúčastnilo 50—90 osob, bylo předneseno celkem 30 referátů a 97 otázek. Již uvedené údaje naznačují bohatost přístupu ke zvolené problematice. Jednání první sekce se soustředilo především na tři skupiny problémů:

- a) teoretické otázky vztahující se k problematice práce, včetně kritérií efektivnosti sociologie
- b) vztah teorie a metodologie v rámci sociologického výzkumu
- c) metodika sociologického výzkumu, zejména v podniku, místo sociologa v podniku, plány sociálního rozvoje pracovního kolektivu apod.

V závěrech jednání první sekce se mimo jiné konstatovalo, že práce sociologů v BLR se postupně zkvalitňuje. To se projevuje i v tom, že předmětem výzkumů jsou především aktuální otázky společenské praxe, že při empirických výzkumech se ve větším rozsahu používá více metod a technik výzkumu. Sociologové již dosáhli pevného postavení zejména ve velkých podnicích. K diskutovaným otázkám patřily i problémy standardizace metodických postupů, typové metodologie apod.

Druhá sekce: Empirické sociologické výzkumy na úrovni okresu a regionu, jejich efektivnost Vedoucím sekce byl J. Georgiev. Jednání se zúčastnilo 56 osob, bylo předneseno 24 referátů a vystoupení a 18 otázek. Tematicky se jednání sekce soustředilo především na zvyšování kvality sociologické práce, problematiku „sociologické kultury“ řídicích pracovníků, nové metody výzkumu, vztah sociologického výzkumu a stranické práce. Součástí jednání byly otázky zpracování sociologických informací.

Třetí sekce: Empirické sociologické výzkumy, efektivnost a aktuální úkoly Vedoucím sekce byl prof. Minkov. V rámci jednání bylo předneseno 22 referátů a vystoupení. Hlavní náplň tvořila problematika efektivnosti sociologického výzkumu, její měření a výběr metodických přístupů. K dalším pak patřily faktory ovlivňující efektivitu sociologického výzkumu, zpracování jednotného systému sociologické informace jako součástí sociální informace.

Z obsahového hlediska se přednesené referáty vztahovaly k problematice vývoje sociální třídní struktury, k sociologii práva, rodiny, kriminologie, mládeže, sociální aktivity, hodnotové orientace, sociologie tisku a vzdělání.

V přijatých závěrech bylo doporučeno zřídit klub sociologů (v každém okrese), zajistit výměnu informací mezi okresy a podniky prostřednictvím klubu sociologů, usilovat o interdisciplinární strukturu výzkumných kolektivů, o zpracování jednotného systému informací (banky dat). Z dalších doporučení je nutno uvést požadavek zvýšení kontroly a ověřování výsledků sociologických výzkumů a celkové sociologické informace.

Významnou součástí konference bylo jednání u 4 kulatých stolů.

Jednání kulatého stolu č. 1 se soustředilo na otázky nových sociologických metod. Vedoucím byl prof. Z. Stajkov. Pokud jde o metody získávání informací, byla značná pozornost věnována metodě autobiografické, zejména při výzkumu některých skupin pracovníků. Z dalších metod je nutno se zmínit o metodě aktivního výzkumu, v níž lidé nejsou jen objektem výzkumu, ale sami se výzkumu aktivně zúčastňují, například tím, že formulují otázky, které by se měly stát předmětem sociologického výzkumu.

Vážným problémem, který se stal předmětem jednání, byla metodika sociální technologie, i když zatím chybí její podrobnější zpracování.

V souvislosti s rostoucími nároky na efektivnost sociologické práce bylo zdůrazněno, že

nejdůležitějším problémem, který ovlivňuje efektivnost výzkumu, je kvalifikovaný výběr otázek, které mají být zkoumány, a jejich adekvátní formulace. Jedině za předpokladu jeho úspěšného vyřešení mohou být úspěšné další kroky, jako je zpracování adekvátní metodiky, realizace terénního šetření apod.

V závěrech jednání bylo poukázáno na význam účasti sociologů při aplikaci výsledků výzkumu ve společenské praxi.

Předmětem jednání kulatého stolu č. 2 byla problematika kritérií efektivnosti empirického sociologického výzkumu. Koordinátorem byl D. Dimitrov.

Hlavní náplň jednání tvořily tyto problémy:

- vymezení efektivnosti sociologické práce, a to a) vnitřní efektivity, týkající se metodologie, metody a kvality samotného výzkumu, b) vnější efektivity, vztahující se ke společenské praxi (kvalita doporučení pro praxi, efektivita závěrů); v té souvislosti byl zdůrazněn i požadavek, aby se efektivita výzkumu promítla do sociální změny, jakožto indikátoru efektivity;
- úloha statistiky a matematiky, mnohorozměrnost a dlouhodobý charakter sociologické analýzy;
- aktuální otázky operacionalizace v empirickém sociologickém výzkumu.

Účastníci kulatého stolu č. 3 se soustředili na problematiku etických aspektů empirického sociologického výzkumu, jimž dosud není věnována dostatečná pozornost. Koordinátorkou byla I. Tropolová. Byla zdůrazněna skutečnost, že lidé nejsou jen objektem výzkumu, ale sami přispívají k sociálním změnám a tento moment je nutno respektovat ve výzkumné sociologické práci.

Pokud jde o příčiny porušování etiky v sociologické práci, pak za jeden ze zdrojů byl označen charakter přípravy sociologů (zdůrazňování věcné stránky nároků na kvalitu poznání a současně pak menší pozornost etickým otázkám, jako je například důvěrnost získávání informací apod.).

V závěrech jednání bylo doporučeno rozšířit systém vzdělání sociologických kádrů v oblasti etiky a vypracovat etický kodex, zahrnující i slib sociologa, podobně, jako je tomu u lékařů.

Hlavním tématem kulatého stolu č. 4 bylo využívání informací empirických sociologických výzkumů, sociálních technologií a sociálního projektování. Koordinátorem byl prof. V. Dobrijanov.

Byly vytyčeny aktuální otázky, jimž je nutno v další činnosti věnovat pozornost:

- zpracování systému sociální technologie při vstupu sociologické informace do společenské praxe,
- zpracování různých forem transformace sociologické informace, v nichž sociolog vystupuje v roli experta, technologa atd.,
- zřizování sociologických laboratoří s cílem zpracování sociální technologie.

V závěrečné části konference (při společném jednání) vystoupili kromě vedoucích sekcí a kulatých stolů další účastníci. B. Čakalov, pracovník ÚV KSB, ve svém vystoupení zdůraznil význam sociální kontroly výzkumné práce, návaznost sociologických výzkumů na výsledky výzkumů jiných disciplín. Podstatnou část svého vystoupení věnoval otázkám efektivnosti. Pokud jde o spojení: sociologové — uživatelé, uvedl, že sociologická kvalifikace musí zahrnovat nejen vědecké a odborné znalosti, ale i umění a schopnost navazovat kontakty s lidmi, respektovat jejich názory a náměty. Schopnost sociální komunikace implikuje i možnost získat uživatele pro efektivní využití výsledků výzkumu.

Vědecké konference se zúčastnili i zahraniční delegáti, a to ze Sovětského svazu (prof. V. I. Mansurov — vedoucí delegace, V. S. Borovik, A. E. Nazimová), z ČSSR (prof. K. Rychtařík — vedoucí delegace, prof. R. Franěk, F. Kán) a z PLR (prof. K. Doktor).

Vedoucí delegace sovětských sociologů se ve svém vystoupení na plenárním zasedání zabýval některými otázkami *zvyšování kvality a efektivnosti sociologických výzkumů, úlohou marxisticko-leninské teorie a metodologie*. Zdůraznil, že v sociologii nemůže jít jen o proces poznání obecných zákonů, ale též o poznání toho, jak se tyto zákony ve společnosti projevují a prosazují.

Vedoucí československé delegace K. Rychtařík hovořil na téma: *K otázkám vztahu sociologie a sociální praxe*. Formuloval mimo jiné otázku, co může sociologie „nabídnout“ společnosti v současné situaci realistického hodnocení dosaženého stavu a perspektiv dalšího rozvoje. Za podmínku efektivních a praktických vstupů sociologie do společenské praxe označil především metodologické zakotvení sociologického poznání, kvalitu vědeckého subjektu (sociologa), a transformaci sociologických poznatků do takového systému opatření, direktiv a řídicích zásahů, aby se mohly projevit jak ve společenských subsystémech, tak v sociální dynamice rozvoje socialistické společnosti.

Další členové československé delegace vystoupili v sekcích. F. Kán přednesl příspěvek na téma *Některé problémy efektivnosti účasti posluchačů VŠP ÚV KSČ na výzkumné činnosti* a R. Franěk hovořil o aktuálních otázkách efektivnosti empirických sociologických výzkumů.

Jednání vědecké konference uzavřel akademik Niko Jachiel, prezident Bulharské sociologické asociace. Vysoce ocenil průběh a výsledky jednání, včetně bohaté a plodné diskuse. Charakterizoval tři hlavní směry, jímž je nutno v další činnosti věnovat zvýšenou pozornost. V první řadě jde o růst požadavků na zvyšování odbornosti sociologické profese, vyšší úroveň profesionality; za druhé o zvýšení úsilí, aby empirické sociologické výzkumy poskytovaly dostatek objektivních informací, aby přesně charakterizovaly současný stav společnosti i její rozpory a za třetí o růst ambicí sociologie v procesu změn společnosti.

Niko Jachiel zdůraznil význam podpory, kterou Bulharská komunistická strana poskytuje celé sociologické frontě a současně ocenil, že sociologie v BLR se vyvíjí správným směrem, v němž dochází k úzkému spojení s politikou Komunistické strany.

Vědecko-praktická konference bulharských sociologů přinesla řadu velmi cenných poznatků o problémech i výsledcích empirických sociologických výzkumů. Největší pozornost, a to zcela oprávněně, byla věnována otázkám zvyšování kvality a efektivnosti empirických výzkumů z hlediska potřeb společenské praxe v zájmu dalšího rozvoje socialistické společnosti. Významnou úlohu v jednání zaujímal otázka využití a uplatnění sociologických poznatků v praxi. Vysoce je nutno ocenit rozsah a úroveň diskuse, výměnu názorů při hledání odpovědí na aktuální otázky výzkumu i praxe.

Výsledky konference budou publikovány a tak se s nimi seznámí i širší odborná sociologická veřejnost v dalších zemích, včetně ČSSR.

Rudolf Franěk

Zpráva o soutěži mladých pracovníků Ústavu pro filozofii a sociologii ČSAV o nejlepší vědeckou práci

Na základě společné dohody mezi Československou akademií věd a Ústředním výborem Socialistického svazu mládeže o podpoře tvůrčí aktivity mladých pracovníků v oblasti základního výzkumu se již tradičně koná v Ústavu pro filozofii a sociologii ČSAV ústavní soutěž o nejlepší vědeckou práci mladých pracovníků. Soutěžní ročník 1985 organizovaný vedením ústavu a ZO SSM se konal ve dnech 2. — 3.10. 1985. Přihlášené práce byly obhajovány před odbornou komisí na veřejné vědecké konferenci. Každá z předložených prací byla posuzována dvěma oponenty. Jeden byl určen z řad zkušených vědeckých pracovníků ústavu a druhého navrhoval výbor ZO SSM z řad mladých pracovníků. Práce byly hodnoceny podle obvyklých kritérií: aktuálnost zvoleného tématu a vazba na úkoly Státního plánu základního výzkumu, metodologická úroveň a celkové ideově teoretické vyznění práce a úroveň její prezentace a obhajoby samotným autorem. Jednání konference probíhalo ve věcné a pracovní atmosféře, za hlubokého zájmu přítomných účastníků. Jednotlivé práce vyvolaly bohatou diskusi.

Odborná komise pod vedením M. Hulákové posoudila všechny práce a stanovila jejich pořadí. Na prvním místě se umístila práce P. Barana, na druhém práce Z. Parusníkové a na třetím místě práce M. Vejražky. Vítězná práce byla navržena na udělení společné plakety ÚV SSM a ČSAV.

Do soutěžního ročníku 1985 bylo přihlášeno celkem 13 prací. Z *filozofické sekce* ÚFS ČSAV se soutěže zúčastnilo šest mladých pracovníků:

Práce prvního z nich, P. Barana, *K dialekticko-materialistickému výkladu povahy hodnot*, je významným pokusem o příspěvek k teoreticko-metodologickým diskusím probíhajícím na půdě historického materialismu od konce sedmdesátých let. Základní podoba práce byla diktována cílem konkretizovat obecné zákonitosti společenského pohybu, a to v rovině filozofické reflexe povahy hodnot a jejich společenských souvislostí.

Autorka O. Baranová ve své studii *Boj proti fašismu v italském myšlení* zkoumala myšlenkový odkaz A. Gramsciho. Vycházela z aktuálnosti zkoumání problematiky fašismu i v dnešní době, z potřeby teoreticko-kritické reflexe tohoto negativního fenoménu. Gramsciho dílo analyzovala v konkrétních společenských souvislostech z hlediska jeho podnětů a inspirace pro dnešní přístup ke zkoumání fašismu.

Ústředním motivem práce H. Havelkové, *Etika, morálka a filozofie*, byla snaha zformulovat základní předpoklady marxistické etiky jako „praktické filozofie“, a to vzhledem ke vzrůstající společenské potřebě etiky jak v teoretické, tak i aplikované oblasti. Vlastní práci autorka směřovala k naznačení některých, v naší etice dosud nezformulovaných teoreticko-metodologických východisek.

Z. Herzogová — *Filozofické předpoklady a smysl matematizace u Pythagorovců* — se zabývala specifickými otázkami konkrétního filozofického učení, které určitým způsobem

usilovalo o číselné vyjádření všeho jsoucího, o ustanovení homomorfního vztahu mezi dvěma pojmovými systémy — matematickým na jedné straně a obsahovým na straně druhé.

M. Vejražka *K problematice podstaty umění* si kladl za cíl postihnout podstatná určení umělecké skutečnosti v jejich jednotě. Rozebíral jednotlivé přístupy při analýze umění, charakterizoval především pojmy odraz, činnostní pojetí, osvojování. Vlastní jádro práce tvořil pokus o konkrétnější vymezení a určení pojmu umělecké osvojování.

V. Votava — *Současná diskuse o vztahu kultury a přírody z hlediska ekologické problematiky* — se zabýval jednou z neaktuálnějších a v souvislosti se současnou ekologickou situací také nejzávažnějších otázek filozofické reflexe kultury. Autor usiloval především o objasnění nejvýznamnějších stanovisek k řešení vztahu kultury a přírody.

Ze sekce *vědeckotechnické revoluce* ÚFS ČSAV se soutěže zúčastnili tři mladí pracovníci: M. Bárová ve svém příspěvku *K některým souvislostem vědeckotechnického pokroku a kulturního rozvoje v rozvinuté socialistické společnosti* zkoumala procesy přechodu k intenzivnímu typu rozvoje socialistické společnosti v souvislosti s hlavními vývojovými tendencemi soudobé vědy. Zaměřila se pak především na zkoumání vzájemných souvislostí vědeckotechnického pokroku a sociokulturního rozvoje člověka.

D. Brožová — *Společnost, která se vzdělává* — podala kritické zhodnocení koncepce „učící se společnosti“ jako jednoho z možných teoretických řešení společenské perspektivy vzdělání v rámci postindustriální společnosti a pokusila se rovněž o nastínění vzdělanostní charakteristiky přiměřené vysokému stupni rozvinutosti socialistických společenských vztahů.

Z. Parusníková — *Některé logicko-metodologické problémy ve filosofii vědy K. R. Poppera* — se zabývala kritickým rozбором díla jednoho z předních buržoazních autorů. Její zájem se soustředil především na rozbor kritiky indukce, Popperovo pojetí principu falzifikace a v závěru pak na celkový marxistický rozbor, zhodnocení a kritiku vývoje Popperových názorů.

Ze *sociologické sekce* ÚFS ČSAV byly do soutěže přihlášeny čtyři práce, jimiž se budeme zabývat podrobněji:

Práce autorů I. Gabala a P. Matějů *Vzdělávací a vzdělanostní obsah volného času v reflexi empirických výzkumů* si kladla za cíl na bázi empirického materiálu hlouběji proniknout k postavení sebevzdělání ve struktuře volného času a k základním momentům sociální diferenciaci sebezovojových a sebevzdělávacích aktivit volného času. Autoři zkoumali rozdíl „sociologujícího“ a „humanizačního“ pojetí volného času a zdůraznili nutnost zasazení volného času do širších souvislostí. Výsledky provedených analýz ukazují, že vzdělání narůstá především tam a tehdy, kde může nalézt odpovídající pracovní profesionální zhodnocení; souvislost mezi kulturními a sebezovojovými aktivitami a prací poukazuje na hlubší zakotvení kulturních aktivit v ekonomické orientaci volného času. Vzdělání vystupuje spíše v poloze závislé než nezávislé proměnné. Jeho význam vzhledem ke kultivaci reprodukce života a volného času je závislý na typu ekonomické profilace životní praxe.

Příspěvek J. Kovalovského, *K základnímu rozporu socialismu*, zkoumal velmi závažný a v současné době velmi diskutovaný okruh problémů, který daleko přesahuje rámec sociologického zkoumání. Poznání společenských rozporů za socialismu má velký teoretický, praktický a zároveň i ideologický význam, neboť umožňuje správné a odpovídající postavení a řešení strategických i taktických úkolů výstavby socialismu. Problematika rozporů za socialismu, přestože ještě do nedávné doby stála na pokraji zájmu společenských věd, se postupně zkoumá jak na úrovni sociologie, politické ekonomie, tak i ostatních společenských věd. Autor se ve své práci pokusil formulovat základní rozpor socialismu komplexním způsobem, vycházel přitom především z toho, co Karel Marx nazýval formálním a reálným podřízením práce a pro co V. I. Lenin používal pojem zespolečenštění práce. Za socialismu má zespolečenštění práce komplexní charakter, jež zahrnuje jak výrobní síly, výrobní vztahy, tak i nadstavbu. Proces zespolečenštění za socialismu je procesem formování identity vlastníka, výrobce a spotřebitele. Vytváření této identity není pouze ekonomickou, ale současně i politickou otázkou. A právě rozpor mezi formálním a reálným zespolečenštěním práce představuje základní rozpor socialismu, z něhož vyplývají specifické a konkrétní rozpory jak v oblasti výrobních sil, tak i výrobních vztahů a současně i v politické oblasti.

V další soutěžní práci, *Vzdělání — mzda — životní úroveň. K jednomu z kritérií zásluhovosti v oblasti odměňování a utváření životní úrovně*, zkoumal autor P. Matějů dané otázky především z hlediska problémových souvislostí mezi sociálními a ekonomickými aspekty společenské reprodukce. Rozebíral širší souvislosti vzdělání a kvalifikace, a to především v rovině ekonomického rozvoje a intenzifikace ekonomiky, kde je úloha vzdělání úzce spjata s jeho významem v systému odměňování. Poukázal na skutečnost, že z řady výzkumů vyplývá, že vzdělání je vedle pracovního výkonu považováno za dominantní kritérium principu zásluhovosti v odměňování, přesto se však význam vzdělání

a kvalifikace v rámci celkového zmenšení mzdové a příjmové diferenciace v socialistické společnosti snížil. Základním cílem práce bylo prověřit zdánlivě elementární vztahy mezi vzděláním, mzdou a diferenciací v materiálních vrstvách reprodukce života (životní standard domácnosti). Provedené analýzy vyústily v tyto hlavní závěry:

1. význam vzdělání ve mzdové diferenciaci je v naší společnosti relativně velmi nízký — pouze 12% variance mzdy přednosti domácnosti lze vysvětlit jeho vzděláním;
2. vzdělání přednosti domácnosti, jeho mzda a věk vyčerpávají dohromady necelých 30 % variance životního standardu domácnosti;
3. v určení životního standardu domácnosti se v daleko větší míře prosazuje vliv samotného vzdělání než „ekonomické“ zřetězení vznikající na bázi mzdové diferenciace podle kvalifikačních předpokladů práce.

Tato zjištění rozevírají podle autorova náhledu celou řadu problémů a otázek obecnějšího charakteru. V závěru práce byla rozebírána „hodnota“ vzdělání a bylo konstatováno, že patří-li k hlavním zdrojům hodnoty vzdělání jeho „produktivní“ kvalita, tj. potence jeho zhodnocení ve sféře práce a společenské produktivity, jeho společenské ohodnocení může být považováno za míru jeho hodnoty. Na základě výsledků analýzy mezi vzděláním, mzdou a životní úrovní lze tedy usuzovat na značný pokles ekonomické hodnoty vzdělání v naší společnosti, což je z hlediska přechodu k intenzivnímu typu rozvoje naší socialistické společnosti značně závažná skutečnost.

Studie J. Svítka, *Od protestního hnutí k nezávažnému hedonismu a horizontálnímu společenství* (K závěru práce projevům současného skupinového životního stylu mládeže ve vyspělých kapitalistických zemích), si kladla za cíl poukázat na některé nové jevy v životě a postavení mládeže kapitalistického světa, především pak na ty změny, které nastaly po roce 1975. V naší odborné produkci je danému tématu věnována poměrně velmi malá až okrajová pozornost. To je ostatně také jeden z důvodů, proč se autor zabýval projevy životního stylu západní mládeže, které jsou v západní literatuře charakterizovány pojmy kontrakultury, skupinového životního stylu, alternativní scény, subkultury, kultury mládeže, generačních rozdílů atd. Autor tyto pojmy podrobil kritické analýze a na základě faktografického materiálu se pokusil o další rozpracování a zhodnocení nových jevů v jednotlivých životních stylech západní mládeže. Vycházel přitom nejen z charakteristiky současné mladé generace v kapitalistickém světě, z jejího společenského místa, postavení, ale současně se pokusil o určitý rozbor a analýzu jejích snah, definování těchto snah, představ a idejí. Došel k závěrům, že západní mládež usiluje o realizaci „projektu nezávažného hedonismu a horizontálního společenství“. Obsah, který se pod tímto pojmem skrývá, rozebral podrobněji v pasážích pojednávajících o významu skupinových životních stylů pro diferenciaci mládeže. Závěr vyústil v rozvahy o perspektivách mládeže v západních společnostech, zhodnocení jejího celkového společenského postavení v rámci kapitalistického společensko-ekonomického systému.

Celkově je možno konstatovat, že soutěžní ročník 1985 se vyznačoval velkou aktivitou mladých pracovníků, diskuse byla bohatá a mnohdy na velmi dobré teoreticko-metodologické úrovni. Je zřejmé, že účast v soutěži se mezi mladými pracovníky ústavu prosadila jako závažná forma prezentace jejich pracovních výsledků, pracovních postupů a otevřeně diskuse. Soutěž má nesporně stimulující význam pro další vědeckou činnost a významně přispívá k vytváření dobré pracovní atmosféry. Je možné konstatovat, že se podařilo — stejně jako v předcházejících letech — úspěšně splnit hlavní cíl, tj. podněcovat a podporovat tvůrčí aktivitu mladých při řešení úkolů základního výzkumu a prohlubovat kvalitu jejich práce. Řada prací přinesla nové, tvůrčí přístupy ke zkoumané problematice, nové úhly pohledu. Do budoucna bude třeba dále působit na prohlubování vědeckosti a aktuálního zaměření badatelské činnosti mladých pracovníků, a to za součinnosti vedení ústavu a ZO SSM tak, aby se stále zvyšovala kvalita soutěžních příspěvků.

Jiří Honcák

СТАТЬИ

<i>Кутта Ф.:</i> Социальная политика и совершенствование системы планового управления социальными процессами	209
<i>Седлачек Я.:</i> Макс Вебер — классик буржуазной социологии	220
<i>Кривы В.:</i> К теоретико-методологическим вопросам изучения ценностных ориентаций личностей	240
<i>Витечкова Я.:</i> Теоретико-методологические замечания к исследованию материальных условий жизни	257

МЕТОДОЛОГИЧЕСКАЯ РУБРИКА

<i>Чепелка О.:</i> Эмпирические исследования для управления организациями. Цели, заключительные сообщения, коммуникация с пользователем	269
---	-----

РЕЦЕНЗИИ

<i>Чапова Ш.:</i> Л. Грзал и колл., Политика, революция и роль насилия	282
<i>Урбанек Э.:</i> А. Ванек, Главы из истории чешской и словацкой социологии	284
<i>Крпата М.:</i> И. М. Слепенков, Научный коммунизм и конкретные социологические исследования	286
<i>Лингарт И.:</i> Й. Мусил и колл., Люди и жилые микрорайоны	288
<i>Кузин И.:</i> М. Питтнер, Регулирование — управление — руководство	292
<i>Ржегакова Б.:</i> Л. Лебар, А. Морино, К. М. Уорвик, Многомерный дескриптивный статистический анализ	294

СООБЩЕНИЯ И ИНФОРМАЦИЯ

<i>Ванек А.:</i> Восьмидесятилетие Карла Галлы	298
<i>Лишкова Л.:</i> Общее собрание Чехословацкого социологического общества при ЧСАН	299
<i>Ружичка Р.:</i> Коллоквиум Института философии и социологии ЧСАН к современном заданием научноисследовательской деятельности	305
<i>Махонь Л.:</i> Международная научная конференция «Социальная политика и управление социальными процессами»	311
<i>Франек Р.:</i> Социальная эффективность эмпирических социологических исследований	313
<i>Гонцак И.:</i> Информация о соревновании молодых работников Института философии и социологии ЧСАН за написание лучшей научной работы	317

SOCIOLOGICKÝ ČASOPIS. Vydává Ústav pro filozofii a sociologii, ČSAV, Jilská 1, 110 00 Praha 1, telefon 24 93 91, v ACADEMII, nakladatelství Československé akademie věd, Vodičkova 40, 112 29 Praha 1, — Rozšiřuje PNS. Informace o předplatném podá a objednávky přijímá každá administrace PNS, pošta, doručovatel a PNS-ÚED Praha. Objednávky do zahraničí vyřizuje PNS — ústřední expedice a dovoz tisku Praha, závod 01, administrace vývozu tisku, Kafkova 19, 160 00 Praha 6. — Vychází šestkrát ročně. Cena jednotlivého sešitu Kčs 10,—, roční předplatné Kčs 60,— — Objednávky ze socialistických zemí vyřizuje ARTIA, Ve smečkách 30, 111 27 Praha 1. — Tisknou Tiskářské závody, n. p., závod 5, Sámova 12, 101 46 Praha 10. — Rukopis tohoto čísla odevzdán do tiskárny v prosinci 1985. Číslo vyšlo v červenci 1986. Distribution rights in the western countries: Kubon & Sagner, P. O. Box 340108 D-8000 München 34, FRG. Annual subscription: Vol. 22; 1986 (6 issues) DM 112,—

Table des Matières No. 3/1986

ARTICLES

<i>Kutta F.</i> : Politique sociale et le perfectionnement du système de la gestion planifiée des processus sociaux	209
<i>Sedláček J.</i> : Max Weber — un classique de la sociologie bourgeoise	220
<i>Krivý V.</i> : Sur les problèmes théoriques-méthodologiques de la recherche des orientations de valeur des personnalités	240
<i>Vítečková J.</i> : Remarques théoriques-méthodologiques sur la recherche des conditions de vie matérielles	257

RUBRIQUE METHODOLOGIQUE

<i>Čepelka O.</i> : Recherche empirique pour la gestion des organisations. Buts, rapports finals, communication avec l'utilisateur	269
--	-----

COMPTES RENDUS

<i>Čápravá Š.</i> : L. Hrzal et al., Politika, revoluce a úloha násilí (Politique, révolution et le rôle de la violence)	282
<i>Urbánek E.</i> : A. Vaněk, Kapitoly z dějin české a slovenské sociologie (Chapitres de l'histoire de la sociologie tchèque et slovaque)	284
<i>Krpata M.</i> : I. M. Slepnev, Научный коммунизм и конкретные социологические исследования (Le communisme scientifique et les recherches sociologiques concrètes)	286
<i>Linhart J.</i> : J. Musil et al., Lidé a sídlště (Les gens et les agglomérations)	288
<i>Kuzin J.</i> : M. Pittner, Regulace — řízení — vedení (Réglementation — gestion — direction)	292
<i>Řeháková B.</i> : L. Lebart, A. Morineau, K. M. Warwick, Multivariate Descriptive Statistical Analysis (L'analyse statistique descriptive multivariante)	294

RAPPORTS ET INFORMATIONS

<i>Vaněk A.</i> : Karel Galla a quatre-vingt-cinq ans	298
<i>Lišková L.</i> : Assemblée générale de la Société Sociologique Tchécoslovaque	299
<i>Růžička R.</i> : Colloque sur l'activité scientifique contemporaine poursuivie par l'Institut pour la philosophie et sociologie	305
<i>Machon L.</i> : Conférence scientifique internationale: politique sociale et gestion des processus sociaux	311
<i>Franěk R.</i> : Efficacité sociale des recherches empiriques sociologiques	313
<i>Hončák J.</i> : Rapport sur la conférence scientifique des jeunes travailleurs de l'Institut pour la philosophie et sociologie de l'Académie des sciences tchécoslovaque	317

Contents No. 3/1986

ARTICLES

<i>Kutta F.</i> : Social Policy and Improvement of the System of Planned Control of Social Processes	209
<i>Sedláček J.</i> : Max Weber — A Classic of Bourgeois Sociology	220
<i>Krivý V.</i> : On Theoretico-methodological Issues of the Research into Value Orientations of Personalities	240
<i>Vítečková J.</i> : Theoretico-methodological Remarks on Material Living Conditions Research	257

METHODOLOGICAL COLUMN

<i>Čepelka O.</i> : Empirical Research in Behalf of the Management of Organizations. Goals, Final Reports, Communication with the User	269
--	-----

REVIEWS

<i>Čápravá Š.</i> : L. Hrzal et al., Politika, revoluce a úloha násilí (Politics, Revolution and the Role of Violence)	282
<i>Urbánek E.</i> : A. Vaněk, Kapitoly z dějin české a slovenské sociologie (Chapters from the History of Czech and Slovak Sociology)	284
<i>Krpata M.</i> : I. M. Slepnev, Научный коммунизм и конкретные социологические исследования (Scientific Communism and Concrete Sociological Research)	286

Cena 10 Kčs

PE 4584

- Linhart J.*: J. Musil et al., Lidé a sídliště (People and
Kuzin J.: M. Pittner, Regulace — řízení — vedení
 Leadership)
Řeháková B.: L. Lebart, A. Morineau, K. M. W.
 Statistical Analysis

294

NEWS AND INFORMATION

- Vaněk A.*: Karel Galla — Eighty-five Years Old 298
Lišková L.: Plenary Session of the Czechoslovak Sociological Society 299
Růžicka R.: Colloquy on the Present Tasks of the Scientific-research activity in the
 Institute for Philosophy and Sociology 305
Machov L.: International Scientific Conference: Social Policy and Management
 Social Processes 311
Franěk R.: Social Effectiveness of Empirical Sociological Research 313
Hončák J.: Report on the Competition of Young Workers of the Institute for Philo-
 sophy and Sociology, Czechoslovak Academy of Sciences, for the Best Scientific
 Study 317

Inhalt Nr. 3/1986

ABHANDLUNGEN

- Kutta F.*: Sozialpolitik und Vervollkommnung des System der planmässigen
 Leitung sozialer Prozesse 209
Sedláček J.: Max Weber — Klassiker der bürgerlichen Soziologie 220
Krivý V.: Zu theoretisch-methodologischen Fragen der Erforschung der Wertorien-
 tierungen der Persönlichkeiten 240
Vítečková J.: Theoretisch-methodologische Bemerkungen zur Erforschung der mate-
 riellen Lebensbedingungen 257

METHODOLOGISCHE RUBRIK

- Čepelka O.*: Empirische Erforschung für die Leitung von Organisationen. Ziele,
 Schlussberichte, Kommunikation mit dem Benutzer 269

REZENSIONEN

- Čápková Š.*: L. Hrzal et al., Politika, revoluce a úloha násilí (Politik, Revolution
 und die Rolle der Gewalt) 282
Urbánek E.: A. Vaněk, Kapitoly z dějin české a slovenské sociologie (Kapitel aus der
 Geschichte der tschechischen und slowakischen Soziologie) 284
Крпата М.: I. M. Slepencov, Научный коммунизм и конкретные социологические
 исследования (Der wissenschaftliche Kommunismus und konkrete soziologische
 Forschungen) 286
Linhart J.: J. Musil et al., Lidé a sídliště (Leute und Siedlungen) 288
Kuzin J.: M. Pittner, Regulace — řízení — vedení (Regulierung — Leitung —
 Führung) 292
Řeháková B.: L. Lebart, A. Morineau, K. M. Warwick, Multivariate Descriptive
 Statistical Analysis (Deskriptive statistische Multivariations Analyse) 294

NACHRICHTEN UND INFORMATIONEN

- Vaněk A.*: Karel Galla ist fünfundachtzigjährig 298
Lišková L.: Generalversammlung der Tschechoslowakischen soziologischen Gesell-
 schaft 299
Růžicka R.: Colloquium über gleichzeitige Aufgaben der wissenschaftlichen For-
 schungstätigkeit des Instituts für Philosophie und Soziologie 305
Machov L.: Internationale wissenschaftliche Konferenz: Sozialpolitik und Leitung
 der sozialen Prozesse 311
Franěk R.: Soziale Effektivität der empirischen soziologischen Erforschungen 313
Hončák J.: Bericht über den Wettbewerb junger Arbeiter des Instituts für Philoso-
 phie und Soziologie der Tschechoslowakischen Akademie der Wissenschaften um
 die beste wissenschaftliche Arbeit 317